

Wydział Nauk Społecznych
Instytut Psychologii

Wojciech Błazek

PRACA DOKTORSKA

**Profile rozwoju osobowościowego
i społeczno-moralnego wśród młodzieży niedostosowanej
społecznie**

Profiles of personality and socio-moral development among socially
maladjusted youth

Promotor: dr hab. Paweł Jurek, prof. uczelni
Promotor pomocniczy: dr Urszula Sajewicz-Radtke

Gdańsk, 2023

Serdecznie dziękuję moim Promotorom, którzy swoją pomocą przyczynili się powstania tej pracy. Żonie i Dzieciom dziękuję za nieustające wsparcie.

Spis treści

Streszczenie	5
Abstract	7
Wprowadzenie	9
Rozdział 1 Definicja, klasyfikacje i kryteria diagnostyczne niedostosowania społecznego... 12	
1.1. Ogólne rozumienie zjawiska niedostosowania społecznego	12
1.2. Kluczowe przejawy i klasyfikacje niedostosowania społecznego	17
1.3. Mechanizmy leżące u podstaw (nie)dostosowania społecznego	24
1.4. Kryteria diagnostyczne niedostosowania społecznego	32
1.5. Skala zachowań antyspołecznych oraz doświadczania przemocy	39
wśród polskiej młodzieży	39
Rozdział 2 Uwarunkowania niedostosowania społecznego	45
2.1. Rola poczucia winy i poczucia wstydu w procesie socjalizacji	46
2.2. Biologiczne uwarunkowania niedostosowania społecznego	47
2.3. Dyspozycyjne i funkcjonalne uwarunkowania niedostosowania społecznego.....	51
2.4. Rodzinne i społeczne uwarunkowania nieprzystosowania społecznego	60
2.5. Wielowymiarowe podejście do badania uwarunkowań niedostosowania społecznego 72	
2.6. Problematyka niedostosowania w kontekście resocjalizacji	78
Rozdział 3 Problematyka badania własnego	85
Rozdział 4 Metoda	89
4.1. Uczestnicy badania	89
4.2. Procedura	90
4.3. Narzędzia wykorzystane w badaniu	91
4.4. Analiza statystyczna	95
Rozdział 5 Wyniki badania	97
5.1. Statystyki opisowe.....	97
5.2. Wyodrębnienie psychologicznych profili młodzieży niedostosowanej społecznie w badanej grupie.....	99
5.3. Profile niedostosowania społecznego a ryzyko zachowań antyspołecznych.....	107
Rozdział 6 Dyskusja wyników	120
6.1. Profile psychologiczne badanych nieletnich.....	122
6.2. Predyktory nieprzystosowania społecznego oraz negatywnych doświadczeń w badanej grupie.....	132
6.3. Implikacje praktyczne – oddziaływania wychowawczo-resocjalizacyjne	136

w kontekście uzyskanych wyników	136
6.4. Kierunki dalszych badań.....	147
6.5. Wnioski.....	149
Bibliografia.....	150

Streszczenie

Cel badawczy: Nieprzystosowanie społeczne jest zjawiskiem złożonym i uwarunkowanym wieloczynnikowo. W profilaktyce zagrożenia niedostosowaniem społecznym oraz w pracy diagnostycznej i wychowawczo-resocjalizacyjnej istnieje potrzeba opisanie ścieżek rozwoju czy też wzorców zachowań młodzieży doświadczającej trudności w podstawowych sferach funkcjonowania, które pozwoliłyby zrozumieć specyfikę funkcjonowania i opracować właściwe oddziaływania. Relacje pomiędzy czynnikami wpływającymi na nieprzystosowanie mogą stanowić bazę do zrozumienia mechanizmów odpowiedzialnych za konkretny obraz nieprawidłowego funkcjonowania jednostki.

Celem niniejszej pracy było zidentyfikowanie profili rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego wśród młodzieży niedostosowanej społecznie oraz oszacowanie ryzyka wystąpienia zachowań antyspołecznych i doświadczania przemocy u osób zaklasyfikowanych do każdego z wyodrębnionych profili. Ponadto, poddano analizie czynniki wpływające na pojawianie się problemów emocjonalnych lub behawioralnych u młodzieży objętej opieką instytucjonalną, wraz z regulacyjną rolą mechanizmu poczucia winy oraz technik jego neutralizacji.

Analiza ryzyka wystąpienia zachowań antyspołecznych lub doświadczania przemocy oparta była o wybrane dane socjodemograficzne oraz przynależność do określonego profilu.

Metoda: Badaniem objęto grupę młodzieży (N=584) przebywającej w placówkach wychowawczo-resocjalizacyjnych oraz na młodzieżowych oddziałach psychiatrycznych. Wykorzystano Kwestionariusz Rozwoju Osobowościowego (KOM), Kwestionariusz Poczucia Winy (PW), Kwestionariusz Technik Neutralizacji (TN) oraz analizę dokumentacji zawierającą dane socjodemograficzne, nasilenie zachowań antyspołecznych oraz doświadczania przemocy.

Wyniki: Analiza danych uzyskanych w badaniu pozwoliła na wyodrębnienie czterech odrębnych profili funkcjonowania młodzieży objętej pomocą instytucjonalną. Ponadto zidentyfikowano ryzyko wystąpienia przejawów niedostosowania oraz doświadczania

przemocy. W wyniku badania wskazano potencjalne zastosowanie określonego układu zmiennych w prewencji, diagnostyce oraz pracy wychowawczo-resocjalizacyjnej i terapeutycznej.

Słowa kluczowe: niedostosowanie społeczne, rozwój osobowości, poczucie winy, techniki neutralizacji, czynniki ryzyka.

Abstract

Research objective: Social maladjustment is a complex and multifactorial phenomenon. In the prevention of the risk of social maladjustment and in diagnostic, educational and social rehabilitation work, there is a need to describe development paths or patterns of behavior of young people experiencing difficulties in basic fields of functioning, which would allow to understand its specificity and develop appropriate countermeasures.

Relationships between factors affecting maladjustment may be the basis for understanding the mechanisms responsible for a specific picture of the individual's malfunctioning.

The aim of this study was to identify the profiles of personality and socio-moral development among socially maladjusted youth and to assess the risk of antisocial behavior and experiencing violence in people classified into each of the identified profiles. In addition, the factors influencing the emergence of emotional or behavioral problems in adolescents in institutional care were analyzed, along with the regulatory role of the guilt mechanism and techniques of its neutralization.

The analysis of the risk of anti-social behavior or the experience of violence was based on selected socio-demographic data and belonging to a specific profile.

Method: The study included a group of adolescents (N=584) residing in educational and social rehabilitation centers and in youth psychiatric wards. The Personal Development Questionnaire (KOM), the Guilt Questionnaire (PW), the Neutralization Techniques Questionnaire (TN) and the analysis of socio-demographic data, the intensity of anti-social behavior and the experience of violence were used.

Results: The analysis of the data obtained in the study allowed for the identification of four separate profiles of the functioning of young people in institutional care. In addition, the risk of maladjustment and experiencing violence was identified. As a result of the study, the potential

use of a specific set of variables in prevention, diagnostics and educational, social rehabilitation and therapeutic work was indicated.

Key words: social maladjustment, personality development, guilt, neutralization techniques, risk factors.

Wprowadzenie

Badanie podjęte w ramach niniejszej rozprawy doktorskiej miało na celu rozwiązanie problemu naukowego polegającego na zidentyfikowaniu profili rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego wśród młodzieży niedostosowanej społecznie (**zadanie badawcze nr 1**), a także na oszacowaniu ryzyka wystąpienia zachowań antyspołecznych i doświadczania przemocy u osób zaklasyfikowanych do każdego z wyodrębnionych profili (**zadanie badawcze nr 2**). Postawiony cel obejmuje analizę czynników wpływających na pojawianie się problemów emocjonalnych lub behawioralnych u młodzieży objętej opieką instytucjonalną, uwzględniona zostanie również regulacyjna rola mechanizmu poczucia winy oraz technik neutralizacji. W analizie ryzyka wystąpienia zachowań antyspołecznych w badanej grupie celem będzie uwzględnienie wybranych zmiennych demograficznych i socjologicznych.

Na podstawie dostępnej literatury przedmiotu przyjęto szeroką definicję nieprzystosowania zaproponowaną przez Rottera (1957, 1992), a także podział zaburzeń na internalizacyjne i eksternalizacyjne zaproponowany przez Achenbacha (1966, 2016). Zachowania eksternalizacyjne dotyczą przede wszystkim zachowań agresywnych, ryzykownych (nadużywanie alkoholu, substancji psychoaktywnych), niedostosowania szkolnego, łamania nakazów i wielu innych, które są trafnymi predyktorami przestępczości nieletnich (Mannuzza, Klein, König i Giampino, 1989; Farrington, 1997; Unerwood i in., 2011; Rubini, Palmonari, 2020). Należy szczególnie podkreślić rolę agresywności – nasiloną agresją bowiem jako pojedynczy czynnik, gdy występuje stosunkowo często, jest także podstawowym ważnym predyktorem niedostosowania i przestępczości (Moffit, 1993; Farrington, 2001; Ostaszewski i in., 2017). Zachowania internalizacyjne (zachowania lękowe, obniżony nastrój, zaburzenia odżywiania) prowadzą zaś najczęściej do rozwoju lękowego stylu funkcjonowania i depresji (Daaneel i in., 2019). Warto podkreślić, iż nie każde zachowanie agresywne ma charakter antyspołeczny i wiąże się z łamaniem prawa. Także lękowy lub neurotyczny styl

funkcjonowania nie wyklucza możliwości wystąpienia zachowań agresywnych prowadzących do naruszania norm społecznych, choć będą miały one inne źródło. Podział na zachowania internalizacyjne i eksternalizacyjne nie jest wykluczający się, gdyż u podłoża problemów behawioralnych bardzo często leżą problemy związane z funkcjonowaniem emocjonalnym, a także specyficzne funkcjonowanie poznawcze, a dokładniej charakterystyka systemu przekonań, który ostatecznie prowadzić może do naruszania norm obyczajowych czy prawnych.

Jak wskazują badacze (por. Radochoński, 2000; Wolańczyk, 2002; Opora, 2009; Kupiec, 2013; Leśniak, 2015) problemy w funkcjonowaniu społecznym i opisywane jako niedostosowanie społeczne mają bardzo złożoną etiologię i zależą od szeregu czynników biologicznych, dyspozycyjnych, rodzinnych i społecznych. Powiązanie modelu Rottera (1950, 1992; Yoshpe, 1957) i Achenbacha (1966; Achenbach i in., 2016) ujawnia potrzebę rozumienia niedostosowania społecznego nie tylko jako skłonności do zachowań naruszających normy obyczajowe lub prawne, ale także jako procesu zaburzonego funkcjonowania emocjonalnego i relacyjnego prowadzącego do konsekwencji wymagających specyficznych oddziaływań (nieprzystosowania w rozumieniu Rottera). Kwestia ta jest aktualnie przedmiotem toczącej się na świecie dyskusji, w ramach której zwraca się uwagę na to, że młodzież niedostosowana społecznie w sensie naruszania zasad i norm, przejawia problemy psychologiczne o złożonym charakterze, które wymagają uwagi i oddziaływań. Z drugiej strony internalizowanie objawów przejawiające się wysokim poziomem napięcia wewnętrznego może prowadzić do problemów behawioralnych: agresji, autoagresji, zachowań antyspołecznych itd.

Należy jednak podkreślić konieczność uwzględniania szeregu czynników wpływających na nieprzystosowanie oraz ich złożonej interakcji (por. Bobbio i in., 2020). Analiza wskazuje na złożone i różnorodne przyczyny zaburzeń w ich funkcjonowaniu i różnorodną charakterystykę psychologiczną tej grupy oraz niejednolity obraz

nieprzystosowania/niedostosowania społecznego (Baskin-Sommers i in., 2016; Humphrey i Bronschot, 2018). Z punktu widzenia profilaktyki zagrożenia niedostosowaniem oraz potrzeb diagnostycznych oprócz podejścia idiograficznego wydaje się zasadnym, a nawet koniecznym próba opisanie typowych ścieżek rozwoju czy też typowych wzorców funkcjonowania adolescentów.

W ramach niniejszej pracy przeprowadzono analizy polegające na identyfikacji psychologicznych profili młodzieży niedostosowanej społecznie, biorąc pod uwagę zróżnicowanie osób w zakresie rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego, ze szczególnym uwzględnieniem różnic indywidualnych w obszarze poczucia winy oraz technik neutralizacji. Na podstawie przeanalizowanej literatury oraz wyników dotychczasowych badań sformułowano dwie ogólne hipotezy, odpowiadające dwóm wyznaczonym zadaniom badawczym: **H1) Młodzież niedostosowana społecznie tworzy niejednorodną grupę pod względem funkcjonowania psychologicznego, co przejawia się istnieniem kilku (co najmniej dwóch) profili rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego; H2) U młodych osób niedostosowanych społecznie charakteryzujących się różnymi profilami rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego istnieje różne ryzyko wystąpienia zachowań antyspołecznych lub doświadczania przemocy.** Ich uzasadnienie przedstawiono w rozdziale *Problematyka badania własnego*.

Rozdział 1

Definicja, klasyfikacje i kryteria diagnostyczne niedostosowania społecznego

1.1. Ogólne rozumienie zjawiska niedostosowania społecznego

Prawidłowy rozwój i adaptacja do środowiska, w którym jednostka funkcjonuje, wymagają z jednej strony wykształcenia dojrzałych mechanizmów regulacji zachowania, kontroli impulsów i emocji, ukształtowania systemu celów i dążeń, z drugiej zaś uwzględnienia wymogów otoczenia, norm w nim obowiązujących, oczekiwań związanych ze społeczną rolą, wymagań dotyczących zachowania i działania. Można zatem powiedzieć, że jednostka dostosowana to człowiek, który ukształtował zarówno indywidualne, jak i społeczne atrybuty osobowości w taki sposób, że jest zdolny do wyrażania swoich potrzeb i pragnień, a także realizowania celów z poszanowaniem zarówno dla samego siebie, jak i otoczenia społecznego. Co więcej, w takim ujęciu będzie można określić go jako osobę dojrzałą, u której rozwinęła się - jak określał je Dąbrowski (1979) - zarówno esencja indywidualna, jak i społeczna. Proces dochodzenia do dojrzałości szeroko opisują modele rozwojowe, w których wyodrębnia się obszary zachodzące w rozwoju człowieka. Zgodnie z prawidłowościami psychologii rozwojowej (Brzezińska, Appelt, Ziółkowska, 2021), dziecko wchodzi w okres kształtowania się dojrzałych mechanizmów funkcjonowania społecznego wyposażone w potencjał nie tylko genetyczny, ale także wynikający z modelowania zachowań w otoczeniu społecznym, środowisku wychowawczym, w relacji z ważnymi osobami. Wszystkie czynniki decydujące o formowaniu się osobowości w każdym jej aspekcie, a w szczególności w kontekście tematu tej pracy, w odniesieniu do funkcjonowania społecznego, wchodzi we wzajemne złożone interakcje, tworząc indywidualny wzorzec funkcjonalny. Wzorzec ten może być prawidłowy i wtedy mówimy o tzw. normie, w ujęciu zarówno statystycznym, jak i społeczno-kulturowym. Może

on być również zaburzony, czy wręcz dewiacyjny i wtedy odwołujemy się do różnych kategorii diagnostycznych, między innymi do pojęcia niedostosowania/nieprzystosowania społecznego oraz demoralizacji (pojęcie niedostosowania i nieprzystosowania, a także demoralizacji, są często używane zamiennie zarówno w literaturze polskiej, jak i zagranicznej). Zaburzenie czy problematyczne funkcjonowanie społeczne jest stopniowalne i jest wyrażane w postaci stopnia demoralizacji. Zgodnie z definicją zawartą w Słowniku języka polskiego PWN demoralizacja to odrzucenie obowiązujących norm moralnych, prowadzące do łamania prawa, rozwiązłości obyczajów itp., działania lub zachowanie powodujące u innych odrzucenie takich norm. W ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26.10.1982 roku z późn. zm. (UPN) (Górecki, Stachowiak, 2007) jest to „stan lub proces charakteryzujący postawy i zachowania nieletniego w stosunku do obowiązujących w społeczeństwie podstawowych norm i zasad postępowania”. Jak wskazuje Nowak (1998), demoralizacja jest wynikiem i przejawem niedostosowania społecznego, które z kolei odnosi się do całokształtu zdolności adaptacyjnych w wymiarze emocjonalnym, uczuciowym, relacyjnym, celowościowym i moralnym. Zarówno w przypadku demoralizacji, jak i niedostosowania społecznego możemy mówić o różnych stopniach nasilenia czy zaawansowania oraz szkodliwości dla jednostki i otoczenia przejawianych przez nią zachowań.

Pojęcie niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży wprowadziła do literatury polskiej w roku 1959 Maria Grzegorzewska, ale po raz pierwszy termin „młodzież niedostosowana” został użyty przez Światowy Związek Instytucji Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą we Francji. W opracowanym przez tę organizację dokumencie młodzież niedostosowana została zdefiniowana jako „zespół wszystkich nieletnich wymagających specjalnych metod wychowawczych, medyko-psychologicznych i medycznych, tych wszystkich, wobec których z jednej strony pracodawca i urzędy publiczne muszą zastosować metody specjalne, z drugiej zaś strony wychowawcy muszą się uciekać do sposobów

specjalnych; tych wszystkich, dla których trzeba czegoś innego niż dla zespołu innych” (por. Pospiszyl, 1978, s. 15-16).

Lipkowski (1971) rozumie niedostosowanie społeczne jako zaburzenia charakterologiczne, które wyrażają się wzmożonymi i długotrwałymi trudnościami w realizacji zadań życiowych, dostosowaniu się do warunków społecznych, a ich przyczyn upatruje w niekorzystnych warunkach rozwoju. Z kolei Grzegorzewska (1964) akcentowała przede wszystkim potrzebę specjalnych oddziaływań resocjalizacyjnych i wychowawczych jako wyróżniających dla grupy młodzieży nieprzystosowanej, a zakres nieprzystosowania rozumiała bardzo szeroko. Autorka ta wymienia następujące kryteria niedostosowania społecznego: odejście od pozytywnych wartości w kierunku negatywnych, podziw dla złych zachowań i działań, cynizm, brak życzliwości, łamanie norm, nieprzyjmowanie odpowiedzialności za własne czyny, życie terażniejszością, brak krytycyzmu, braki w sferze etyczno-moralnej, niskie poczucie własnej skuteczności i sprawstwa. Taki szeroki zakres rozumienia czyni tę propozycję podobną do modelu nieprzystosowania zaproponowanego przez Rottera (1957). Autor ten definiował nieprzystosowanie jako występowanie długotrwałych stanów przygnębienia, trudności w radzeniu sobie z frustracją (problemy emocjonalne), braku konstruktywnej działalności oraz problemów motywacyjno-wolicjonalnych i interpersonalnych. W pracy tej posługuję się pojęciem nieprzystosowania w jego szerokim rozumieniu nadanym przez Rottera (1950, 1992), które odnosi się nie tylko do zdolności jednostki do przestrzegania norm etyczno-moralnych i obyczajowych, ale również do jej ogólnego poziomu przystosowania emocjonalnego i relacyjnego, a także zdolności do formułowania celów i podtrzymywania związanej z nimi ukierunkowanej aktywności. Diagnoza tak rozumianego nieprzystosowania z wykorzystaniem RISB (*Rotter Incomplete Sentences Blank*) (Rotter, 1950; 1992; Jaworowska, Matczak, 2012) możliwa jest dzięki szczegółowym kryteriom analizy jakościowej i ilościowej obejmującym podział odpowiedzi na pozytywne, neutralne i konfliktowe. Te ostatnie stanowią

bazę do oceny nieprzystosowania i odnoszą się do trzech stopni nasilenia problemów opisanych jako słabo, umiarkowanie i silnie konfliktowe. Odpowiedzi uznawane za konfliktowe odnoszą się do negatywnych przeżyć i doświadczeń oraz problemów jednostki takich jak: niepowodzenia szkolne, lęk, ambiwalencja w stosunku do siebie i świata, trudności w relacjach z rodzeństwem, niezadowolenie z bieżącej sytuacji, w której znajduje się młody człowiek, negatywna samoocena, niezaspokojenie potrzeb, poczucie samotności, poczucie winy, bardzo silne negatywne emocje i uczucia towarzyszące uczestnictwu w życiu społecznym (szkoła, uczelnia), konflikty w rodzinie, obniżony nastrój. Do przejawów szczególnie niepokojących zaliczył Rotter (tamże) skłonności samobójcze, poczucie beznadziejności i pesymistyczne nastawienie do świata, wysokie nasilenie braku akceptacji świata i siebie prowadzące do odrzucenia relacji z ludźmi, patologiczne nasilenie lęku oraz zaburzenia psychiczne.

Przegląd definicji niedostosowania, mimo występujących w nich pewnych różnic, ujawnia również istotne podobieństwa. Odnoszą się one przede wszystkim do akcentowania społecznego aspektu funkcjonowania człowieka (por. Konopnicki, 1971; Znaniecki, 2001; Wysocka, 2013). Systematyczny przegląd definicji w literaturze polskiej zawdzięczamy Pytce (2001; Pytka, Florczykiewicz, 2020), który podzielił je na: operacyjne (opisujące kategorie diagnostyczne), teoretyczne (powiązanie symptomów z ogólną teorią przystosowania), symptomatologiczne (charakterystyka objawów i stopnia ich nasilenia) oraz utylitarne (zaburzenia powodujące konflikty z otoczeniem społecznym). Niedostosowanie społeczne jest pewnym stanem rzeczy (zbiorem objawów, symptomów, zachowań, sposobu myślenia), ale też procesem zachodzącym w określonym czasie, środowisku, sytuacjach i warunkach. Proces ten przebiega pod wpływem innych osób i ich oddziaływania na dziecko. W wyniku tego procesu dochodzi do ukształtowania nieprawidłowych mechanizmów regulacji zachowań i nieprawidłowych, niewłaściwych z perspektywy zarówno jednostki, jak i otoczenia społecznego wzorów myślenia i odczuwania świata oraz nawiązywania relacji. Prawidłowa

diagnoza dziecka społecznie niedostosowanego, a także dopasowanie właściwych metod oddziaływania wymaga analizy tego procesu uwzględniającej moment, od którego datują się nieprawidłowe zachowania dziecka. Mechanizmy regulacji zachowań, które determinują adaptację do środowiska społecznego i prawidłowe w nim funkcjonowanie, kształtują się różnie w zależności od tego, w jakim wieku dziecko podlegało pierwszym nieprawidłowym oddziaływaniom lub w jakim wieku pojawiły się pierwsze symptomy braku zdolności przystosowawczych czy nieprawidłowej regulacji zachowań społecznych (por. Antoniak, 2019).

Z perspektywy podjętego w mojej pracy projektu badawczego wśród wymienianych przez Wysocką (2008) oraz Fricka (2007) zmiennych szczególne znaczenie ma regulacyjny charakter poczucia winy rozumiany jako brak wyrzutów sumienia (poczucie winy) oraz obwinianie innych za własne błędy (techniki neutralizacji poczucia winy). W modelu zaproponowanym w niniejszej pracy stanowią one dwie podstawowe zmienne opisujące społeczno-moralny aspekt rozwoju osobowości.

Jak wspomniano wyżej w niniejszej pracy przyjmuję rozumienie niedostosowania/nieprzystosowania zaproponowane przez Rottera (1950; 1992; Jaworowska, Matczak, 2012), które jest ujęciem szerokim obejmującym problemy natury emocjonalnej, relacyjnej i społecznej. Z perspektywy badania przeprowadzonego w ramach mojej pracy wydaje się jak najbardziej zasadne traktowanie nieprzystosowania społecznego w sposób szerszy, niewykluczający z obszaru analiz dotyczących zaburzonego funkcjonowania zarówno młodzieży, u której szczególnie wyraźne są problemy związane z funkcjonowaniem społecznym i dostosowaniem do norm społecznych i prawnych, których podłoże jest bardzo zróżnicowane, jak również tej, u której nieprzystosowanie manifestuje się głównie w sferze emocjonalnej i/lub relacji interpersonalnych.

1.2. Kluczowe przejawy i klasyfikacje niedostosowania społecznego

Achenbacha (1985) dokonał podziału na zachowania internalizacyjne skutkujące problemami natury psychologicznej (lęk, depresja itp.) i eksternalizacyjne skutkujące problemami natury relacyjnej i społecznej (agresja, konfliktowość itp.). Na gruncie polskiej literatury ponad 40 lat temu podobna była propozycja Cekiery (1979), który analizował niedostosowanie w powiązaniu ze zdrowiem psychicznym, a wymieniając objawy niedostosowania, traktował je jako wszelkiego rodzaju nieprawidłowości funkcjonowania psychologicznego bez względu na to, czy mają one charakter stanów wewnętrznych, czy też są przejawiane na zewnątrz. Niektóre elementy propozycji tego autora korespondują zatem z wprowadzonym przez Jednocześnie lista Cekiery zawiera szereg zachowań świadczących o skłonności do naruszenia norm społecznych i moralnych, czy wręcz podejmowania zachowań o charakterze przestępczym. Mimo szerokiego jej zakresu Stanik (2013/2021) proponuje rozszerzenie listy o takie zachowania jak autoagresja, próby samobójcze czy uprawianie prostytucji. Stanik zwraca również uwagę na to, że zachowania wskazujące na niedostosowanie podzielić można na dwie kategorie. Kategoria pierwsza dotyczy zaburzeń czynnościowo-emocjonalnych. Osoby takie nie są zdolne do przeżywania emocji bądź wręcz przeciwnie - skłonne do ich nadmiernego przeżywania lub nadmiernej ich ekspresji. Kategorię drugą Stanik nazywa antagonistyczno-destrukcyjną i zalicza do niej nagminne kłamstwa, agresję skierowaną na różne obiekty, wagary, kradzieże i podobnego rodzaju inne zachowania mające silnie destrukcyjny charakter (Stanik, 2013/2021).

Konopnicki natomiast (1971) w swojej pracy opisuje rodzaje zaburzeń w funkcjonowaniu jednostki w zależności od sposobu definiowania źródła problemu. Autor ten wyodrębnia następujące kategorie:

- dzieci trudne, gdy przyczyny nieprawidłowego funkcjonowania poszukuje się w samym dziecku;

- dzieci zaniedbane moralnie, gdy przyczyna tkwi w środowisku zewnętrznym;
- dzieci zaburzone emocjonalnie lub z zaburzeniami zachowania, gdy trudności dotyczą reagowania na bodźce z otoczenia i wiążą się z regulacją emocji;
- dzieci wykolejone lub przestępcze, gdy niedostosowanie przybiera formę zachowań wiążących się z łamaniem norm prawnych i regulacji społecznych.

Z podziału tego wyniku dość jasno, że istnieją dwie klasy zjawisk odpowiedzialnych za problemy w funkcjonowaniu: regulacja emocji i zachowania oraz zdolność do przestrzegania ustalonych reguł życia społecznego a także norm moralnych i prawnych. Ponadto w podziale tym istotne jest umiejscowienie konsekwencji, które może być wewnętrzne, gdy dziecko przeżywa problemy emocjonalne i wolicjonalne, oraz zewnętrzne, gdy skutki jego działań są szkodliwe społecznie. Autor wyodrębnia dwa typy nieprzystosowania społecznego: typ zahamowany i typ demonstracyjno-bojowy (Konopnicki, 1971; Sajewicz-Radtke, 2010). Propozycja Konopnickiego jest o tyle istotna, że zwraca on uwagę nie tylko na społeczną szkodliwość zachowań osoby niedostosowanej, ale również na jej cierpienie wewnętrzne oraz trudności w budowaniu pozytywnych relacji i doświadczanie raczej negatywnych interakcji ze światem społecznym. Opisując sylwetkę osoby niedostosowanej społecznie autor ten podkreśla, że jest to osoba przeważnie nielubiana, nie mająca zaufania do świata, cierpiąca z powodu niezrozumienia przez innych, nie rozumiejąca relacji społecznych oraz mająca trudności w budowaniu więzi. Kryterium, jakie przyjmuje Konopnicki w celu odróżnienia od siebie osób prezentujących poważne problemy życia uczuciowego od niedostosowanych społecznie, jest kryterium cierpienia. Autor ten uważa, że osoba, która doświadcza cierpienia z powodu swoich negatywnych relacji ze światem społecznym oraz poczucia nieadekwatności w interakcjach, to osoba niedostosowana. Przyjmując perspektywę terapeutyczno-resocjalizacyjną Stanik (2021) zauważa, że bycie niezadowolonym z siebie, z własnego zachowania czy cierpienie z tego powodu nie są jedynymi cechami osoby niedostosowanej,

które mogą być brane pod uwagę w procesie podejmowania decyzji odnośnie do dalszego postępowania w stosunku do niedostosowanego społecznie młodego człowieka.

Zbliżona wydaje się być klasyfikacja zaproponowana przez Pospiszyla (1973), który dzieli niedostosowanie na zachowania neurotyczne i zachowania przestępcze. Tym samym autor ten wskazuje, że osoba niedostosowana to człowiek, który ma ograniczone możliwości emocjonalnego przystosowania się do wymogów życia społecznego, w wyniku czego narażony jest na trudności adaptacyjne. Druga kategoria to osoby przejawiające zachowania agresywne, nastawione wrogo wobec innych ludzi, a zatem skłonne do podejmowania w stosunku do nich realnie szkodliwych działań.

Typologia Pytki (2000) jest z kolei propozycją rozumienia niedostosowania z perspektywy obszaru życia człowieka, którego dotyczy. Wyodrębnia się zatem niedostosowanie rodzinne, szkolne, do wymogów roli zawodowej, do wymogów życia małżeńskiego oraz do wymogów pełnienia ról związanych z płcią. Zgodnie z definicją tego autora na niedostosowanie społeczne jednostki „(...) wskazują te zachowania, które są nieadekwatnymi, powtarzającymi się uporczywie reakcjami na wymogi i nakazy zawarte w przypisanych rolach społecznych (...)” (Pytki, 2000, s. 6).

Oryginalną propozycję rozumienia niedostosowania zaproponował Stanik (2013). Główny jego zarzut do istniejących już w literaturze psychologicznej ujęć odnosi się do braku powiązania między zachowaniami, symptomami a specyficznym funkcjonowaniem osobowości osoby niedostosowanej, którą autor określa jako *ułomną regulację osobowości asocjalnej* (UROA). Bazując na teorii czynności Tomaszewskiego (1975) oraz regulacyjnej teorii osobowości Reykowskiego (1986), Stanik zaproponował ujęcie niedostosowania społecznego jako funkcji występowania trzech czynników: *środowiskowych wpływów desocjalizacyjnych* (SWD), *ułomnej regulacji osobowości asocjalnej* (UROA) oraz *funkcjonowania w asocjalnych grupach podkulturowych* (FAGP). Stanik podkreśla, że między

poszczególnymi elementami modelu występują złożone zależności, a jego bardzo ważną częścią jest zwrócenie uwagi na to, co po raz pierwszy w literaturze przedmiotu opisał Walters (1990), a mianowicie, aby jednostka prezentowała zachowania społecznie pożądane, konieczna jest pozytywna zmiana w strukturach poznawczych, a zatem w osobowości nieletniego.

W literaturze światowej dyskusję nad definiowaniem niedostosowania społecznego (ang. *social maladjustment*) prowadzą między innymi Merrell i Walker (2004). Autorzy ci zauważają, że opis tego konstruktu na gruncie kultury amerykańskiej pozostawiono osobom związanym z edukacją oraz instytucjom edukacyjnym. Badacze wskazują, że w wyniku trudności w zdefiniowaniu niedostosowania można powiedzieć, iż dotychczas nie osiągnięto powszechnej zgody co do tego, czym ono jest. Powołując się na liczne prace (np. Clarizo, 1992; Forness, Kavale i Lopez, 1993; Skiba i Grizzle, 1992; Stein i Merrell, 1992), zwracają oni uwagę na brak zgodności co do rozumienia niedostosowania społecznego, a przede wszystkim diagnozy różnicowej między niedostosowaniem a zaburzeniami emocjonalnymi.

Badacze podkreślają także, że niedostosowanie społeczne, jako zjawisko wpływające na proces kształtowania się osobowości, tożsamości i mechanizmów funkcjonowania psychologicznego, stanowi czynnik ryzyka występowania poważnych problemów psychologicznych oraz społecznych w życiu dorosłym. Pojawia się zatem pytanie o różnicowanie między niedostosowaniem a zaburzeniem. Tu także powołać się można na prace Konopnickiego (1971), który wskazuje, że gdy mówimy o zaburzeniu, myślimy o zmianach zachodzących pod wpływem środowiska, które stanowią przyczynę niedostosowania. Mówiąc o niedostosowaniu, mamy natomiast na myśli skutki tych zmian o charakterze psychologicznym i społecznym (por. Wysocka, 2013).

W literaturze przedmiotu niedostosowanie społeczne jest bardzo często łączone z zaburzeniami emocjonalnymi i innymi problemami psychologicznymi występującymi u dziecka oraz młodego człowieka. Zwraca się w niej uwagę na funkcjonowanie społeczne

uwarunkowane problemami natury moralnej, rozwojowej oraz rodzinnej (por. Jarosz, Wysocka, 2006; Szymański, 2010; Rode, 2015; Błażek, 2017; Stanik, 2021). Jedną z ciekawszych propozycji na gruncie literatury światowej ujmuje zagadnienie niedostosowania społecznego w kategoriach pozytywnych lub negatywnych oddziaływań środowiska rodzinnego oraz pozytywnych lub negatywnych oddziaływań szerszego środowiska rozwoju, czyli środowiska społecznego (Center, 1989; 1990; Center, Jackson, Kemp, 2005). Center proponuje hipotetyczny model relacji między tymi dwoma głównymi źródłami socjalizacji, posługując się pojęciami adekwatności rodzicielstwa i adekwatności środowiska. Adekwatność traktuje przy tym jako zmienną, która może być opisana jako trzy typy doświadczeń socjalizacyjnych: socjalizacja niedostateczna, socjalizacja normalna i socjalizacja dewiacyjna. Wyniki są wyrażane w terminach związanych ze społeczną domeną zachowania. Najbardziej podatne na rozwój zaburzeń zachowania są dzieci, które doświadczają niedostatecznej socjalizacji. Z kolei osoby, które doświadczają socjalizacji dewiacyjnej, są podatne na rozwój niedostosowania społecznego. Niedostateczna socjalizacja w domu sprawia, że dziecko będzie bardziej podatne na nieprawidłową socjalizację w szerszym środowisku, gdy występują w nim przejawy nieprawidłowych wzorców zachowania i regulacji relacji, emocji itp.

Center (1989; 1990; Center i in., 2005; Aleixo, Norris, 2000) wprowadza także podział na podtypy wśród niedostosowanej społecznie młodzieży. Pierwszą grupę stanowią osoby o psychopatycznej/antyspołecznej strukturze kształtującej się osobowości, skłonne do agresywnych zachowań, impulsywne, nie uczące się z doświadczenia, nieposłuszne wobec autorytetów. Brak prawidłowych wzorców funkcjonowania społecznego jest często widoczny w zachowaniach takich, jak kłamstwa, kradzieże, picie alkoholu i nieprawidłowe zachowania seksualne. Problemy występujące w tej grupie są wynikiem niedostatecznej socjalizacji, braku pozytywnych wzorców w otoczeniu społecznym.

Ponadto w propozycji tego autora, mamy do czynienia z niedostosowaniem wynikającym z przynależności do subkultur prezentujących nieakceptowane społecznie wartości. Osoby prezentujące ten wzorzec są lojalne wobec swojej grupy do takiego stopnia, że gotowe są poświęcić własne dobro. Taki model funkcjonowania jest zgodny z teorią fuzji z grupą, gdzie fuzja jest stanem, w którym tożsamość osobista i społeczna łączą się ze sobą skutkując silnym poczuciem jedności z grupą, zacieraniem się granicy ja - inni, a grupa jest postrzegana jako funkcjonalnie równoważna z Ja jednostki (Gómez i in., 2015). Stan ten ma liczne psychologiczne konsekwencje, między innymi wyrażające się skłonnością do agresji wobec obcych i deprecjonowaniem wartości wyznawanych przez tzw. innych, czyli osoby nie należące do grupy. Jedynym czynnikiem wywołującym poczucie winy u młodzieży zaliczającej się do tej grupy jest odstępstwo od standardów lub wartości tej grupy. Jeśli ogólnie przyjęte normy społeczno-kulturowe, powodują poczucie winy, to jest ono niewielkie (Gómez i in., 2011).

Dodatkowo wyodrębnia się neurotyczny typ niedostosowania społecznego (Clarizio, 1992a,b; Algozzine, 2017). Osoby z tej grupy są często charakteryzowane jako nieśmiałe, skrępowane, nadwrażliwe, nieszczęśliwe i niespokojne. Przyjmuje się, że ten wzorzec funkcjonowania jest wynikiem nadmiernej, lękotwórczej socjalizacji. Można powiedzieć, że wszystkie te wzorce mają wspólne cechy. Po pierwsze, powstają w wyniku specyficznych oddziaływań środowiska rozwoju, a po drugie mówią o określonym sposobie przetwarzania informacji i emocjonalnego odnoszenia się do świata, w tym również o zdolności bądź jej braku do przeżywania uczuć istotnych z punktu widzenia regulacji zachowań społecznych, takich jak poczucie winy, empatia i zdolność do wyrażania wdzięczności (McCullough, Kilpatrick, Emmons i Larson, 2001).

W literaturze przedmiotu brak jest zgodności nie tylko odnośnie definicji niedostosowania społecznego, jak również jego charakterystyk. Różnice odnoszą się do ilości

symptomów traktowanych jako przejawy niedostosowania, począwszy od kilku do kilkudziesięciu przejawów. Za bardzo wartościowe i przydatne uznać można propozycje grupowania cech i zachowań i tym samym tworzenia modeli niedostosowania opartych o istotne obszary funkcjonowania młodych ludzi. Wysocka (Jarosz, Wysocka, 2006) w swojej propozycji opisuje siedem takich obszarów (kategorii), które z perspektywy podjętego przeze mnie badania mają istotne znaczenie. Autorka wymienia w kolejności: zachowania naruszające normy społeczno-prawne (czyny karalne, takie jak kradzieże i niszczenie mienia); relacje z innymi ludźmi (bunt oraz przemoc), zachowania patologiczne (używanie substancji psychoaktywnych oraz zachowania autodestrukcyjne); funkcjonowanie w grupie rówieśniczej (konflikty, bójki, przynależność do band lub gangów); funkcjonowanie w rodzinie (ucieczki z domu, nasilone konflikty oraz niski poziom kontroli rodzicielskiej); funkcjonowanie w sytuacji szkolnej (niepowodzenia, negatywizm, wagary, konflikty z nauczycielami i łamanie regulaminów szkolnych). Ostatnim wymienianym przez Wysocką obszarem jest osobowość, a w ramach psychopatologicznego kształtowania się osobowości Autorka zwraca szczególnie uwagę na: brak wrażliwości na krzywdę innych, brak uczuć opiekuńczych, nieumiejętność nawiązywania przyjaźni i wyrażania wdzięczności, brak zdolności do odczuwania żalu/poczucia winy, negatywny stosunek do obowiązków i zadań, zachowania autoagresywne, zaburzenia koncentracji uwagi, podwyższony poziom lęku. Na szczególną uwagę zasługuje zbieżność wymienionych wyżej cech psychopatologicznych zaproponowanych przez Wysocką (tamże) z trzyczynnikowym modelem cech psychopatycznych u dzieci Fricka (2007) odnoszącym się do nieprawidłowego przebiegu rozwoju w zakresie różnorodnych aspektów funkcjonowania młodego człowieka i obejmujący: narcyzm, impulsywność i chłód emocjonalny. W ramach *narcyzmu* wymienia Frick (tamże) wyolbrzymione poczucie własnej wartości, nadmierne przechwalanie się, wykorzystywanie i oszukiwanie innych, dokuczanie innym, gniew w przypadku krytyki ze strony otoczenia, powierzchowność przeżywanych

emocji; w ramach *impulsywności*: brak planowania działań, impulsywność, angażowanie się w ryzykowne czynności, obwinianie innych za pomyłki, podatność na nudę; w ramach *chłodu emocjonalnego (aemocjonalności)*: brak troski o uczucia innych, brak wyrzutów sumienia czy poczucia winy, nie wypełnianie obowiązków szkolnych, nie dotrzymywanie obietnic, nie okazywanie emocji, brak stałych relacji z rówieśnikami.

Poznanie złożoności procesu niedostosowania mogłoby przyczynić się do zbudowania modeli ścieżek rozwojowych, co postulują m.in. Frick (2002, 2007), Salekin i in. (2002, 2004a, 2004b), a na gruncie psychologii polskiej Pastwa-Wojciechowska (2012) i Groth (2010).

Podsumowując można ogólnie powiedzieć, że niedostosowanie społeczne oprócz nieprawidłowego funkcjonowania w odniesieniu do norm i zasad życia społecznego, charakteryzuje się także wadliwym stosunkiem do innych lub samego siebie, nasileniem cech psychopatologicznych i deficytami w obszarze regulatorów moralnych.

1.3. Mechanizmy leżące u podstaw (nie)dostosowania społecznego

Jedną z propozycji wyjaśniających powstawanie problemów funkcjonalnych kluczowych dla niedostosowania społecznego jest Teoria Ogólnego Napięcia (ang. *General Strain Theory*) zaproponowana przez Agnew (1992; 2001; 2006). Stanowi ona próbę odpowiedzi na pytanie o to, jakie kompetencje, cechy czy predyspozycje powinna posiadać osoba, aby móc prawidłowo funkcjonować w świecie społecznym i nawiązywać satysfakcjonujące relacje. Dostarcza ona szerokich ram do analizy podstawowych mechanizmów łączących napięcie, negatywne emocje i przestępczość nastolatków. Agnew (1992) definiuje napięcie jako efekt negatywnych relacji z innymi, polegających na byciu traktowanym w sposób niezgodny z oczekiwaniami. Autor opisuje kilka sytuacji, które mogą generować takie napięcie. Po pierwsze, pojawia się ono, gdy jednostce nie udaje się osiągnąć pozytywnie wartościowanych celów. Po drugie, wiąże się ono z utratą ważnego obiektu, którego obecność stanowiła źródło poczucia bezpieczeństwa, akceptacji i przynależności. Po trzecie, napięcie może wynikać z obecności czynników

szkodliwych bodźców, takich jak doświadczenie przemocy. Ostatecznie Agnew (2001; 2006) dodał kolejne czynniki wzrostu poziomu napięcia, takie jak poczucie niesprawiedliwości o dużym natężeniu czy niskie poczucie kontroli społecznej, które stwarza zachętę do popełniania przestępstw.

Z kolei w ramach integracyjnej teorii rozwoju sumienia jest ono definiowane jako samoregulujący się mechanizm składający się z trzech kompetencji/umiejętności: empatii, świadomości swoich moralnych stanów emocjonalnych i rozumowania moralnego (Stams i in., 2006; Schalkwijk i in., 2016; 2018; Heynen i in., 2023). Ponadto, Beauchamp i Childress (2019) wskazują, że moralność można zdefiniować jako aspekt ludzkiego myślenia, odczuwania i działania, który odnosi się do czynienia tego, co właściwe (uczciwość i sprawiedliwość) i dobre (życzliwość i troska), a do mechanizmów rozwoju moralnego zaliczają osąd moralny odnoszący się do rozumienia zasad moralnych i dobra innych, empatię odnoszącą się do zdolności rozumienia emocji i uczuć innej osoby oraz świadomość emocji moralnych, takich jak poczucie winy i wstydu (Schalkwijk i in., 2016). Heynen i in. (2023) przeprowadzili pierwszą metaanalizę skuteczności interwencji w zakresie rozwoju moralnego, która skupiała się na osądzie moralnym i wskazują na potrzebę dalszych badań w celu opracowania skutecznych interwencji odnoszących się do rozwoju moralnego młodzieży zagrożonej niedostosowaną i przestępczością. Autorzy ci sugerują, aby interwencje były ukierunkowane na umiejętności samoregulacyjne (zmniejszenie stresu i impulsywności oraz poprawę regulacji emocji), problemy psychologiczne, które są związane z agresją i zachowaniami przestępczymi oraz wiele aspektów rozwoju moralnego (poczucie winy i wstydu, empatia i osąd moralny) oraz spersonalizowane, uwzględniające indywidualne cechy adolescenta.

Kwestie znaczenia procesu socjalizacji, w szczególności w odniesieniu do schematów poznawczych, porusza w swoim modelu także Walters (1990; 2002; Walters, Rtgovac, Rychlec, DiFazio, Olson, 2002), który mechanizmy pojawienia się tak zwanego przestępczego

stylu myślenia. Założenia tego modelu wywodzą się z myślenia w kategoriach roli systemu poznawczego w kreowaniu zachowań jednostki i jej społecznego funkcjonowania. Wszelkie zachowania wobec dziecka i całokształt funkcjonowania środowiska zewnętrznego wpływają na rozwój zarówno sfery poznawczej, jak i emocjonalnej, prowadząc do ukształtowania określonych schematów poznawczych (Crick i Dodge, 1998, Yoon, Hughes, Gaur, Thompson, 1999). Istotnym wydaje się fakt, że model ten osadzony jest w nurcie społeczno-poznawczym, który opisuje funkcjonowanie psychologiczne w kontekście trzech charakterystyk (Mischel, 1973, 2014; Bandura, 1986):

- jednostka nadaje zdarzeniom indywidualizowane znaczenie poprzez swój system poznawczy;

- podstawowym elementem osobowości są reprezentacje umysłowe;

- podstawowa dynamika osobowości wynika z procedur interpretacji, stawiania celów, planowania, monitorowania działania, oceniania.

Najważniejszym procesem odpowiedzialnym za kształtowanie się osobowości oprócz uczenia się konsekwencji, czyli nabywania wiedzy na temat tego, do czego dążyć, a czego unikać oraz uczenia się poprzez nakazy i reguły, jest modelowanie, czyli uczenie się poprzez obserwowanie działań innych i ich konsekwencji. Proces ten zachodzi w interakcji z wzorcem osobowym mającym istotne znaczenie w życiu, wymaga przechowania w pamięci wzorca zachowania, zdolności do jego powtórzenia oraz motywacji w zależności, od której może on mieć charakter wyłącznie kognitywny, ale może być również konatywny (działaniowy) (Bandura, 2021).

Autorka książki *Style myślenia przestępczego* Magdalena Rode (2013, 2014) zwraca uwagę na znaczenie teorii społecznego przetwarzania informacji w etiologii zachowań przestępczych, a także szerzej niedostosowania społecznego jako tła teoretycznego modelu

Waltersa (1990, 2002, 2006). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na te elementy modelu, które wydają się być użyteczne z perspektywy rozumienia niedostosowania społecznego jako wadliwego, nieprawidłowego funkcjonowania jednostki, które wyraża się brakiem zdolności przystosowawczych oraz specyficznym, negatywnym przeżywaniem relacji z innymi.

Należy także podkreślić, że teorie wyjaśniające źródła niedostosowania pozostają w bliskim związku z teoriami rozwoju człowieka. Na ich podstawie można powiedzieć, że niedostosowanie społeczne jest zaburzeniem rozwoju polegającym na niezdolności do prawidłowego funkcjonowania i współdziałania z otoczeniem społecznym i wiąże się z konstruowaniem negatywnych przekonań na temat świata i siebie oraz przyczynia się do nieprawidłowego rozwoju uczuć moralnych decydujących o funkcjonowaniu. W ramach wspomnianego wyżej modelu przestępczych stylów myślenia Waltersa (1990; 2002; 2006), autor definiuje je poprzez aspekt poznawczy (treść myśli) oraz jako proces prowadzący do notorycznego łamania prawa (Walters, 2006). Oba aspekty, zarówno treściowy jak i procesualny, mają istotne znaczenie i stanowią czynnik odpowiedzialny za pojawianie się zachowań przestępczych. Czyny przestępcze natomiast stanowią moderator myślenia przestępczego. Liczne metaanalizy (por. Walters, 2006), w których kontrolowano czynniki osobowościowe i temperamentalne wykazały, że najwyższy stopień odpowiedzialności za popełnienie czynów przestępczych mają właśnie przestępcze style myślenia. Koncepcja Waltersa ma swoje źródła w trzech modelach: koncepcji zróżnicowanych powiązań Sutherlanda, teorii neutralizacji Sykesa i Matzy (1957; Matza, 1964/2018) oraz modelu osobowości kryminalnej Yochelsona i Samenowa (1976, 1977, za: Rode, 2013). Pierwszy z modeli zakłada wyuczony charakter zachowań przestępczych i w tym sensie jest bliski teorii społeczno-poznawczej i analizie funkcjonowania osobowości poprzez proces modelowania obecny od wczesnego okresu rozwoju dziecka. Drugi - teoria neutralizacji - opiera się na kilku założeniach. Po pierwsze odnosi się do procesu postrzegania samego siebie przez osobę

popołniającą czyny przestępcze, która traktuje samą siebie jako jednostkę raczej standardową, przeciętną niż antyspołeczną. Kolejne założenie jest kluczowe dla tego modelu i odnosi się do usprawiedliwiania i racjonalizowania własnych zachowań przez takie osoby. Autorzy uważają, że w przypadku osób niedostosowanych lub popełniających czyny przestępcze problem nie leży w internalizacji norm, który to proces przebiega względnie prawidłowo, ale właśnie w skłonności do usprawiedliwiania się i racjonalizowania swoich zachowań. Analizując najczęściej występujące wzorce usprawiedliwiania doszli do wniosku, że istnieje pięć kategorii na podstawie których opisać można proces neutralizacji. Wymieniają zatem zaprzeczanie odpowiedzialności, zaprzeczanie krzywdzie, zaprzeczanie ofiary, potępienie potępiających oraz odwoływanie się do wyższych autorytetów.

Z kolei trzeci model - osobowości kryminalnej (Yochelson i Samenow, 1976, 1977, za: Rode, 2013) - najbardziej akcentujący wolną wolę, wskazuje na proces decyzyjny jednostki, który odpowiedzialny jest za uruchomienie zachowania przestępczego. Autorzy modelu uważają, że osoby dokonujące przestępstw myślą i zachowują się inaczej od bardzo wczesnego okresu swojego rozwoju. Schematy poznawcze odnoszące się do Ja takiej jednostki są oparte na przekonaniu o własnej wyjątkowości, procesy motywacyjno-wolicjonalne ukierunkowane są na posiadanie władzy oraz kontroli, a struktura osobowości jest nieprawidłowa w sensie niewykształcenia zdolności do ponoszenia odpowiedzialności, impulsywna i egocentryczna. W obszarze funkcjonowania emocjonalnego charakteryzuje się podatnością na emocje negatywne z obszaru gniewnych. Jednym z założeń tego modelu jest również przekonanie, że nieprawidłowe funkcjonowanie pojawia się już w bardzo wczesnym okresie życia (Nowakowski, Wróbel, 2021).

Opierając się na tych trzech podstawach, Walters (1990) stworzył własny model, w którym odwołuje się do aspektów fizycznego, społecznego i psychologicznego jako czynników decydujących o wejściu na drogę przestępczości. Podkreśla także, że przestępczość może się

stać stylem życia jednostki, który charakteryzuje się wyraźnym brakiem odpowiedzialności za własne funkcjonowanie oraz skłonnością do pobłażania sobie, usprawiedliwiania siebie oraz wybaczenia sobie. W konsekwencji nie pojawia się u jednostki prawidłowa tendencja rozwojowa zmierzająca do zmiany postawy, stylu myślenia i postępowania. Postawę braku odpowiedzialności, nieliczenia się z innymi czy wręcz czynienia im krzywdy charakteryzuje to, że nie wiąże się ona z przeżywaniem poczucia winy, próbą dokonania zmian w sobie i przejawia się praktycznie w każdym działaniu i zachowaniu jednostki. Różnica między osobą generalnie funkcjonującą prawidłowo a osobą o przestępczym stylu myślenia jest taka, że pierwsza bywa czasem nieodpowiedzialna, czasem czyni krzywdę, ale ma potrzebę zadośćuczynienia ofierze, podczas gdy osoba żyjąca stylem przestępczym nie przeżywa takich uczuć, a nawet nie rozumie na czym polega odpowiedzialność za swoje czyny. Walters (1990) uważa, że proces przyjmowania odpowiedzialności za siebie i swoje zachowanie jest efektem społecznego uczenia się, a dziecko powinno być od wczesnego okresu rozwoju zachęcane do rozumienia i przyjmowania odpowiedzialności oraz właściwego postępowania w sytuacji, gdy narusza normy. Niezdolność do odraczania gratyfikacji, na którą zwracał uwagę Michel (2014) wskazując, że jest to jeden z kluczowych czynników rozwoju osobowości oznaczający tendencję do sprawiania sobie natychmiastowej przyjemności bez żadnych ograniczeń (Walters, 1990; 2006). Można powiedzieć, że skłonność do natychmiastowego zaspokajania potrzeb stanowi wyraz zahamowania rozwoju, ponieważ w normalnej sytuacji jest charakterystyczna dla małych dzieci, które dopiero uczą się zarządzania tą kompetencją. Co więcej, brak zdolności do odraczania gratyfikacji przyczynia się do pojawienia się zaburzeń samoregulacyjnych, a w konsekwencji regulowania napięć, emocji negatywnych oraz innych negatywnych doświadczeń najprostszymi sposobami, takimi jak alkohol, narkotyki, unikanie sytuacji trudnych (wagary, ucieczki), zrywanie relacji interpersonalnych w momencie, w którym stają się one dla jednostki wyzwaniem (Błażek, 2020). W obszarze funkcjonowania

interpersonalnego Walters (2006; Rode, 2013) uwzględnia intruzywność charakteryzującą się brakiem szacunku do przestrzeni osobistej innych ludzi zarówno w sensie fizycznym, jak i psychologicznym, a także skłonnością do zachowań gwałtownych, agresywnych, nie uwzględniających dobrostanu i odrębności innych ludzi. Ostatnią wymienioną przez autora cechą jest skłonność do łamania norm obyczajowych i zasad życia społecznego.

Kolejne przyjęte przez Waltersa założenie odnosi się do biopsychospołecznego modelu uwarunkowań zachowań przestępczych. W tej części modelu bliskie są Autorowi założenia teorii psychoanalitycznej, a zatem uważa on, że najważniejsza część uwarunkowań przyszłych zachowań dotyczy pierwszych lat życia człowieka, a uwarunkowania te zaliczają się zarówno do sfery konstytucyjnej (biologicznej), jak i interakcji zachodzących pomiędzy dzieckiem a jego środowiskiem rozwoju. Myśląc o środowisku autor ma na myśli zarówno środowisko fizyczne, jak i społeczne (Walters, 2006). Można powiedzieć, że w tym punkcie teoria Waltersa odnosi się do modeli rezyliencji czy prężności indywidualnej. Pierwsze badania w ramach tych modeli prowadzone były w grupie dzieci wychowujących się w środowisku negatywnie wpływającym na ich rozwój (Werner, 1994; 2000; Garmezy, 1985). Pewna część tych dzieci zachowała, czy raczej wykształciła, zdolność do prawidłowego funkcjonowania, rozwoju, rozwijania swoich kompetencji, umiejętności i talentów mimo bardzo trudnych warunków, część jednak ukształtowała nieprawidłowe, nieprzystosowawcze wzorce funkcjonowania. W modelach rezyliencji, podobnie jak w modelu Waltersa, podkreśla się znaczenie złożonej interakcji czynników dyspozycyjnych w rozumieniu uwarunkowań biologicznych i psychologicznych oraz społecznych oddziaływań. Można również w tym miejscu odwołać się do tzw. ułomnych skutków desocjalizacyjnych zgodnie z modelem Schwartza (1976, za: Stanik, 2013). Założenia tego modelu wskazują na nieodwracalność procesu nieprawidłowego kształtowania się osobowości od bardzo wczesnych etapów rozwoju, na co wpływ mają negatywne zachowania rodzicielskie polegające na karaniu i negatywnym wartościowaniu

dziecka. W wyniku takich oddziaływań dochodzi do ukształtowania słabego Ja, niezdolnego do prawidłowej regulacji zachowań i ukierunkowanego na natychmiastową regulację napięć emocjonalnych. Analizując znaczenie tego modelu Stanik (2013), wymienia dwa typy postawy rodzicielskiej prowadzące do niedostosowania społecznego, czyli postawę agresywną oraz nadmiernie pobłażliwą. Dziecko, które nie otrzymuje wzmacniających pozytywne zachowania komunikatów, nie buduje poczucia własnej wartości wokół pozytywnych aktywności. Jednocześnie bardzo szkodliwa dla procesu socjalizacji jest ambiwalentna postawa rodziców, nie pozwalająca na wykształcenie jasnych przekonań odnośnie do tego, co jest pożądane, co jest nagradzane i co jest karane. O silnie destrukcyjnym wpływie ambiwalencji pisała w swoich pracach już w pierwszej połowie dwudziestego wieku Horney (1937/1993). U dziecka kształtuje się nieefektywny i o niskiej wartości system przekonań na temat samego siebie, znacząco utrudniający adaptacyjne i zgodne z normami funkcjonowanie w świecie społecznym.

Kolejny element modelu odnosi się do procesów decyzyjnych, a zatem w przypadku przestępczego stylu życia, do wyboru zachowania niezgodnego z obowiązującymi normami i regulacjami życia społecznego. Walters (2002) podkreśla, że analiza procesu decyzyjnego powinna opierać się na dwóch czynnikach: ryzyka vs ochrony siebie oraz negatywnej zmiany vs poprawy swojego funkcjonowania. Konsekwencją dokonania negatywnych wyborów jest zdaniem Waltersa destrukcja zachodząca zarówno w obszarze wewnętrznego psychologicznego funkcjonowania, jak i w obszarze relacji społecznych. Co ważne, u podstaw nieprawidłowych decyzji leżą lęk i strach, które stanowią emocjonalną bazę osobowości jednostki. Bazą poznawczą jest z kolei przestępczy styl myślenia, który wpływa z jednej strony na proces decyzyjny w odniesieniu do zachowań, a z drugiej na usprawiedliwianie się po przekroczeniu norm, gdzie pojawiają się opisywane wyżej pobłażanie sobie, brak odpowiedzialności i skłonność do obciążania nią innych. W konsekwencji kształtuje się stały wzorzec myślenia przestępczego oparty na mechanizmach takich, jak: uśmierzanie, odcięcie,

roszczeniowość, infantylnizm uczuciowy, zorientowanie na siłę, hiperoptymizm, bierność poznawcza oraz brak ciągłości działania (por. Rode, 2013). Działanie tych mechanizmów przyczynia się do kształtowania postawy otwartości na popełnienie przestępstwa, a zatem jednostka potrzebuje już wyłącznie okazji do tego, aby takie zachowanie wdrożyć. Założenie dotyczące motywacji do dokonania przestępstwa jest w modelu Waltersa niezwykle ciekawe i odwołuje się do naturalnych procesów rozwojowych i funkcjonalnych osobowości, takich jak np. proces uzyskiwania autonomii, regulowania emocji, kształtowania i budowania swojej pozycji w świecie społecznym, obrazu siebie i poczucia własnej wartości. Problem polega na tym, że procesy te nie przebiegają prawidłowo u osoby o przestępczym stylu myślenia, a motywy przewodnie (orientacje, jak je nazywa Walters) sprowadzają się do czterech dwuskładnikowych kategorii: złość/bunt, siła/kontrola, podniecenie/przyjemność, chciwość/lenistwo. W dokonywaniu czynów przestępczych udział biorą wszystkie te czynniki, przy czym ich proporcje oraz aktywizacja są różne w zależności od charakteru czynu. Ostatnie założenie ma charakter wyraźnie aplikacyjny i stanowi wskazówkę do prowadzenia procesu resocjalizacji, czy też inaczej mówiąc, przywracania zdolności do prawidłowego funkcjonowania społecznego. Walters (2002) stoi na stanowisku, że niemożliwa jest zmiana zachowania naruszającego normy społeczne bez zmiany poznawczej, a dokładniej zmiany sposobu myślenia, który jest głównym czynnikiem odpowiedzialnym za nieprawidłowe funkcjonowanie. Dokonać się ona musi zarówno w obszarze postawy, jak i systemu wartości.

W ramach mojej pracy istotne znaczenie mają te modele wyjaśniające mechanizmy niedostosowania, które odnoszą się do rozwoju moralnego oraz czynników psychospołecznych.

1.4. Kryteria diagnostyczne niedostosowania społecznego

W diagnozie niedostosowania należy zwrócić uwagę na kryteria uprawniające do uznania, że funkcjonowanie młodego człowieka jest nieprawidłowe, jeśli spojrzymy na nie przez pryzmat adekwatności do wymogów społecznych stawianych każdemu członkowi danej grupy. Zwykle

przyjmuje się, że kryteria diagnostyczne, na bazie których możemy postawić diagnozę niedostosowania, mają charakter ogólny, a psycholog zaangażowany w proces diagnostyczny musi, wykorzystując swoją wiedzę i doświadczenie kliniczne, zdecydować, czy dana osoba jest przystosowana do warunków życia społecznego w taki sposób, że jej funkcjonowanie nie będzie wpływało negatywnie ani na nią samą, ani na innych członków społeczności. Psychologowie i inni diagności biorący udział w procesie oceny funkcjonowania psychospołecznego osób nieletnich niedostosowanych społecznie zwracają uwagę na pewne istotne elementy tej diagnozy, takie jak ogólny poziom adaptacyjny, zdolność do zaspokajania potrzeb, zdolność do tworzenia i realizowania celów, umiejętność budowania trwałych relacji, kontrola emocji i motywacji, procesy samoregulacyjne przebiegające sprawnie i umożliwiające realizację zadań, wystarczająco wysoki poziom samooceny i poczucia własnej wartości jako podstawa budowania wizji siebie w przyszłości opartej na pozytywnych oczekiwaniach, empatia w stosunku do innych i zdolność przyjmowania perspektywy (por. Jarosz, Wysocka, 2006). Ostrowska (1986), definiując nieprzystosowanie społeczne jako zaburzoną postawę wobec wymagań społecznych, wyrażającą się w postaci nieprzestrzegania zasad i norm, zwraca także uwagę na występowanie takich kryteriów, jak wrogość wobec otoczenia społecznego, ciągle przeżywanie poczucia zagrożenia, brak zdolności do przewidywania skutków własnego działania, brak zdolności do uczenia się z własnego doświadczenia, a w konsekwencji trudności w nabywaniu w procesie uczenia się kompetencji umożliwiających dobre, to znaczy adaptacyjne funkcjonowanie społeczne. Ponadto autorka ta wymienia takie czynniki, jak wysoki poziom podatności na sugestie i wpływ innych osób w otoczeniu. Ten ostatni czynnik ma szczególnie istotne znaczenie w sytuacji kontaktu młodego człowieka ze środowiskiem naznaczonym patologią społeczną oraz angażowania się w działalność mającą charakter naruszający normy obyczajowe i/lub normy prawne. Jednym z bardzo ważnych czynników jest predyspozycja osobowościowa w postaci wysokiego poziomu impulsywności

związanej ze słabą kontrolą intelektualną własnych zachowań popędowych. Skutkiem działania tego mechanizmu jest nieprawidłowe funkcjonowanie, a w konsekwencji utrwalanie negatywnych wzorców zachowań.

Analizując zjawisko niedostosowania społecznego, nie można pominąć koncepcji Czapówa (1978), który uwzględnił w swoim modelu czynniki strukturalne, czyli objawy, funkcjonalne, czyli istotę oraz czynniki genetyczne, czyli przyczyny. Koncepcja ta ujmuje niedostosowanie społeczne w kategoriach wadliwych postaw. Manifestują się one w postaci zachowań pozostających w sprzeczności z normami współżycia społecznego oraz normami prawnymi. Zwykle te manifestacje pozostają w związku z nieprawidłową identyfikacją z grupami o charakterze przestępczym bądź innymi podkulturowymi odmianami tych grup. Analiza literatury psychologicznej pozwala wyróżnić wiele typologii niedostosowania społecznego. W części z nich klasyfikacja związana jest z perspektywą społecznego przystosowania z pominięciem czynników dobrostanu wewnętrznego i szeroko pojętego funkcjonowania psychologicznego, w tym dojrzałości psychicznej. W większości klasyfikacji spotykamy się z uwzględnieniem czynników zewnętrznych, takich jak funkcjonowanie poznawcze, emocjonalne, samoregulacyjne, motywacyjno-wolicjonalne i moralne jednostki. Spośród czynników wewnętrznych determinujących nieprawidłowe przystosowanie do wymogów życia społecznego najczęściej wymieniane są: impulsywność, zahamowanie, wrogość, neurotyczność, zubożenie uczuciowe, a także wycofanie z relacji bądź całkowite od nich uzależnienie (Stott, 1966, 2013; Pospiszyl, 1985; 1998; Spionek-Pelc, 1985; Konopnicki, 1971; Sullivan i Grant, 1957; Sullivan, Grant, Grant, 1957/2016).

Uporządkowaną propozycją kryteriów niedostosowania jest klasyfikacja Stotta (1966, 2013; Wysocka, 2006; Ostrowska, 1986), który wyodrębnił dziesięć kategorii ogólnych, w ramach których przedstawia charakterystykę szczegółową:

1. *Ogólny poziom nieprzystosowania*, który wyraża się braku zdolności adaptacyjnych w związku z niskim poziomem plastyczności, braku kontroli otoczenia i postępowania w zmieniającym się świecie, tworzenia zadań i formułowania planów oraz niezdolności do modyfikowania zachowania w zależności od skutków.
2. *Braki w zakresie zaspokojenia własnych potrzeb* wyrażające się niedojrzałością seksualną, stałą frustracją potrzeb, nieumiejętność kierowania zachowaniem w celu zapewnienia integracji wewnętrznej, nieumiejętność spontanicznego działania i uczestnictwa w aktywności społecznej.
3. *Braki w kontaktach interpersonalnych* opisujące problemy w pełnieniu ról społecznych, przestrzeganiu norm, zaburzone kontakty interpersonalne, brak zaufania itp.
4. *Braki w zakresie zdolności intelektualnych*, takie jak obniżona sprawność intelektualna, brak rozsądku, niski poziom samoświadomości i świadomości odnoszącej się do świata i innych ludzi.
5. *Braki w zakresie kontroli emocji i motywów*, takie jak niska samokontrola, brak odporności na stres, obniżony nastrój, brak uczciwości, słabe ego, nieprawidłowo ukształtowane sumienie.
6. *Postawy wobec innych* wyrażające się egoizmem, brakiem zaufania i sympatii do ludzi, niezdolnością do nawiązywania bliskich relacji ze względu na brak empatii.
7. *Produktywność* charakteryzowana przez brak chęci do podejmowania działań społecznie użytecznych.
8. *Rozwój autonomii* jako niezdolność do wyodrębnienia i emocjonalnej niezależności, podatność na wpływy innych.
9. *Poziom integracji* związany z brakiem tendencji samorealizacyjnych, niedojrzałością i występowaniem wewnętrznych konfliktów.

10. *Stosunek do samego siebie* rozumiany jako niski poziom samoakceptacji, pesymizm, brak wiary w siebie, nieadekwatny obraz siebie oraz odczuwanie własnej sytuacji jako gorszej.

Niektóre z proponowanych przez Stotta kategorii nakładają się na siebie znaczeniowo, co jest wynikiem funkcjonalnej złożoności tych regulatorów zachowania jednostki, ale jednocześnie podział ten pozwala na stwierdzenie, że problemy nieprzystosowania dotyczą wszystkich obszarów funkcjonowania zarówno bazalnych (np. regulacja emocjonalna, podstawowe zdolności poznawcze i relacyjne), jak i złożonych, takich jak integracja wewnętrzna, autonomia, rozwój Ja i poziom świadomości i samoświadomości. W praktyce opiniowania sądowo-psychologicznego biegli posługują się zapisami ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26.10.1982 roku (z późn. zm.), która używa pojęcia demoralizacja. Ten akt prawny w art. 3 par. 2 mówi także, że w postępowaniu z nieletnim „*bierze się pod uwagę osobowość nieletniego, a w szczególności wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru, a także zachowanie oraz przyczyny i stopień demoralizacji, charakter środowiska oraz warunki wychowania nieletniego*”. Demoralizacja w rozumieniu ustawy opisuje odrzucenie obowiązujących norm moralnych, co prowadzi do łamania prawa i życia niegodnego z obowiązującymi regułami obyczajowymi i społecznymi. Przejawia się ona przez popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego (chodzenie na wagary), używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierzędu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych.

Na podstawie klasyfikacji ICD 10 możliwa jest diagnoza zaburzeń zachowania z prawidłowym bądź nieprawidłowym procesem socjalizacji, zaburzeń opozycyjno – buntowniczych oraz zaburzeń zachowania i emocji. Zaburzenia zachowania charakteryzują się powtarzającymi się i utrwalonymi wzorcami zachowań o charakterze dysocjacyjnym,

agresywnym lub/i buntowniczym. Mogą one także występować w skrajnej postaci wyrażając się w łamaniu norm społecznych i obyczajowych w taki sposób, że trudno je uznać za przejawy naturalnego dla różnych faz rozwojowych sprzeciwu/buntu/złośliwości. Zgodnie z wytycznymi klasyfikacji powinny trwać minimum sześć miesięcy. Przejawiają się między innymi: częstymi i trudnymi do opanowania wybuchami złości, aktywnym odrzucaniem wymagań, oskarżaniem innych o własne pomyłki lub niewłaściwe zachowania, złośliwością, mściwością, kłamaniem, okrucieństwem wobec ludzi i zwierząt, rozmyślnie niszczenie własności innych, kradzieże, wagary, wymuszenia, napady, wymuszanie aktywności seksualnej na innych, rozmyślnie zadawanie bólu lub ran połączone z uporczywym zastraszaniem, dręczeniem, molestowaniem, włamania do cudzej własności itp. Zgodnie z klasyfikacją zachowania te mogą być ograniczone do środowiska rodzinnego lub przyjmować postać manifestującą się w szerszym środowisku. Ta pierwsza kategoria dotyczy głównie dzieci i młodzieży pochodzącej z rodzin skonfliktowanych, po rozwodzie/rozstaniu rodziców, w których panuje atmosfera wrogości, w których rodzice wykazują nieprzystosowanie, a czasem zachowania przestępcze.

Zaburzenia zachowania z nieprawidłowym procesem socjalizacji z kolei występują wtedy, gdy, poza stwierdzeniem odpowiedniej liczby objawów stwierdza się nieprawidłowe relacje dziecka lub nastolatka z grupą rówieśniczą, czyli brak pozytywnej integracji, brak przyjaciół, czy nawet odrzucenie przez grupę. Problemy te występują w wielu środowiskach, ale najbardziej są widoczne w szkole.

Zaburzenia zachowania z prawidłowym procesem socjalizacji charakteryzują się występowaniem odpowiedniej liczby objawów zaburzeń zachowania oraz dobrym kontaktem z rówieśnikami. Niestety często zdarza się, że grupa rówieśnicza składa się z młodych ludzi funkcjonujących poza normami społecznymi lub wręcz podejmujących działalność przestępczą. Efektem funkcjonowania w takich grupach są zwykle złe relacje ze światem ludzi dorosłych.

Zaburzenia opozycyjno – buntownicze wyrażają się poprzez powtarzający się wzorzec (co najmniej sześć miesięcy) zachowań negatywistycznych i buntowniczych, nieposłuszeństwa oraz zachowań nacechowanych wrogością, skierowanym przeciw autorytetom. Zaburzenie to zwykle ma wczesny początek (przed szóstym rokiem życia). Formy oporu mogą mieć charakter czynny lub bierny: odmowa pełnienia obowiązków w środowisku rodzinnym; drażliwość, kłótniowość, zmienność nastrojów, gniew i złość. Dzieci z tego typu zaburzeniami wykazują niski próg tolerancji na frustrację i łatwo tracą panowanie nad sobą. Ich bunt ma charakter prowokacyjny, ale nie występuje naruszanie prawa i podstawowe prawa innych tj. kradzież, tyranizowanie, napaści i niszczytelstwo (por. Paradini, Fite, 2010).

Musimy jednak pamiętać, że zarówno klasyfikację ICD 10/11, jak i amerykańską DSM 5 do oceny przystosowania (ang. *adjustment*) wykorzystuje lekarz psychiatra posługując się szczegółowymi kryteriami związanymi z występowaniem objawów, które muszą być spełnione, aby diagnoza mogła być postawiona. Mówiąc natomiast o niedostosowaniu społecznym (ang. *social maladjustment*) odnosimy się do wieloaspektowego, utrwalonego wzorca funkcjonowania, który utrudnia dostosowanie się do norm, uniemożliwia realizację zadań rozwojowych i przynosi szkody zarówno osobie, jak i otoczeniu. Występowanie tego typu problemów nie wyklucza, ale również nie wymaga diagnozy opartej na klasyfikacjach stricte medycznych, chociaż w praktyce opiniowania sądowo-psychologicznego poza psychologiem i pedagogiem adolescent wymagane jest poddanie ocenie funkcjonowania psychicznego przez lekarza psychiatrę. Młodzież taka pozostaje w obszarze zainteresowania systemu opiekuńczo-wychowawczego, resocjalizacyjnego, a sposób postępowania i pomocy jest regulowany przez stosowne ustawy, a przede wszystkim ustawę o postępowaniu w sprawach nieletnich (1982 z późn. zm.), a w sytuacji demoralizacji lub naruszenia norm prawnych pozostaje w jurysdykcji sądów rodzinnych i nieletnich. W mojej pracy zajmuję się młodzieżą wykazującą symptomy niedostosowania społecznego na tyle nasilone, że

koniecznym okazało się umieszczenie w odpowiedniej placówce. Każdy przypadek adolescenta objętego zainteresowaniem sądu jest rozpatrywany indywidualnie.

1.5. Skala zachowań antyspołecznych oraz doświadczania przemocy

wśród polskiej młodzieży

Hołyst (2007), dokonując analizy oficjalnych rejestrów przestępczości młodzieży w Polsce, ujawnił trzy tendencje: 1) postępujący wzrost wszystkich rodzajów przestępstw przy utrzymującej się dominacji przestępstw przeciwko własności materialnej, 2) obniżanie się dolnej granicy wieku nieletnich przestępców (poniżej 13 lat), 3) wzrost przestępstw gwałtownych z agresją i użyciem przemocy skierowanej nie tylko na rówieśników, ale także na osoby dorosłe. Zgodnie z *Informacją dotyczącą stanu zagrożenia przestępczością w Polsce*, następuje spadek procentowego udziału przestępstw popełnianych przez nieletnich w stosunku do ogólnej liczby przestępstw: 1) przestępstw rozbójniczych – 47,6% w 2013 roku, 31,85% w 2014 roku, 23,4% w 2015 roku, 2) zbrodni zabójstwa – mniej niż 1% w latach 2013 – 2015, 3) udziału w bójce lub pobiciu – 25,2% w 2013 roku, 16,5% w 2014 roku i 14,7% w 2015 roku w stosunku do ogólnej liczby czynów karalnych było popełnionych przez nieletnich. Mimo zauważalnej tendencji spadkowej nadal wysoki jest procent młodzieży biorącej udział w poważnych przestępstwach rozbójniczych (por. Drzewiecki, 2016).

Dane pochodzące z raportu policji za rok 2020 (<https://statystyka.policja.pl>) ujawniają spadek o 0,5 punktu procentowego, z 2,9% do 2,4%, w stosunku do roku 2019 udziału czynów karalnych nieletnich w ogólnej liczbie przestępstw, natomiast zestawienie danych dotyczących liczby przestępstw dokonanych przez osoby nieletnie w latach 1999-2013 (bez podziału na płeć) ujawnia tendencję wzrostową z pikiem w latach 2010 i 2011 (8,7%). Powyższe dane wskazują ponadto na znaczącą przewagę chłopców (81,4%) w stosunku do dziewcząt (18,6%) w grupie młodzieży dopuszczającej się czynów karalnych. W ogólnej liczbie tych czynów te

mające charakter poważny, w sensie kryminalnym, stanowią 96,8% wszystkich czynów, co należy uznać za wskaźnik bardzo wysoki. Kategoria przestępstw opisanych w raporcie jako przestępstwa rozbójnicze stanowi 15,4% wszystkich czynów popełnionych przez nieletnich. W badanej w ramach tej pracy grupie przestępstwa rozbójnicze oraz inne formy stosowania przemocy zostały zaliczone do jednej kategorii z uwagi na łączący je element użycia siły w stosunku do innej osoby. Dopuszcilo się ich 68% młodzieży w badanej grupie. Należy zatem zauważyć, że w grupie młodych ludzi objętych oddziaływaniami resocjalizacyjnymi lub leczniczymi około 2/3 dopuściło się poważnych czynów, z przewagą chłopców (75%) nad dziewczynkami (57%). Przestępstw przeciwko mieniu w kategorii kradzieże i włamania dopuściło się 70% badanych z wyraźną przewagą chłopców (79%) nad dziewczynkami (45%). Niszczenie mienia dotyczyło 59% badanej grupy, ponownie z przewagą badanych płci męskiej (66%) nad badanymi płci żeńskiej (48%).

Odrębnie należy potraktować te przejawy niedostosowania społecznego, które same w sobie nie wiązały się z popełnieniem czynów karalnych, ale wpływały negatywnie na funkcjonowanie psychologiczne w różnych sferach oraz funkcjonowanie szkolne i społeczne badanej młodzieży. Zaliczamy do nich: powtarzanie klasy (łącznie 67% grupy, chłopcy 76%, dziewczęta 52% całej badanej grupy), używanie substancji psychoaktywnych (łącznie 75% całej badanej grupy, chłopcy – 77%, dziewczęta – 73%) oraz samookaleczanie się (łącznie 53%, chłopcy 37%, dziewczęta 79%). Zachowaniom zaliczonym do tej grupy mogą oczywiście towarzyszyć inne świadczące o niedostosowaniu lub wskazujące na łamanie norm prawnych i obyczajowych, ale traktowane odrębnie ujawniają istnienie wyraźnych różnic płciowych w zakresie skłonności do uszkodzania własnego ciała, czyli zachowań autoagresywnych w grupie dziewcząt. Dane opublikowane przez Ministerstwo Sprawiedliwości RP (<https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/zaklady-poprawcze-i-schroniska-dla-nieletnich>) wskazują, że w roku 2018 orzeczono łącznie 29 523 środków wychowawczych bądź

poprawczych w stosunku do 23 941 osób, w tym 16 940 chłopców oraz 7 001 dziewcząt. W tej grupie znalazła się młodzież, która popełniła czyny karalne bądź też stwierdzono u niej występowanie symptomów demoralizacji. Czynów karalnych dopuściło się łącznie 9 527 osób, w tym 7 285 chłopców oraz 2 242 dziewczynki. Demoralizację stwierdzono łącznie u 14 414 osób, w tym 9 655 chłopców oraz 4 759 dziewczynek. W roku kolejnym – 2019 – zaobserwowano nieco mniejszą liczbę orzeczonych środków (27 965) w stosunku do 22 538 osób, w tym 15 798 chłopców i 6 740 dziewcząt. Wartości liczbowe dotyczące czynów karalnych i demoralizacji z podziałem na płeć były zbliżone – nieco spadła ogólna liczba czynów karalnych (8 733) z procentowym wzrostem udziału dziewczynek w tym rodzaju przestępczości. W odniesieniu do demoralizacji proporcje udziału chłopców i dziewcząt nie zmieniły się. Analiza danych statystycznych na przestrzeni lat 2006 – 2019 wskazuje na liczbowy spadek zarówno orzeczonych środków, jak i osób, wobec których je orzeczono. Zjawisko to ma wieloczynnikowe uwarunkowania, a wśród jego przyczyn wymienić możemy, m.in. spadek procentowego udziału młodzieży w ogólnej liczbie ludności – udział dzieci i młodzieży w ogólnej populacji kraju maleje nieprzerwanie od lat 90-tych XX wieku. W roku 2008 młodzież w wieku 15 – 18 lat stanowiła 5% populacji polskiej, w roku 2014 młodzież w wieku 16 – 18 stanowiła 3,2% ogółu ludności, a między 13 a 18 rokiem życia 6,1%. W roku 2018 młodzież w wieku 15 – 18 lat (taki zakres wiekowy obejmuje grupa badana w ramach tej pracy) stanowiła 3,76%. Kolejną z przyczyn może być również spadek przestępczości młodzieży, co przyczynia się do zmniejszenia liczby spraw kierowanych do sądu, a co za tym idzie liczby orzeczonych środków.

Porównanie danych polskich z danymi pochodzącymi ze Stanów Zjednoczonych podawanymi przez amerykański departament ds. nieletnich i prewencji przestępczości nieletnich (ang. *U.S. Department of Justice's Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention*, OJJDP) ujawnia, że nastąpił ogólnie spadek przestępczości nieletnich w stosunku

do lat 90. XX wieku. Jednocześnie autorzy raportu podają dane świadczące o wzroście zabójstw i morderstw dokonywanych przez nieletnich. Wśród młodzieży płci męskiej zaobserwowano przy tym spadek przestępstw związanych z przemocą o 3%, podczas gdy w grupie dziewcząt zaobserwowano ich prawie dwuprocentowy wzrost (1,8%) oraz większą na przestrzeni 30 lat (1980 – 2010) liczbę aresztowań w grupie dziewcząt. Należy jednak pamiętać, że porównywanie danych polskich z danymi pochodzącymi ze Stanów Zjednoczonych jest obarczone ryzykiem błędu wynikającym z różnic kulturowych, m.in. z dostępnością broni palnej.

Przejawy niedostosowania społecznego nie tylko odnoszą się do zachowań wymierzonych przeciwko innym. Część młodzieży z problemami adaptacyjnymi to osoby objęte opieką psychiatryczną przebywające w placówkach leczniczych. Jak wynika z raportu Najwyższej Izby Kontroli (2020), liczba pacjentów poniżej 18. roku życia w tych placówkach rośnie z roku na rok. Zwiększa się również zapotrzebowanie na pomoc psychiatryczną w placówkach otwartych, co odzwierciedla zwiększające się potrzeby dzieci i młodzieży w tym zakresie. Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego za rok 2019 o stanie zdrowia ludności Polski problemy związane ze zdrowiem psychicznym (zaburzenia depresyjne) wykazywało około 3% mężczyzn i 11% kobiet w wieku 15–19 lat (Łysoń, 2021) Jak podaje *Institute of Health Metrics (Global Health Data Exchange, 2022)*, w skali globalnej jedna na siedem osób w wieku 10-19 lat doświadcza problemów psychologicznych. Najczęściej spotykane problemy to depresja, lęk i zaburzenia zachowania, a samobójstwo jest czwartą w kolejności przyczyną śmierci w grupie młodych ludzi między 15. a 19. rokiem życia. Biorąc pod uwagę fakt, że okres adolescencji jest kluczowy dla nabywania społecznych i emocjonalnych kompetencji ważnych dla zdrowia psychicznego w życiu dorosłym, można stwierdzić, że obecność czynników chroniących w środowisku rozwoju jest bardzo ważna. Wszelkie problemy emocjonalne występujące w tym okresie mają nie tylko negatywny wpływ

na samopoczucie adolescentów, ale także na funkcjonowanie zadaniowe, np. osiągnięcia szkolne, co pogarsza ich samopoczucie i pogłębia niezadowolenie z siebie.

Z amerykańskiego raportu wynika także, że wśród dzieci i młodzieży w wieku 10 – 14 lat obserwujemy 3,6%, a w grupie 15 – 19 lat 2,4% zaburzeń zachowania. Problemy te wpływają negatywnie na funkcjonowanie we wszystkich środowiskach i mogą prowadzić do łamania prawa, zaburzając prawidłowy rozwój psychospołeczny młodych ludzi.

Według raportu Fundacji Dajemy Dzieciom Siłę (2019) w badaniu przeprowadzonym na próbie 1 155 uczniów w wieku 11-17 lat, 72% dzieci doświadczyło w swoim życiu jakiejś formy krzywdzenia. Około 17% nastolatków okalecza się, a 7% badanych z przewagą dziewczynek (10%) podjęło próbę samobójczą. W badanej przez FDDS grupie młodzieży 41% deklarowało doświadczanie przemocy ze strony bliskich dorosłych, w grupie opisywanej w tej pracy było to 72% (70% chłopców i 74% dziewczynek). Należy jednak podkreślić, że młodzież w badanej grupie była już próbką wyselekcjonowaną, przebywającą na skutek problemów związanych z szeroko rozumianym przystosowaniem, w różnego rodzaju placówkach, stąd wyższe wartości procentowe w odniesieniu do tej zmiennej.

Podsumowując te dane można stwierdzić, że wnikliwa analiza przyczyn, skali zjawiska oraz metodologii badań jest bardzo ważnym źródłem wiedzy. Wiedza ta ma nie tylko znaczenie w zrozumieniu zjawiska, ale także pozwala określać kierunki oddziaływań i planować działania prewencyjne, których celem jest zapobieganie pojawianiu się nieprzystosowania społecznego, które prowadzić może do pojawiania się zachowań przestępczych, prostytucji, prób samobójczych i innych poważnych skutków wpływających destrukcyjnie na całe późniejsze życie młodego człowieka. Jak piszą Maria Przetacznikowa i Maria Susułowska *„niedostosowanie to zaburzenia w zachowaniu – występujące w stopniu silnym i głębokim, które utrudniają lub uniemożliwiają osobnikowi normalne współzycie z ludźmi”* (Przetacznikowa, Susułowska, 1969, s. 72). Łagodniejszą postać problemów w funkcjonowaniu,

które nie mają charakteru chronicznego, określają badaczki nieprzystosowaniem społecznym, a duże nasilenie wyrażające się lekceważeniem norm etyczno-moralnych oraz trwałym charakterem tych problemów określają jako niedostosowanie. Rozróżnienie to wydaje się zasadne i skłania do wniosku, że wczesne rozpoznanie i interwencja byłyby czynnikami chroniącymi przed pogłębianiem się problemów młodego człowieka. Praktyka kliniczna wskazuje, że występowanie problemów w środowisku rodzinnym, szkolnym i szerszej społeczności prowadzi do trudności adaptacyjnych, rozwojowych, emocjonalnych itp. często, szczególnie w przypadku dzieci internalizujących, niezauważanych przez otoczenie, które mogą w konsekwencji stworzyć warunki do utrwalania się nieprawidłowego funkcjonowania w wielu sferach. Wczesna diagnoza i interwencja mogą zatem zapobiec pogłębianiu się problemów. Temu, jakie czynniki ryzyka mogą mieć znaczenie dla pojawiania się nieprzystosowania społecznego, poświęcony jest kolejny rozdział pracy.

Rozdział 2

Uwarunkowania niedostosowania społecznego

Niedostosowanie społeczne młodzieży jest zjawiskiem złożonym i uwarunkowanym wieloczynnikowo. Złożoność ta pozostaje w związku z dynamicznie zachodzącymi zmianami społeczno-kulturowymi, które wpływają na zmiany na liście wskaźników niedostosowania społecznego (np. cyberprzemoc). Opisywane są także czynniki ryzyka, które prowadzą do niedostosowania, w nasilonej formie do przestępczości nieletnich, a w skrajnej formie do ukształtowania przestępczego stylu funkcjonowania i kryminalnej struktury osobowości oraz czynniki ochronne stanowiące barierę przed rozwinięciem nieprzystosowawczych form funkcjonowania. Kluczowe zatem dla zrozumienia zjawiska nieprzystosowania jest wyjaśnienie mechanizmów jego powstawania. Debata toczy się między przedstawicielami modeli odnoszących się do uwarunkowań biologicznych a przedstawicielami modeli wpływu czynników społecznych. Wielu badaczy jest jednak zdania, że niedostosowanie społeczne ma złożoną etiologię, a wśród czynników wymienia się biopsychiczne, choroby lub urazy ośrodkowego układu nerwowego, zaburzenia endokrynologiczne i różnorodne czynniki środowiskowe (Gonzalez i in., 2022). Zatem ważnym aspektem w rozważaniach nad niedostosowaniem społecznym jest poszukiwanie jego źródeł w różnych czynnikach. W dyskusji tej badacze koncentrują się najczęściej na trzech podstawowych grupach czynników: uwarunkowaniach indywidualnych: biologicznych i psychologicznych, rodzinnych oraz społecznych (Rode, Dukała, Kabzińska i Zalewska-Łunkiewicz, 2020).

Wśród czynników wpływających na pojawianie się symptomów niedostosowania społecznego Stanik (2013) wymienia w grupie czynników indywidualnych osobniczą podatność, a w grupie czynników rodzinnych i społecznych: brak prawidłowej socjalizacji, nieprawidłowy proces modelowania, brak identyfikacji z autorytetem, niewewnętrzenie norm i wartości społecznych oraz zakłócenia warunkowania sprawczego. Pytka (2000)

wskazuje natomiast na obszary, w których dochodzi do zakłócenia procesu socjalizacji i wymienia wśród nich środowisko rodzinne oraz społeczne, ale podkreśla także wagę cech indywidualnych, takich jak czynniki poznawcze i te związane z regulacją zachowania w sferze emocjonalnej, a dokładniej umiejętność kontroli impulsów. W jego sposobie rozumienia nieprzystosowania wyróżnia się trzy obszary: behawioralny opisujący charakter zachowań; psychologiczny odnoszący się do postaw i motywacji oraz etiologiczny, czyli uwzględniający obszar psychospołecznych uwarunkowań. Obaj autorzy odwołują się do nieprawidłowego przebiegu procesu socjalizacji, którego zasadniczym efektem powinna być zdolność do funkcjonowania społecznego zgodnego z normami obyczajowymi, etycznymi i prawnymi. Szczególną rolę w tym procesie, jak wskazują Tibbetts (2003) oraz Rebellon, Piquero, Piquero, Tibbetts (2010) odgrywa poczucie winy oraz poczucie wstydu. Ich doświadczanie jest na tyle bolesne i nieprzyjemne, że jednostka stara się ich za wszelką cenę uniknąć. Badania Tangney i Dearing (2002) oraz Grusec (2011) wskazują, że są one konsekwencją procesu socjalizacji, a zatem ich funkcja regulacyjna może być słabsza lub silniejsza, bardziej lub mniej adekwatna, w zależności od przebiegu tego procesu.

2.1. Rola poczucia winy i poczucia wstydu w procesie socjalizacji

Moralne emocje wstydu i poczucia winy pojawiają się w procesie pierwotnej socjalizacji zachodzącej w rodzinie (Sheikh i Janoff-Bulman, 2010). Socjalizacja wtórna poprzez szkołę i grupę rówieśniczą może utrwalać lub korygować te emocje (por. Elkin i Handel, 1989; Gecas, 2000). Osoby otrzymujące silne wsparcie rodzicielskie i otoczone miłością uwewnętrzniają normy i uczą się wartości moralnych lepiej niż ci którzy są jej pozbawieni i będą odczuwać większy wstyd i poczucie winy, gdy naruszają zasady (por. Abell i Gecas, 1997; Grusec, 2011; Tangney i Dearing, 2002).

Jeśli proces socjalizacji przebiegnie prawidłowo, normy zostaną zinternalizowane, a co za tym idzie, jednostka rozwinie moralne poczucie tego, co jest dobre, a co złe. Tak

ukształtowana osoba będzie zatem odczuwała wstyd i winę, jeśli zachowa się w sposób te normy naruszający. Lęk przed ich doświadczaniem będzie powstrzymywać przed popełnianiem przestępstwa na skutek postrzegania takich czynów jako moralnie złych. Mniej znaczącą rolę w tym procesie będzie odgrywał strach przed odrzuceniem czy narażenie się na dezaprobatę społeczną (por. Harris, 2011; Svensson, 2004). Autorzy postulują zatem, że u prawidłowo funkcjonującej osoby mechanizm wewnętrznego samoukarania jest bardziej skutecznym regulatorem zachowań niż kontrola (kary) przez czynniki zewnętrzne. Internalizacja norm skutkująca zdolnością do przeżywania winy i wstydu stanowi zatem kluczową charakterystykę prawidłowej socjalizacji. Jeśli proces socjalizacji nie przebiegnie prawidłowo, uczucia te nie będą stanowiły istotnych regulatorów zachowania czyniąc jednostkę niedostosowaną i zdolną do zachowań sprzecznych z zasadami moralnymi.

2.2. Biologiczne uwarunkowania niedostosowania społecznego

Do najczęściej badanych biologicznych czynników indywidualnych zalicza się: uwarunkowania neurofizjologiczne (funkcjonowanie mózgu, w tym zmiany strukturalne i czynnościowe, czynniki hormonalne, poziom pobudzenia autonomicznego układu nerwowego), czynniki genetyczne oraz okołoporodowe. Jak słusznie wskazuje w ważnej metaanalizie poświęconej związkom między genetyką a zachowaniami antyspołecznymi Raine (2008) współcześnie nie pytamy już, czy istnieją ich genetyczne uwarunkowania, a raczej, w jakim stopniu czynnik genetyczny wpływa na funkcjonowanie społeczne determinując przebieg socjalizacji. Co więcej, w ramach trzeciej fali badań dotyczących genetycznych uwarunkowań niedostosowania społecznego postuluje się badanie i opisanie układów genów, który stanowi predyspozycję do niezgodnych z normami zachowań, a nawet precyzyjne określenie do jakich. W ramach ścieżki opisanej przez Raine (2008) „*od genów poprzez mózg do zachowań antyspołecznych*” badacze podkreślają rolę nieprawidłowości w funkcjonowaniu mózgu, szczególnie w funkcjonowaniu płatów przedczołowych (Raine, 2008; Yang i Raine,

2009) oraz w poziomie wydzielania hormonów (Glenn, Raine, Schug, Gao, i Granger, 2011). Czynnościowe i strukturalne zmiany w obszarze kory przedczołowej wydają się mieć szczególnie istotne znaczenie ze względu na ich związek z procesami takimi jak podejmowanie decyzji, regulacja emocji, kontrola impulsów czy rozumowanie moralne. Zaburzenia jej funkcjonowania mogą zatem prowadzić do nieprzystosowania społecznego i przestępczości. Badania prowadzone z wykorzystaniem neuroobrazowania prowadzą do wniosku, że osoby dopuszczające się przestępstw, funkcjonujące w sposób antyspołeczny mają liczne funkcjonalne dysfunkcje w obszarze przedczołowym mózgu (Yang, Raine, 2009). Kora przedczołowa jest uznawana za najważniejszą strukturę mózgu, naruszenie której, zarówno strukturalne jak i funkcjonalne występuje w populacji osób stosujących przemoc i przejawiających zachowania aspołeczne (Davidson, Putnam i Larson, 2000). W badaniach uzyskano wyniki wskazujące na deficyt w odniesieniu do funkcji wykonawczych, tj. samoregulacji i hamowania, tworzenia uogólnień, abstrakcyjnego rozumowania, zachowań związanych z rozwiązywaniem problemów, elastyczności w reagowaniu uwagi, planowania i organizacji działania. Badania dzieci z uszkodzeniami kory przedczołowej we wczesnym okresie życia dostarczają dowodów na to, że uraz głowy może bezpośrednio prowadzić do zachowań antyspołecznych i agresywnych, charakteryzować się impulsywnością, agresją i postawą antyspołeczną (Yang, Raine, 2009). Podsumowując można zatem stwierdzić, że uszkodzenie kory przedczołowej może bezpośrednio prowadzić do zachowań antyspołecznych, agresywnych i przestępczych, które będą występowały przez całe życie (por. Rode, Dukala, Kabzińska, Zalewska-Łunkiewicz, 2020).

Należy podkreślić, że nawet badacze o orientacji biologicznej podkreślają rolę interakcji czynników biologicznych z uwarunkowaniami społecznymi oraz nieprostoliniowy charakter zależności między czynnikami. Wieloletnie badania nad klasyfikacją zachowań antyspołecznych prowadzą do wniosku, że w przeciwieństwie do osób kontynuujących

zachowania przestępcze w życiu dorosłym, u których stwierdzono nieprawidłowości neurorozwojowe już w okresie dzieciństwa, antyspołeczne zachowania w okresie dojrzewania mają swoje źródło raczej w procesach społecznych, zaczynają się one bowiem w okresie adolescencji i zanikają w młodym wieku dorosłym (Moffitt, 2005).

Z kolei interakcja komplikacji okołoporodowych oraz odrzucenie dziecka przez matkę mierzone niechęcią do zajścia w ciążę, pragnieniem dokonania aborcji, czy gotowością oddania dziecka do pieczy zastępczej, prowadzą do wzrostu zachowań agresywnych młodzieży w wieku 18 lat (Raine, Brennan i Mednick, 1994).

Interakcja czynników genetycznych i środowiskowych wydaje się w znaczący sposób wpływać na wzrost zachowań niepożądanych młodzieży, jakimi są łamanie norm czy przestępczość. Poszukując zmiennych pośredniczących, należy wskazać na związek pomiędzy czynnikami ryzyka z okresu prenatalnego i przestępstwami, szczególnie u tych osób, w rodzinach których występowały dodatkowe czynniki zwiększające prawdopodobieństwo wystąpienia takich zachowań (Błażek, 2017).

Wydaje się, że czynnikami odgrywającymi szczególną rolę w genezie zachowań antyspołecznych i rozwijaniu niedostosowania są słabe hamowanie i impulsywność, czyli brak kontroli i zdolności samoregulacyjnych. Ponadto ulga, jaką przynosi gwałtowne, agresywne zachowanie, może prowadzić do wzmacniania tego wzorca na takiej samej zasadzie jak w modelu agresji spontanicznej Reykowskiego i Kochańskiej (1980), gdzie akt agresji ma na celu rozładowanie napięcia wewnętrznego i dostarczenie sobie stymulacji. Ten drugi czynnik, jak podkreślają autorzy, wskazuje na skuteczność agresji w dostarczaniu stymulacji, co z kolei utrwala nieprawidłowy wzorzec i staje się częścią *modus operandi* jednostki. Na pojawianie się problemów z zachowaniem po urazach zwracają również uwagę Pennington i Bennetto (1993), którzy opisują dziewięć przypadków dzieci cierpiących na uszkodzenia czołowe w ciągu pierwszych 10 lat życia. Wszystkie te dzieci miały problemy z zachowaniem, takie jak

zaburzenia zachowania, impulsywność, labilność brak efektywnej kontroli. Należy jednak odróżnić zachowania buntownicze, sprzeciw wobec zastanego porządku i wymagań jako naturalny proces rozwojowy w okresie adolescencji od nienormatywnych postaw i zachowań charakteryzujących się brakiem poszanowania dla innych, świadomym szkodzeniem, naruszaniem integralności innych osób, przywłaszczaniem sobie dóbr materialnych itp.

Moffitt (1993) argumentuje, że przed okresem dojrzewania dzieci żyją w stosunkowo ustrukturyzowanym środowisku. W okresie dojrzewania natomiast pojawia się konieczność zarządzania wieloma złożonymi procesami wynikającymi z intensywnego rozwoju oraz większych oczekiwań społecznych w stosunku do prawie dorosłej osoby. Adolescent musi zatem regulować, kontrolować i hamować rosnący popęd seksualny, radzić sobie z zagrożeniami i wyzwaniem związanymi ze statusem społecznym, rolą w grupie rówieśniczej, planami na przyszłość itp. Wszystkie te czynniki wywołują znaczne obciążenie poznawcze, które wymaga wielu funkcji wykonawczych: uwagi, elastyczności w reagowaniu na zmieniające się bodźce pochodzące ze środowiska, samoregulacji, hamowania, podejmowania decyzji, planowania itp. Indywidualny przebieg rozwoju charakteryzuje się dużą dynamiką i zmiennością i jest uwarunkowany wieloczynnikowo. U osób niedostosowanych społecznie spotykamy się z problemami o tzw. wczesnym (datującym się od dzieciństwa) i późnym (od okresu wczesnej dorosłości) początku. Osoby wykazujące problemy w funkcjonowaniu mogą w obliczu czynnika wsparcia społecznego i adekwatnych wymagań poradzić sobie z nimi, nie rozwijając żadnych poważniejszych zaburzeń o charakterze szeroko rozumianego nieprzystosowania (Ishikawa, Raine, Lencz, Bibrle, Lacasse, 2001). Bez względu jednak na zmienność, osoby z uszkodzeniami/dysfunkcjami płatów przedczołowych wykazują większą wrażliwość na przeciążenia związane z wyzwaniami okresu dorastania, a to czyni je szczególnie podatnymi na występowanie symptomów niedostosowania społecznego. Do tej

grupy zaliczają się również dzieci z innymi zaburzeniami rozwojowymi (Kazdin, 1992; Ng i Hodges, 2020).

Znaczącą rolę w wyjaśnianiu przyczyn zachowań agresywnych i przestępczych odgrywa testosteron. Większość osób skazanych za przestępstwa o charakterze przemocowym stanowią mężczyźni; większość młodzieży niedostosowanej społecznie to chłopcy, którzy stanowią też przeważającą grupę wychowanków schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych – stosunek chłopców do dziewcząt wynosi 8:1 (1 539 miejsc dla chłopców oraz 190 miejsc dla dziewcząt; Ministerstwo Sprawiedliwości, 2021). Badania wykazały niższy poziom testosteronu w grupie studentów w porównaniu do grupy więźniów, a osadzeni łamiący regulamin i wdający się w bójkę charakteryzują się jeszcze wyższym jego poziomem (van Goozen, Fairchild, Snoek, Harold, 2007). Wskazano również na związek odwrotny – wzrost zachowań agresywnych prowadzi do wzrostu poziomu testosteronu (Archer, 1991; 2006). Wskazując na znaczenie testosteronu w wyjaśnianiu zachowań niedostosowawczych, należy podkreślić, iż jego rola i siła wpływu jest moderowana przez czynniki rodzinne, takie jak np. jakość relacji pomiędzy adolescentami a rodzicami (Booth, Johnson, Granger, Crouter i McHale, 2003).

2.3. Dyspozycyjne i funkcjonalne uwarunkowania niedostosowania społecznego

Wielu badaczy podkreśla, że działanie pojedynczego czynnika nie wyjaśnia zjawiska niedostosowania (por. Stanik, 2013; Sobczak, Zacharuk, 2022). Czynniki biologiczne wchodzi ze sobą w interakcje, a ich wpływ na kształtowanie zachowania jest modyfikowany przez przyczyny psychologiczne i społeczne. Wśród zmiennych czy czynników indywidualnych, o charakterze dyspozycyjnym i funkcjonalnym, w literaturze przedmiotu najczęściej wymienia się (podział przyjęty za: Rode, Dukąła, Kabzińska, Zalewska i Łukiewicz, 2020):

1. regulację emocjonalną,
2. stres i doświadczenie traumy,
3. zaniedbanie i doświadczanie przemocy,
4. lęk i depresję,
5. impulsywność,
6. zespół nadpobudliwości psychoruchowej (ADHD),
7. funkcjonowanie poznawcze (np. na bazie modelu przestępczych stylów myślenia Waltersa, 1990).

Pierwszy z tych czynników, regulacja emocjonalna, jest istotną przyczyną zachowań nieprzystosowawczych. Przetwarzanie doświadczanych emocji i ich ekspresja odgrywają podstawową rolę w funkcjonowaniu osoby, zarówno w sensie jednostkowym jak i społecznym. Problematyczny może stać się zbyt niski poziom lub zbyt wysoki poziom wyrażanych emocji, pierwsze może prowadzić do zachowań internalizacyjnych, drugie zaś do zachowań nieakceptowanych społecznie np. zachowań agresywnych, a w konsekwencji w pewnych przypadkach do przestępczości (por. Achenbach, 1985; Achenbach Howell, Quay, Conners, 1991). Niedostateczna regulacja emocjonalna jest zatem czynnikiem ryzyka wystąpienia zachowań antyspołecznych, co wykazało badanie Trentacosta i Shaw (2009). Na skutek nieprawidłowej regulacji nieletni może zostać odrzucony przez swoją pierwotną grupę, co predestynuje go do dołączenia do grupy nieformalnej, często funkcjonującej poza obowiązującym w danym społeczeństwie systemem norm etyczno-moralnych, w wyniku czego wzrasta prawdopodobieństwo pojawienia się zachowań antyspołecznych.

Ponadto, okres dorastania to czas głębokich normatywnych zmian, charakteryzujących się wzrostem emocjonalności i rosnącą potrzebą nabywania umiejętności społecznych, emocjonalnych, relacyjnych, które wymagają rozwiniętej zdolności do skutecznego regulowania własnych emocji (Harwas-Napierała, Trempała, 2011). Sprawna regulacja emocji

jest zazwyczaj osiągana w późnym okresie dojrzewania lub wczesnej dorosłości i jest powiązana z lepszym funkcjonowaniem społecznym oraz zdrowiem psychicznym i fizycznym. Sugeruje się natomiast, że niedostateczna regulacja emocji jest związana z psychopatologiami wieku dziecięcego, w tym z zaburzeniami zachowania (ang. *conduct disorder*, CD). Zaburzenie to samo w sobie jest interesujące z perspektywy tej pracy, gdyż na jego podstawie rozwijać się może niedostosowanie społeczne (ang. *social maladjustment*). Charakteryzuje się ono powtarzalną i trudną do wygaszenia agresywnością albo nieagresywnymi zachowaniami, które jednak naruszają podstawowe prawa innych i/lub główne normy społeczne dostosowane do danego wieku. Częstość występowania tego zaburzenia jest uwarunkowana płciowo i występuje częściej u nastolatków płci męskiej (12,0%) niż żeńskiej (7,1%). Źródłem zachowań charakterystycznych dla CD (np. drażliwość, wybuchy gniewu lub intensywne reakcje emocjonalne) mogą być zmiany w reaktywności emocjonalnej i/lub trudności w regulacji emocji. Wysoki poziom zróżnicowania w tej grupie doprowadził do próby wyodrębnienia podtypów. Istotne dla tego podziału okazały się takie cechy, jak poziom lęku czy psychopatii a przede wszystkim sugerowano, że różnice w takich cechach jak nieczułość-bezwzględność (ang. *callous-unemotional*). Zatem psychopatia lub poziom lęku mają istotny wpływ na zachowanie związane z CD (Anderson, 2011; Raschle i in., 2019).

Ścisłe powiązany z powyższym jest czynnik, który określa się jako długotrwałe oddziaływanie stresu na jednostkę (Różańska-Kowal, Rajska-Kulik, 2000). Szczególnie u młodej osoby wraz z upływem czasu możliwości radzenia sobie z długotrwałym stresem wyczerpują się, co prowadzi do nadmiernej emocjonalności i trudności we właściwej poznawczej ocenie sytuacji, w jakiej znajduje się dziecko lub nastolatek. Nieadekwatne reakcje emocjonalne i niewłaściwa ocena poznawcza (wadliwa interpretacja) mogą w konsekwencji prowadzić do nieprzystosowawczych zachowań, takich jak gwałtowne wybuchy złości lub odreagowanie napięcia w postaci zachowań przemocowych. Badania Fogel i Belyea (2001)

wykazały, iż kobiety skazane za przestępstwa z użyciem przemocy same doświadczały przemocy ze strony rodziców lub były ofiarami wykorzystania seksualnego. Około 90% nieletnich sprawców przestępstw wielokrotnie przeżywało traumę w trakcie dzieciństwa (Abram i in., 2004). Doświadczenie traumy w rodzinie powoduje dwukrotnie wyższe prawdopodobieństwo dopuszczenia się czynu karalnego przez adolescentów (Costello, Erkanli, Fairbank i Angold, 2002). Nawet gdy kontrolowane są czynniki takie jak status socjoekonomiczny czy struktura rodziny to na podstawie długotrwałego doświadczania przemocy można przewidywać wystąpienie przestępczości nieletnich z 75% prawdopodobieństwem (Smith i Thornberry, 1995). Kolejną charakterystyką osób, które doznały przemocy, jest niewłaściwa interpretacja bodźców. W sytuacji ekspozycji ludzkich twarzy z niejednoznacznym wyrazem ekspresji emocjonalnej występuje, na poziomie poznawczego przetwarzania, częstsze rozpoznawanie emocji takich jak złość czy zdenerwowanie (Pollak, Cicchetti, Hornung i Reed, 2000). Jak wskazują ci autorzy, taka interpretacja emocji pełni rolę mechanizmu obronnego – rozpoznanie negatywnych emocji rodzica pozwala dziecku podjąć działania zaradcze poprzez np. ucieczkę i uniknięcie przykrych skutków zachowania dorosłego (jego złości czy przemocy). Jednakże tak utrwalony wzorzec interpretacji poznawczej emocji staje się nieadaptacyjny w innym niż rodzinne otoczeniu. Dzieci, które doświadczały przemocy, łatwiej zatem reagują złością czy przemocą na neutralne zachowania rówieśników. Nieprawidłowa regulacja emocji jak i wadliwa ich interpretacja poznawcza przy braku odpowiednich strategii radzenia sobie ze stresem może prowadzić zarówno do zachowań eksternalizacyjnych, jak i internalizacyjnych (Izard i Kobak, 1991). Ponadto dzieci, które doświadczają przemocy ze strony osób, z którymi są w bliskich relacjach, znacznie dłużej przeżywają jej skutki niż w przypadku, przemocy pochodzącej od osób obcych. Molestowanie seksualne zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań internalizacyjnych – depresji, tendencji samobójczych, ryzykownych zachowań seksualnych

czy też objawów PTSD (Spinazzola i in., 2014). Podsumowując, można stwierdzić, iż dzieci, które doświadczały stresu przez dłuższy czas, rozwijają nieadaptacyjne sposoby funkcjonowania, przy czym chłopcy częściej rozwijają symptomy eksternalizacyjne, a dziewczynki internalizacyjne.

Kolejnym czynnikiem wpływającym z nieprawidłowej regulacji emocjonalnej prowadzącej do zachowań przestępczych jest mechanizm lękowo-depresyjny. Gierowski (1993) podaje, iż adolescenti mogą redukować doświadczany lęk poprzez zachowania agresywne. Lęk utrudnia lub uniemożliwia młodemu człowiekowi realizację osiągnięć, co prowadzi do budowania negatywnego obrazu samego siebie, obniżonej samooceny, niskiego poczucia kontroli i własnej skuteczności. W rezultacie natężenie cech neurotycznych zwiększa się i wraz z negatywną (zagrożającą) interpretacją rzeczywistości może prowadzić do popełniania agresywnych czynów przestępczych. Badania Gierowskiego i współpracowników (2005) dotyczące nieletnich sprawców zabójstw potwierdziły powyższy mechanizm. Indywidualni sprawcy (zabójstwo dokonane samodzielnie) istotnie różnili się poziomem lęku i ogólniej neurotyzmu od grupy nieletnich sprawców zabójstw dokonanych grupowo. Ponadto, wysoki poziom lęku w znacznym stopniu utrudnia przystosowanie się do jakiegokolwiek grupy, również tej, identyfikującej się z podkulturą przestępczą. Młodzież, która dokonuje kradzieży i zabójstw, charakteryzuje się wyższym niż w populacji ogólnej poziomem reaktywności i lęku oraz niższą kontrolą i odpornością na stres. Podłużne badania (*Pittsburgh Youth Study*) doprowadziły badaczy do wniosku, że depresyjny nastrój w wieku dziecięcym jest istotnie, pozytywnie związany z kradzieżami i przemocowymi przestępstwami w wieku dorastania (Loeber, Farrington, Stouthamer-Loeber i White, 2008).

Farrington (1998) ustalił, że chłopcy charakteryzujący się wysokim poziomem lęku w wieku lat 8 z mniejszym prawdopodobieństwem popełniają czyny karalne niż chłopcy o niskim poziomie lęku. Można zatem stwierdzić, iż niski lęk jest predyktorem wystąpienia zachowań

niedostosowawczych. Konieczne jest podkreślenie, że z przyczyn metodologicznych i etycznych niemożliwe jest bezsporne ustalenie, czy zmienne, takie jak lęk czy depresja, są przyczynami czy też rezultatami przestępczości nieletnich. Z kolei Hemphill, Heerde, Herrenkohla i Farringtona (2015); Defoe, Farrington i Loeber (2013); Jolliffe i in. (2019) wskazują, że lęk i depresyjność są konsekwencjami popełnienia przestępstw z użyciem przemocy, a nie odwrotnie.

Czynnikiem, który odgrywa szczególnie istotną rolę w wyjaśnianiu zachowań przestępczych, jest impulsywność rozumiana jako tendencja do natychmiastowego zachowania pod wpływem bodźca, nieumiejętność odraczania gratyfikacji, niska samokontrola czy też jako tendencja do podejmowania ryzyka. Impulsywność jest trafnym predyktorem zachowań antyspołecznych, zwłaszcza tych, które związane są ze stosowaniem przemocy (Jolliffe, Farrington, 2009). Czynnikiem związanym z impulsywnością, ale badanym odrębnie, jest zespół nadpobudliwości psychoruchowej. Wiele badań wskazuje na silny związek tego zespołu z występowaniem zaburzeń zachowania i przestępczością (Satterfield, Hoppe i Schell, 1982; Mannuzza, Klein, Konig i Giampino, 1989; Loeber, Brinthaup i Green, 1990). Ponadto, współwystępowanie zespołu hiperkinetycznego oraz zaburzeń zachowania jest jednym z najbardziej znaczących predyktorów niedostosowania społecznego (Fischer, Barkley, Edelbrock i Smallish, 1990), a także rozwoju psychopatii w dorosłości. W grupie osób, u których zdiagnozowano ADHD w młodości, po 20 latach występowało wyższe prawdopodobieństwo bycia aresztowanym, w tym za ciężkie przestępstwa, niż u osób u których nie zdiagnozowano tego zespołu (Farrington, Loeber i Van Kammen, 1990; Mannuzza, Klein i Moulton, 2008).

Mechanizm wyjaśniający związek pomiędzy zespołem nadpobudliwości psychoruchowej a niedostosowaniem odnosi się do specyficznego przebiegu interakcji społecznych. Dzieci nadpobudliwe charakteryzują się trudnościami w koncentracji uwagi,

niecierpliwością, drażliwością, brakiem samokontroli, często niszczą mienie czy też przejawiają zachowania agresywne. Postawy takie wywołują negatywne reakcje otoczenia (rodzice, rówieśnicy, nauczyciele) w postaci kar, prowadząc do frustracji ze strony dziecka. Szkoła jest terenem, gdzie najczęściej pogłębiają się problemy związane z deficytem uwagi - niemożność osiągnięcia sukcesów prowadzi do poszukiwania przynależności i własnej sprawczości w grupach nieformalnych, gdzie panują bardziej „tolerancyjne” wzorce zachowań (Frazier, Youngstrom, Glutting i Watkins, 2007). Badania wskazują także na podwyższoną tendencję do reagowania agresją fizyczną, a w konsekwencji potencjalnie wyższy procent przestępczości z użyciem przemocy u osób ze zdiagnozowanym ADHD z uwagi na niedostateczną regulację emocjonalną i słabą kontrolę impulsów (Chapple, Vaske i Hope, 2010).

Kolejnym istotnym czynnikiem wpływającym na pojawianie się symptomów niedostosowania społecznego jest funkcjonowanie poznawcze. Niski poziom intelektualny oraz brak osiągnięć szkolnych są czynnikami ryzyka wystąpienia zachowań przestępczych (Ellis i Walsh, 2003). Badacze, tacy jak Moffitt i Silva (1988), wskazują na istotnie niższy poziom funkcjonowania intelektualnego nieletnich sprawców przestępstw. Związek ten występuje również w sytuacji kontrolowania takich czynników jak pochodzenie, klasa społeczna czy motywacja sprawcy (Lynam, Moffitt i Stouthamer-Loeber, 1993a, Lynam, Moffitt i Stouthamer-Loeber, 1993b). Jednocześnie warto podkreślić zaobserwowaną zależność pomiędzy ilorazem inteligencji a rodzajem przestępstw – im niższy iloraz inteligencji tym wyższe prawdopodobieństwo popełnienia ciężkiego przestępstwa. Istnieje także grupa nieletnich przestępców, którzy wykazują dobre, a nawet wysokie funkcjonowanie poznawcze - bywa ono predyktorem zachowań przestępczych, szczególnie w sytuacjach, gdy jest ono skorelowane z diagnozą antyspołecznych zaburzeń osobowości rodziców tych nieletnich (Lahey i in., 1995).

Zagadnieniem, które ściśle wiąże się z funkcjonowaniem intelektualnym osób ujawniających cechy niedostosowania społecznego, są wykorzystywane w procesie percepcji świata i samego siebie zniekształcenia poznawcze. U osób dopuszczających się czynów karalnych przetwarzanie informacji jest zniekształcone i dysfunkcyjne, co prowadzi do zniekształconych przekonań i ocen, których zespół określany jest jako przestępcze style myślenia (Szumski i Zielona-Jenek, 2016). Jednym z podstawowych modeli opierających się w znacznej mierze na własnej praktyce klinicznej jest koncepcja przestępczych stylów myślenia Waltersa (1990), opisująca zespół zniekształceń poznawczych typowych dla osób wchodzących w konflikt z prawem, a zatem nieprzystosowanych do prawidłowego funkcjonowania społecznego. Autor ten wymienia wśród nich następujące style:

1. **łagodzenie** (ang. *mollification*) – polega na przrzuceniu winy za swoje nieodpowiedzialne działania na zewnętrzne źródła. Styl ten ma początek w racjonalizacjach i samousprawiedliwieniach, a głównym celem tego stylu myślenia jest chęć uniknięcia odpowiedzialności za swoje czyny. Osoba stosująca ten styl myślenia podkreśla nierówności i niesprawiedliwość społeczną, ma przekonanie, że życie nie jest fair (np. ubóstwo w rodzinie pochodzenia, niesprawiedliwe nastawienie policji czy instytucji wymiaru sprawiedliwości itp.);
2. **odcięcie** (ang. *cutoff*) – polega na usuwaniu, odcięciu się czy izolowaniu od czynników powstrzymujących od zachowania przestępczego. Zazwyczaj przyjmuje formę wulgarnej agresji słownej, posługiwania się jakimś wyobrażeniem lub muzycznym motywem, które to zachowania mają na celu eliminację lub redukcję niepokoju, strachu, które zazwyczaj działają u osób prawidłowo przystosowanych jako czynniki blokujące impulsy do popełnienia wykroczenia;
3. **roszczeniowość** (ang. *entitlement*) – polega na przekonaniu, że regulacje i organizacje oraz instytucje służące społeczeństwu, np. policja, mają swoje

uzasadnienie, lecz dotyczą one „innych”. Osoby posługujące się tym stylem przestępczym uważają, że posiadają bliżej nieokreślony tytuł lub przywilej łamania norm, przez co nie czują się winne popełnieniu przestępstwa. Przestępca wierzy, iż może (ma takie prawo i/lub przywilej) zabrać rzeczy, które należą do innych osób lub popełnić innego rodzaju czyn zabroniony;

4. **zorientowanie na władzę/kontrolę** (ang. *power orientation*) - wynika z przekonania, że świat dzieli się na silnych i słabych, którymi można manipulować, których można zastraszać czy używać dla własnych korzyści. Ten styl myślenia opiera się na próbach osiągnięcia władzy nad innymi ludźmi, co jest często wyrazem poczucia, iż tej kontroli się w rzeczywistości nie posiada;
5. **sentymalizm** (ang. *sentimentality*) – odnosi się do tendencji do wyrażania uczuć w sposób korzystny dla sprawcy. Styl ten opiera się na próbie przedstawienia siebie w jak najkorzystniejszym świetle. Posiadanie pozytywnych cech, zrobienie czegoś dobrego ma równoważyć, w przekonaniu przestępcy, łamanie prawa czy krzywdzenie innych. Ilustracją tego typu myślenia jest pomaganie osobom biednym np. poprzez rozdawanie drobnych kwot pieniędzy, które de facto pochodzą z działalności przestępczej krzywdzącej innych ludzi;
6. **nadmierny optymizm** (ang. *superoptimism*) – polega na tendencji do myślenia o sobie jako osobie pewnej siebie i przyjmowania postawy wyrażającej „hura optymizm”. Temu stylowi myślenia towarzyszy nierealistyczna ocena swoich zdolności, kompetencji czy też możliwości uniknięcia kary za antyspołeczne zachowania. Szczególnie osobom młodym wydaje się, że prawdopodobieństwo bycia złapanym na kolejnym występku jest znikome, gdyż wiele razy udało się jego uniknięcia. Ta nadmiernie optymistyczna postawa wzmacnia nieprzystosowawcze zachowania i tendencję do łamania prawa;

7. **nieudolność, inercja umysłowa** (ang. *cognitive indolence*) – polega na braku aktywności poznawczej, na wyborze najprostszycy rozwiązań, bez wglębiania się w bardziej skomplikowane rozwiązania. Brak poznawczej aktywności, podobnie jak pasywność wyrażają się tendencją do bezkrytycznego akceptowania własnych idei i szybkiej utraty zainteresowania oraz nudzenia się jakimkolwiek działaniem. Działalność przestępcza może być sposobem na dostarczanie sobie ekscytacji (stymulacji) wobec bardzo płytkiego i niestymulującego świata wewnętrznych przeżyć charakterystycznego dla wielu przestępców;
8. **niespójność działania** (ang. *discontinuity*) – styl ten polega na nieumiejętności realizacji celów, rozbieżności pomiędzy deklaracjami, zobowiązaniami a konsekwencją w dążeniu do realizacji zamierzeń. Niekończenie tego, co się zaczęło, to podstawowa cecha takiej postawy. Nawet gdy taka osoba wyraża pragnienie zmiany, nie potrafi zrealizować swojego zobowiązania.

2.4. Rodzinne i społeczne uwarunkowania nieprzystosowania społecznego

Bardzo ważnym projektem z perspektywy zrozumienia przestępczości młodzieży jest *Pittsburgh Youth Study* obejmujący wiele badań przeprowadzonych w USA (Loeber, Stouthamer-Loeber, Farrington, Lahey, 2002). Projekt ten, zapoczątkowany w latach 1987, 1988 zaowocował licznymi publikacjami i pozwolił na wgląd nie tylko w rolę poszczególnych zmiennych, interakcje między nimi, ale także rozwój niedostosowania na przestrzeni lat życia jednostki – inaczej mówiąc trajektorie rozwoju przestępczości nieletnich. W ramach longitudinalnego badania uwzględniono następujące grupy czynników (Wikström, Loeber, 2000; Farrington, 2007):

- indywidualne: inteligencja i osiągnięcia szkolne, osobowość, temperament, empatia, impulsywność, umiejętności społeczne;

- rodzinne: występowanie zachowań przestępczych w rodzinie, wielkość rodziny, nadużycia i zaniedbania, konfliktowa relacja rodziców i rozpad rodziny, kompetencje wychowawcze rodziców (opiekunów), wczesne i samotne rodzicielstwo;

- społeczne: pochodzenie z rodzin o niskim statusie społeczno-ekonomicznym, negatywny wpływ rówieśniczy, funkcjonowanie szkolne, kryminogenne środowisko sąsiedzkie.

Biorąc pod uwagę zmiany społeczne, a przede wszystkim technologiczne, współcześnie analizuje się także wpływ na rozwój niedostosowania gier komputerowych, mediów społecznościowych i związanych z tym zjawisk jak cyberbullying (prześladowanie w sieci) czy seksting (Wojtasik, 2014; Guo, 2016; Tanrikulu, Erdur-Baker, 2010, 2021).

Uzasadniając dobór zmiennych badacze wskazują, że proces socjalizacji dzieci ma miejsce w rodzinie, która powinna zapewnić (por. Stanik, 2013) podstawowe warunki materialne, warunki rozwoju fizycznego i psychicznego, a także nabycie kompetencji do radzenia sobie z trudnościami (stresem). Ponadto, na terenie rodziny następuje przekazanie wzorców postępowania, które, jeśli mają charakter aspołeczny i zostaną uwewnętrznione, mogą prowadzić do nieprzystosowawczego stylu funkcjonowania. Badania (Gendreau, Little i Goggin, 1996; Cottle, Lee i Heilbrum, 2001; Hubbard i Pratt, 2002) dotyczące rodziny wskazują na ich istotność w etiologii zachowań przestępczych. Czynniki rodzinne traktowane są jako bardzo dobre wskaźniki czy predyktory zachowań o charakterze recydywy wśród nieletnich (Cottle, Lee, Heilbrun, 2001). Występowanie czynników ryzyka, takich jak nadużywanie alkoholu przez rodziców stanowi czynnik ryzyka, ale niekoniecznie prowadzi do zaburzeń, jak wykazały w swoich badaniach na grupie 540 dzieci tworzących grupę kliniczną i kontrolną Grzegorzewska i Cierpiałkowska (2015).

Status socjoekonomiczny rodziny, czyli dochody, wykształcenie rodziców, miejsce zamieszkania odgrywają zasadniczą rolę w generowaniu postaw o charakterze niedostosowania społecznego – im niższy jest ten status, tym wyższe prawdopodobieństwo wystąpienia

powyższych postaw czy zachowań (np. Ellis i McDonald, 2001). W środowisku rodzin o niskim statusie społecznym wysoka jest tolerancja zachowań problematycznych, przez co nie są one korygowane, przeciwnie – mają tendencję do utrwalania się (Shaw i McKay, 2014; Noszczyk, 2002).

Istotną rolę w genezie zachowań związanych z niedostosowaniem odgrywają także kompetencje rodzicielskie rodziców (opiekunów) rozumiane najczęściej jako responsywność, akceptacja, ciepło i bliskość emocjonalna, otwarta komunikacja oraz jakość kontroli rodzicielskiej (Méndez i in., 2021; Sobczak, Zacharuk, 2022). Stanik (2013) wskazuje, że brak wymagań i nieumiejętność ich egzekwowania prowadzi do trudności socjalizacyjnych, a następnie zachowań nieprzystosowawczych. W metaanalizie dokonanej przez Loeber i Stouthamer-Loeber (1986) oraz badaniach Frick i in. (1992) autorzy podkreślają, iż brak kontroli rodzicielskiej, odrzucenie dziecka przez rodzica są najsilniejszymi predyktorami zaburzeń zachowania i przestępczości nieletnich. Kolejne, chociaż słabsze niż powyższe, są czynniki takie, jak jakość związku małżeńskiego rodziców i historia przestępczości rodziców. Ważną rolę w wyjaśnianiu zaburzeń zachowania odgrywa również brak dyscypliny w domu, stan zdrowia rodziców i/lub nieobecność jednego z nich.

Ważnym wskaźnikiem jest także poziom zaangażowania rodzicielskiego (Barber, Olsen i Shagle, 1994). Zbyt silna kontrola zachowań dziecka może prowadzić do zaburzeń eksternalizacyjnych, natomiast kontrola psychologiczna – brak przestrzeni do rozwoju niezależności – może rozwijać zbyt silne poczucie winy, prowadząc w konsekwencji do zaburzeń internalizacyjnych (Błażek, Błażek i Makurat, 2012). Metaanaliza dokonana przez Hoeve i in. (2009) również wskazuje, że kluczowymi czynnikami w wyjaśnianiu przestępczości nieletnich jest nadmierna kontrola psychologiczna, zaniedbanie dziecka, odrzucenie i okazywanie wrogości oraz niedostateczna kontrola zachowania dziecka. Wśród czynników ochronnych natomiast wymienia się zachowania wspierające ze strony rodziców, które

prowadzą do prawidłowego ukształtowania tożsamości, a tym samym zmniejszają prawdopodobieństwo ukształtowania się osobowości społecznej.

Jak wynika z badań rodzin nieletnich dziewcząt, czynnikiem ryzyka w przypadku tej populacji jest niski poziom wykształcenia rodziców, bezrobocie, występowanie przemocy fizycznej w rodzinie oraz alkoholizm jednego z rodziców. Ten ostatni z czynników, chociaż w wielu badaniach nie jest traktowany jako bezpośrednia przyczyna przestępczości nieletnich, ma z pewnością wpływ pośredni i jest czynnikiem uruchamiającym inne niekorzystne zjawiska prowadzące do niedostosowania (Woźniakowska-Fajst, 2009). Australijskie badania prowadzą do wniosku, iż nadużywanie alkoholu przez ojca jest predyktorem przestępczości nieletnich. Wyjaśnienie tego zjawiska opiera się według tych badaczy na tezie, iż nadużywanie alkoholu prowadzi do wytworzenia chaosu w funkcjonowaniu rodziny, poczucia zagrożenia, niepewności, a także przemocy, co obniża poczucie bezpieczeństwa i zdolność do kontroli własnego zachowania, a w konsekwencji predestynuje młodzież do niedostosowania społecznego (Grekin, Brennan, Hammen, 2005).

Niestabilność systemu rodzinnego, pozbawiająca dzieci i młodzież poczucia bezpieczeństwa, może być także związana z innymi czynnikami, takimi jak utrata pracy, śmierć lub ciężka choroba członka rodziny, odrzucenie emocjonalne, rozwód, przyjście na świat kolejnego dziecka w rodzinie czy też zmiana miejsca zamieszkania. Czynniki te mogą prowadzić zarówno do rozwinięcia symptomów internalizacyjnych (Nolen-Hoeksama, Girgus i Seligman, 1992), jak i eksternalizacyjnych (Compas, Howell, Phares, Williams i Giunta, 1989). Ponownie jednak należy podkreślić, iż mechanizm prowadzący do niedostosowania jest wieloczynnikowy. Niekorzystna sytuacja emocjonalna w rodzinie pozbawia dzieci poczucia kontroli i wraz z niedojrzałymi mechanizmami radzenia sobie ze stresem może prowadzić do większej gotowości reagowania agresją, a w konsekwencji do niedostosowania społecznego.

Kolejna grupa czynników związana z problematyką niedostosowania to zmienne dotyczące funkcjonowania szkolnego i osiągnięć szkolnych. Znaczącymi predyktorami przestępczości nieletnich są takie czynniki związane z nauką i przystosowaniem w szkole, jak ucieczki (wagary) i brak osiągnięć w postaci niskich ocen szkolnych. Wysoka średnia ocen szkolnych okazuje się być czynnikiem ochronnym (choć o umiarkowanej sile) zmniejszającym prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań eksternalizacyjnych (Murray, Farrington, 2010). I odwrotnie, wiele badań wskazuje na przeciwną zależność pomiędzy osiągnięciami szkolnymi a przestępczością – tzn. im niższe wyniki osiągnęli nieletni (szczególnie chłopcy), tym bardziej rosło prawdopodobieństwo naruszania przez nich norm (dokonania przestępstwa). Z kolei do grupy czynników chroniących należy zaliczyć pozytywny stosunek emocjonalny do szkoły, zaangażowanie w życie szkolne oraz osiągnięcia w nauce (Wasserman, 2003).

Czynnikiem powiązanim z funkcjonowaniem szkolnym osób niedostosowanych społecznie są relacje rówieśnicze. Przebywanie w niekorzystnym środowisku rówieśniczym jest uważane za jeden z podstawowych czynników ryzyka ukształtowania nieprawidłowych mechanizmów funkcjonowania społecznego i przestępczości. W świetle ustaleń zachowania antyspołeczne są silnie skorelowane z relacjami z osobami przejawiającymi takie właśnie zachowania. Badania podłużne pokazują, że nieproporcjonalnie wiele przestępstw jest popełnianych przez stosunkowo niewielki procent populacji, przy czym jest to ułamek należący do grup nieformalnych charakteryzujących się asocjalnością. Funkcjonowanie w grupie antyspołecznej uprawdopodobnia pojawienie się nie tylko zachowań przestępczych, ale również zachowań takich jak spożywanie alkoholu, przyjmowanie środków odurzających, zachowania eksternalizacyjne, ryzykowne zachowania seksualne i przemoc w świecie wirtualnym. Grupa rówieśnicza jest miejscem socjalizacji, kształtowania się postaw i wartości, uczenia się spędzania wolnego czasu oraz stawiania sobie pierwszych świadomych celów

życiowych (*Seattle Social Development Youth Study*: Battin, Hill, Abbott, Catalano i Hawkins, 1998; *Rochester Youth Development Study*: Thornberry, 1998).

W rozwoju zachowań antyspołecznych czy wprost przestępczych istotną rolę odgrywają tzw. asocjalne grupy (Stanik, 2013), które facylitują kształtowanie się antyspołecznego stylu życia nieletnich w ramach ułomnej regulacji osobowości antyspołecznej (UROA). Koncepcja UROA opiera się na asocjalnych modułach poznawczych – skryptach warunkujących określone zachowania złożonych z części motywacyjnej i celowościowej. Wśród tych skryptów autor wyróżnia:

- zorientowanie na siłę – moduł ten charakteryzuje się brakiem empatii, egoistycznym realizowaniem własnych celów oraz poczuciem swoistej własnej skuteczności – tzw. „stawianie na swoim” przy użyciu agresji, przemocy czy kontroli. Styl takiego funkcjonowania umożliwia zdobycie wysokiego statusu społecznego oraz utrzymywanie władzy wewnątrz nieformalnej grupy;
- roszczeniowość – moduł ten zawiera ukierunkowanie na realizację celów osobistych ego, osiąganie zarówno korzyści emocjonalnych, jak i materialnych. Osobom o takim typie funkcjonowania poznawczego towarzyszy przekonanie, że są lepsze od innych;
- podstępność – dotyczy wielu zachowań manipulacyjnych i może być określana jako nieszczerłość, fałszywość, chytrość, oszukańczość. Dotyczy zachowań nakierowanych nie tylko na uzyskanie korzyści, lecz także wyrządzenie krzywdy innym, szczególnie tym osobom, które postrzegane są jako wrogie. Zachowania tego typu mogą przybierać formę nawykowego oszukiwania, ale są także uruchamiane w działaniach przestępczych przeciwko mieniu;
- odcinanie – ten moduł poznawczy osobowości asocjalnej polega na blokowaniu informacji, które zazwyczaj pełnią funkcję odstrasżającą i chroniącą osoby prawidłowo ukształtowane przed popełnieniem przestępstwa. To zniekształcenie poznawcze, na

skutek odcięcia sygnałów odstrasających, jest charakterystyczne dla przestępców, gdyż redukuje lęk, obawy czy niepokój, ułatwiając naruszanie norm;

- neutralizacja – dotyczy szerokiego zakresu mechanizmów obronnych ego. Racjonalizacja i rozgrzeszanie się, zrzucanie winy na czynniki zewnętrzne ma na celu pozbycie się dysonansu poznawczego. Techniki neutralizacji umożliwiają racjonalizowanie zachowań antyspołecznych w taki sposób, że sprawcy spostrzegają swoje naganne czyny jako usprawiedliwione (Matza, 1964/2018). Moduł neutralizacji jest oparty na koncepcji Sykesa i Matzy (1957), którzy bazowali na czterech podstawowych obserwacjach odnoszących się do funkcjonowania młodzieży łamiącej normy prawne: (a) nieletni odczuwają poczucie winy z powodu swoich zachowań niezgodnych z prawem; (b) nieletni często wyrażają szacunek do osób przestrzegających prawa, a nawet podziwiają je; (c) rozgraniczają osoby, które wybierają na swoje ofiary oraz te, których nie są skłonni skrzywdzić; (d) nieletni ulegają presji nieformalnych autorytetów lub grup odniesienia.

Koncepcja ta powstała jako głos w debacie dotyczącej poglądu prezentowanego przez wielu badaczy, jakoby przestępcy wyznawali wartości sprzeczne w wartościami ogółu społeczeństwa. Sykes i Matza (1957) stali na stanowisku, że system wartości przestępców jest taki sam jak reszty społeczeństwa, a różnica polega na zdolności do usprawiedliwiania zachowań niezgodnych z wartościami.

Zdaniem Sykesa i Matzy (tamże) neutralizacja jest procesem, któremu osoba poddaje normy moralne, szczególnie prawne, gdy planuje ich przekroczenie. Młodzi ludzie łamiący prawo przejawiają poczucie winy i perspektywa sprzeciwienia się normom budzi w nich lęk, a neutralizacja nie jest radykalnym odrzuceniem norm, a raczej procesem służącym obejściu prawa (Matza, 1964/2018). W rezultacie następuje odcięcie od wewnętrznych procesów w sytuacji popełniania zabronionego czynu. W ujęciu Sykesa i Matzy techniki neutralizacji nie są

racjonalizacjami, gdyż wykształcają się przed popełnieniem czynu. Umożliwiają zachowanie w sposób nieaprobowany bez konieczności zmiany obrazu siebie jako konformistycznego, podporządkowanego członka społeczeństwa. Ułatwiają naruszanie norm przy zachowaniu dla nich aprobaty.

Proces psychologiczny leżący u podstaw mechanizmów neutralizujących nazywa Matza (1964/2018) dryfowaniem (*drift*), czyli poruszaniem się między zachowaniami zgodnymi z zasadami moralnymi a łamaniem prawa, wyrażającym się czasowym usunięciem ograniczeń, które kontrolują zachowania. Jak pisze Matza (tamże), dryfowanie to jest płynne dzięki mechanizmom neutralizującym świadomość norm moralnych, a granice między tym, co moralne i niemoralne, zacierają się. Powstaje w wyniku tego pewna „próżnia moralna”, a bezpośrednim impulsem do popełniania przestępstwa jest własna wola. Na podstawie obserwacji autorzy koncepcji wyodrębnili pięć metod, którymi ich zdaniem posługują się nieletni, aby usprawiedliwić swoje czyny przestępcze (Matza, 1964):

- zaprzeczenie odpowiedzialności (ang. *denial of responsibility*) – przekonanie o byciu ofiarą zbiegu okoliczności, nieponoszącą odpowiedzialności za to, co zaszło, lub poczucie bycia zmuszoną do popełnienia danego czynu;
- zaprzeczenie krzywdy (ang. *denial of injury*) – negowanie lub umniejszanie krzywdy, przekonanie, że czyn nikomu nie zaszkodził, przekonanie, że czyn nie będzie stratą dla ofiary, że ta może sobie na nią pozwolić;
- zaprzeczenie ofiary (ang. *denial of the victim*) – przekonanie, że nikt nie jest ofiarą jej postępowania lub ofiara sama zawiniła, często może uznać, że ofiara sama jest osobą niemoralną, będzie definiować swój czyn w kategoriach zemsty lub odłaty;

- potępienie potępiających (ang. *condemnation of the condemners*) – przekonanie, że ludzie, którzy wymierzają sprawiedliwość, są tak samo winni, są widziani jako hipokryci, obwiniający innych za czyny, których sami z pewnością się dopuścili;
- zobowiązanie do lojalności (ang. *appeal to higher loyalties*) – usprawiedliwianie się istnieniem wyższych celów, takich jak lojalność wobec przyjaciół, korzyści długofalowe, działanie w stanie wyższej konieczności.

Autorzy koncepcji uważali także, że techniki te są ważnym elementem osłabiania wewnętrznej i zewnętrznej kontroli. To, co zasługuje na podkreślenie, to fakt, iż model Matzy (tamże) zakładał neutralizację norm, a nie poczucia winy. Neutralizacja norm prowadzi do niedostrzegania niezgodności czynu z wyznawanymi przez nich zasadami.

Z punktu widzenia technik neutralizacji interesujące są rozważania Schwartz (por. Batson, 1989) dotyczące zachowań prospołecznych, a w szczególności sytuacji nieudzielania pomocy, a więc usprawiedliwień dla mającego nastąpić przekroczenia własnych standardów. Istnieje kilka stosowanych w takiej sytuacji sposobów radzenia sobie przez jednostkę z dyskomfortem wywołanym taką sytuacją: kwestionowanie potrzeby, czyli interpretowanie wieloznaczności w taki sposób, aby odstąpić od działania, kwestionowanie standardów normatywnych lub zaprzeczanie istnienia potrzeby; kwestionowanie zobowiązania do reagowania, czyli poszukiwanie argumentów przemawiających za niepodjęciem działania; analizowanie adekwatności norm w odniesieniu do znaczenia zachowania dla innych, wobec których także ma zobowiązania, np. rodzina. Jak wskazuje Ciosek (1993), w przypadku osób dopuszczających się czynów naruszających normy lub dobro i prawa innych ludzi będziemy obserwować wykorzystywanie mechanizmów neutralizujących poczucie winy, takich jak lekceważenie czynu, umniejszanie jego znaczenia, zaprzeczanie krzywdzie czy obwinianie ofiary. Ciosek (1993) wskazuje także, że dzięki tym zabiegom poznawczym neutralizowane są negatywne odczucia. Można zatem powiedzieć, że Ciosek odnosząc się do technik neutralizacji

rozumie je jako tłumienie poczucia winy w celu zminimalizowania negatywnych uczuć wywołanych przez naruszanie norm, co w pewnym sensie podważa twierdzenie Matzy i Sykesa mówiące, że istotą technik neutralizacji jest okresowe „zawieszenie” regulującej siły normy. Podobne do Cioska stanowisko przyjął Topalli (2005), który również kwestionuje założenia Matzy i Sykesa mówiące, że standardy moralne, którymi posługują się przestępcy, są identyczne ze standardami społeczeństwa. Zdaniem tego autora istnieją tzw. „zasady ulicy” przyjęte przez wielu przestępców, którzy wychowali się w szczególnie dysfunkcyjnych środowiskach i odrzucili tradycyjne wartości. Badając opinie i reakcje przestępców, głównie złodziei samochodów i osób dokonujących rozbojów, stwierdził on, że przestępcy identyfikowali się ze swoimi decyzjami i czuli się z nimi „dobrze” (Topalli, 2005; Błażek, Błażek i Makurat, 2012).

Wydaje się, że badacze zjawiska traktują grupę osób niedostosowanych lub łamiących normy prawne jako grupę homogeniczną, a zatem postrzegającą siebie w jednakowy sposób, posiadającą bardzo podobną motywację do łamania norm oraz oceniającą i przeżywającą swoje czyny w podobny sposób. Wydaje się, że istnieje potrzeba bardziej indywidualnego podejścia do badania dynamiki funkcjonowania osób niedostosowanych społecznie, szczególnie w okresie intensywnego rozwoju charakterystycznego dla adolescencji, która rozwojowo jest okresem intensywnych przemian w obszarze osobowości i tożsamości. Poznanie zatem ścieżek specyficznych dla tej szczególnej grupy młodzieży wymagającej wsparcia systemowego może mieć kluczowe znaczenie w prewencji i zapobieganiu utrwalaniu się nieprawidłowych wzorców funkcjonowania psychologicznego i działania. Co ważne, nawiązując do dyskusji podjętej przez Topalli’ego (2005), badanie młodzieży pozwala nie tylko na retrospektywne poznanie, ale bieżące uchwycenie (nie)prawidłowości rozwojowych, a co za tym idzie głębsze zrozumienie niedostosowania społecznego.

Należy także zauważyć, że wśród wielu uwarunkowań niedostosowania społecznego młodzieży kluczową rolę odgrywa funkcjonowanie w grupie rówieśniczej. Uwzględniając tę zmienną, badacze zainteresowani wyjaśnieniem związku pomiędzy afiliacją z grupą antyspołeczną a przestępczością biorą pod uwagę czynnik wieku, wprowadzając (Moffitt, 1993; 2007, Moffitt, Caspi, 2001) rozróżnienie na grupę „wczesnie zaczynających” (ang. *life course*) i „późno zaczynających” (ang. *adolescence-limited*). Badania dotyczące działalności przestępczej w powiązaniu z wiekiem sprawców spójnie wskazują na wzrost zachowań naruszających prawo w wieku preadolescencyjnym lub w okresie wczesnej adolescencji (11–18), ich szczyt w okresie późnej adolescencji (18-24) oraz spadek przy wchodzeniu we wczesną dorosłość (Matjasko, Needham, Grunden i Farb, 2010). W pracy *Factors that Influence Trajectories of Delinquency Throughout Adolescence* pojawia się teza, że zachowania przestępcze są bliższe normatywnym w adolescencji niż w jakimkolwiek innym okresie w biegu życia człowieka (Evans, Simons i Simons, 2016). W badaniach koncentrowano się przy tym zazwyczaj na momencie pojawienia się i czynnikach ryzyka pierwszych zachowań przestępczych, co pozwoliło wyróżnić grupę młodzieży, która rozpoczyna działalność niezgodną z normami społecznymi w okresie wczesnej adolescencji i tych, którzy po raz pierwszy łamią porządek społeczny w środkowej fazie wieku młodzieńczego. Zgodnie z koncepcją rozwoju przestępczości Moffita (1997) (ang. *adolescence-limited vs life-course-persistent offending*) nieletni, którzy wczesnie rozpoczynają działalność przestępczą, z większym prawdopodobieństwem stają się bardziej niebezpiecznymi i notorycznymi sprawcami niż ci, którzy później zaczynają naruszać prawo.

Przyczyna zachowań niedostosowawczych u młodzieży, u której przejawy niedostosowania wystąpiły wczesnie (11-13 lat), leży głównie po stronie czynników indywidualnych i neuropsychologicznych. W przypadku natomiast „późno zaczynającej młodzieży” zasadniczym czynnikiem jest właśnie wpływ grupy rówieśniczej na wystąpienie

zachowań przestępczych. Badanie kilkuset dziewcząt (*Pittsburgh Girls Study*) pozwoliło zaobserwować związek pomiędzy przebywaniem w środowisku antyspołecznie funkcjonujących rówieśników a występowaniem przestępczości w życiu dorosłym (Henneberger, Tolan, Hipwell i Keenan, 2014).

W związku ze zmianami technologicznymi, które zachodzą we współczesnym społeczeństwie, badacze zainteresowani zjawiskiem niedostosowania społecznego zwrócili także uwagę na wpływ nowych technologii i mediów na rozwój zachowań antyspołecznych. Ugruntowane teorie modelowania czy też uczenia się społecznego (Bandura, 1986) pokazały, iż może następować przeniesienie zachowań modeli na realne zachowania podmiotu - w przypadku różnego rodzaju gier komputerowych dotyczy to przede wszystkim agresji. Anderson i Bushman (2001) w ramach stworzonego przez siebie modelu GAM – Ogólnego Modelu Agresji (ang. *General Aggression Model*) dostrzegli zjawisko transferu obserwowanych zachowań (agresji) w kierunku podwyższonej gotowości reagowania agresją. Pojawia się ono w wyniku zmniejszenia wrażliwości na skutek nadmiernej ekspozycji tego typu zachowań. Jednakże wokół badań nad wpływem gier komputerowych i ich związku z przestępczością młodzieży istnieje nasilony spór, zarówno metodologiczny jak i przyczynowo-skutkowy. Wiele badań opiera się bowiem na nie w pełni trafnych narzędziach samoopisu dokonywanego przez nastolatków, a badania korelacyjne nie rozstrzygają o kierunku zależności. Ponadto istnieją trudności definicyjne dotyczące tego, czy dana aktywność (gra) opiera się na wirtualnym użyciu przemocy czy przemoc jest tylko pewnym tłem danej gry, a nie jej istotą (Drummond, Sauer, Ferguson, 2020; Burkhardt, Lenhard, 2022). Aktualny raport Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego (APA, 2020) wskazuje, iż nie istnieje związek pomiędzy graniem w gry komputerowe wysyczone agresją a przestępczością. Istnieje natomiast związek pomiędzy graniem w gry komputerowe a łagodniejszymi formami agresji takimi, jak krzyk czy uderzanie przedmiotami. Raport APA (2020) upatruje przyczyn

przestępczości nieletnich we wpływie innych czynników opisywanych powyżej, podkreślając ważność np. doświadczania przemocy w wyjaśnianiu zachowań patologicznych. Konieczne jest natomiast podkreślenie szerokiego spectrum zagrożeń rozwojowych dzieci i młodzieży związanych z funkcjonowaniem w „sieci”. Wśród nich należy wymienić m.in.: cyberbullying, pornografię, tworzenie treści szkodliwych (instrukcja samookaleczeń i samobójstw), hazard, wykorzystywanie seksualne, namawianie do przemocy, naruszanie prywatności (publikacja zdjęć, danych osobowych itp.). Warto zauważyć, że obserwowane przeniesienie części zachowań agresywnych czy wprost przestępczych (i innych aktywności młodzieży) do sfery wirtualnej (Internet, media społecznościowe) jest bezsporne, ale zjawiska te wymagają jeszcze dokładnego opisu i badań zarówno ilościowych, jak i jakościowych, które pozwolą zweryfikować intuicje i obserwacje kliniczne w tym obszarze (Best, Manktelow, Taylor, 2014; Steinsbekk i in., 2021)

2.5. Wielowymiarowe podejście do badania uwarunkowań niedostosowania społecznego

Reasumując przedstawione wcześniej czynniki opisujące i wyjaśniające zjawisko niedostosowania społecznego, trzeba podkreślić, że większość badań dotyczących tej problematyki skupia się na jednej lub ewentualnie kilku zmiennych i interakcji pomiędzy nimi. Badaniami, które kompleksowo analizują zjawisko niedostosowania czy przestępczości adolescentów, są badania podłużne w ramach wieloletnich projektów, takich jak *Pittsburgh Youth Study*, *Pittsburgh Girl Study*, *Montreal Longitudinal Experimental Study*, *The Denver Youth Survey*, *Rochester Youth Development Study*, które obejmują swoim zasięgiem tysiące dziewcząt i chłopców oraz uwzględniają dziesiątki zmiennych. Pierwsze z tych badań wskazuje na fakt, że rozwój zachowań przestępczych następuje stopniowo, począwszy od relatywnie niegroźnych zachowań do poważnych przestępstw. Badanie ustaliło trzy różne ścieżki takiego rozwoju:

1. ścieżka „konflikt autorytetu” – młodzież ujawnia cechę, jaką jest opór wobec autorytetów ujawniający się już przed 12 rokiem życia;
2. ścieżka „ukryta” – charakteryzuje się obecnością drobnych naruszeń norm (np. kłamstwa), a dopiero potem następują czyny takie jak niszczenie mienia, a następnie poważne przestępstwa;
3. ścieżka „jawna” – charakteryzuje się zachowaniami agresywnymi, po których następują bójkę i stosowanie przemocy.

W opisywanym badaniu czynniki ryzyka zostały podzielone na dwie grupy; pierwsza z nich dotyczyła zmiennych indywidualnych (inteligencja, osobowość), a druga skupiała się na zmiennych (siłach) działających na podmiot w środowisku – rodzice, rodzeństwo, rówieśnicy, szkoła, otoczenie sąsiedzkie.

Indywidualne czynniki ryzyka to przede wszystkim impulsywność, szczególnie w powiązaniu z niską nieformalną kontrolą społeczną otoczenia sąsiedzkiego. Następnie kluczową rolę w wyjaśnianiu przestępczości odgrywa niski poziom inteligencji, nawet w sytuacji, gdy badacze kontrolowali status ekonomiczny, otoczenie sąsiedzkie i impulsywność.

W sferze osobowościowej podstawową rolę odgrywa niski próg doświadczania negatywnych emocji, takich jak lęk, niepokój i złość, a na poziomie zachowania poszukiwanie wrażeń lub ryzykanctwo. Pozostałe czynniki to brak poczucia winy, bycie starszym w klasie (drugoroczność), niski poziom osiągnięć szkolnych oraz skłonność do depresji. Zmienne te mają istotne znaczenie z punktu widzenia mojej pracy.

Wśród rodzinnych czynników ryzyka największą moc wyjaśniającą ma niska jakość kontroli rodzicielskiej, słaba komunikacja pomiędzy ojcem a synem, a także kary fizyczne stosowane przez matkę. Czynniki środowiskowe natomiast zawierają takie zmienne, jak: otrzymywanie zasiłków społecznych przez rodzinę, związany z tym niski status socjoekonomiczny rodziny, a także najważniejszy czynnik, czyli pochodzenie z niepełnej

rodziny. Zamieszkiwanie w otoczeniu sąsiedzkim o nasilonych zjawiskach patologii społecznej podwaja ryzyko wystąpienia przestępczości nieletnich. W celu pełniejszego wyjaśnienia tego zjawiska badacze stworzyli wieloczynnikowy model oparty na głównych zmiennych wyjaśniających, tj. postawę akceptacji zaburzeń zachowania i przestępczości, postawę akceptacji używania substancji psychoaktywnych, nasilenie symptomów zespołu nadpobudliwości psychoruchowej, drugoroczność, agresję słowną i okrucieństwo wobec innych, zachowania opozycyjne, ucieczki z domu. Ponadto badacze wzięli pod uwagę takie czynniki, jak zawieszenie w prawach ucznia, wagary, niska motywacja szkolna, niskie wyniki w nauce, negatywna postawa wobec nauki szkolnej, brak odpowiedniej kontroli rodzicielskiej, brak konsekwencji wychowawczej ze strony rodziców, ograniczona komunikacja z rodzicami, słabe relacje rówieśnicze, nieodpowiednie towarzystwo, znajomi stosujący środki odurzające i dopuszczający się przestępstw w wyjaśnianiu zjawiska niedostosowania społecznego i przestępczości nieletnich, ucieczki z domu (Farrington i in., 1990; Mannuzza, Klein, Bessler, Malloy i LaPadula, 1993, Błażek, 2020). Pewien procent młodzieży zmagają się z problemami psychicznymi, chociaż niekoniecznie muszą one prowadzić do nadużywania substancji psychoaktywnych czy przestępczości. Problemy te mogą współwystępować z niedostosowaniem, ale mogą również wpływać na jego nasilenie i przebieg. W badaniu *Pittsburgh Youth Study* analizowano występowanie najczęściej diagnozowanych zaburzeń w tym okresie rozwoju, takich jak zespół nadpobudliwości psychoruchowej (ADHD), zaburzenia opozycyjno-buntownicze (ODD) oraz zaburzenia zachowania (CD). We wszystkich trzech próbkach (grupach wiekowych 7, 11, 13 lat) okazało się, że około 20% badanej populacji przejawia jedno z powyższych zaburzeń. Stwierdzono, że ich udział procentowy zmienia się wraz z dojrzewaniem. Im starsza grupa tym mniejsza liczba diagnoz ADHD – spadek ten wynosi od 15,2% do 7,6%. W odniesieniu do zaburzeń opozycyjno-buntowniczych nastąpił

wzrost z 2,2% do 5%. Natomiast zaburzenia zachowania występowały u 5% dzieci młodszych i u 8% badanych trzynastolatków.

W badaniu *Pittsburgh* ustalono także, iż znaczący procent badanej populacji dzieci i młodzieży ujawnia zachowania niedostosowawcze i narusza normy społeczno-prawne. Dzieje się tak już na poziomie szkoły podstawowej, a biorąc pod uwagę czynnik ryzyka, jakim jest wczesne pojawienie się zaburzeń zachowania (Farrington i in.,1990), szczególnie ta grupa młodzieży powinna być objęta programami profilaktycznymi.

Konieczne jest jeszcze uzupełnienie, że w badaniu *Pittsburgh* wzięto pod uwagę takie występki i czyny karalne, jak: kradzież pieniędzy i innych przedmiotów z domu, kradzież na terenie szkoły, kradzież drobnych i większych sum pieniędzy, włamania, kradzieże sklepowe, kradzieże kieszonkowe, kradzież rzeczy z samochodu, kradzież samochodu lub roweru, krótkotrwałe użycie samochodu dla przyjemności tzw. *joyride*, noszenie broni, paserstwo, napad z użyciem broni, wymuszenia, bijatyki w ramach gangu, zniszczenie mienia, graffiti połączone ze zniszczeniem mienia, podpalenia, unikanie płacenia mandatu, wypisywanie nielegalnych czeków, zmuszanie do czynności seksualnych, sprzedaż tzw. „miękkich” i „twardych” narkotyków.

Wiele z powyższych (choć nie wszystkie z uwagi na różnice kulturowe i dostępność danych) zachowań charakterystycznych jest także dla populacji badanej przeze mnie w niniejszej pracy i zostały one wzięte pod uwagę jako istotne wskaźniki niedostosowania. Biorąc natomiast pod uwagę kliniczne aspekty zjawiska nieprzystosowania społecznego, warto przyjrzeć się jednemu z najczęściej stosowanych narzędzi psychologicznych do określenia różnorodnych zaburzeń rozwoju osobowościowego młodzieży jakim, jest test MMPI-A (ang. *Minnesota Multiphasic Personality Inventory - Adolescent*). Narzędzie to służy do klinicznego diagnozowania zaburzeń rozwoju jak i diagnozowania problematycznych obszarów funkcjonowania młodzieży. Podstawowe skale kliniczne MMPI-A to: hipochondria, depresja,

histeria, psychopatia, męskość/kobiecość, paranoja, psychastenia, schizofrenia, hipomania, introwersja społeczna. Ponadto narzędzie zawiera szereg skal treściowych wskazujących obszary, w których adolescent może doświadczać trudności w funkcjonowaniu. Niektóre skale treściowe wchodzące w skład MMPI-A to: kłopoty ze zdrowiem, depresja, symptomy organiczne, problemy rodzinne, konflikty z autorytetami, kobiece zainteresowania, fundamentalizm religijny, jawna wrogość, osłabione morale, fobie, hipomania, nieprzystosowanie społeczne, cynizm, niska samoocena, niski poziom aspiracji, problemy szkolne oraz negatywne wskaźniki do terapii, problemy szkolne, problemy z substancjami (alkohol, narkotyki), agresja. Klasyfikacje dotyczące zaburzeń funkcjonowania dotyczą także zaburzeń zachowania czy też zaburzeń opozycyjno-buntowniczych. Wśród symptomów zachowań niedostosowawczych przejawianych przez młodzież określanych jako zaburzenia opozycyjno-buntownicze wyróżnia się:

- częste lub nadmiernie nasilone wybuchy złości w stosunku do swojego poziomu rozwoju,
- spory lub kłótnie z dorosłymi,
- czynne sprzeciwianie się dorosłym lub lekceważenie norm,
- umyślne czyny sprawiające przykrość innym ludziom,
- obwinianie innych za swoje błędy lub złe zachowanie,
- przewrażliwienie i podatność na urazę,
- złośczenie się lub obrażanie się, a także bycie złośliwym lub mściwym.

Symptomy zaburzeń zachowania to:

- znęcanie się nad innymi - umyślne zadawanie bólu, zastraszanie, zadawanie cierpienia lub molestowanie,
- rozpoczynanie bójek (wyłączając bójki z rodzeństwem),

- użycie broni (np. kija, cegły, broni palnej), która mogła wyrządzić komuś poważną krzywdę,
- fizyczne okrucieństwo wobec innych osób (np. związanie, pokaleczenie lub podpalenie ofiary, okrucieństwo wobec zwierząt),
- jednorazowe popełnienie przestępstwa wymagające konfrontacji z ofiarą, np. wyrwanie portfela, wymuszenie, rozbój,
- jednorazowe zmuszenie innej osoby do aktywności seksualnej,
- umyślne wzniesienie pożaru z ryzykiem lub zamiarem spowodowania poważnego zniszczenia,
- umyślne zniszczenie własności innych (inaczej niż przez podpalenie),
- włamanie się do czyjegoś mieszkania, domu lub samochodu,
- kłamanie lub łamanie obietnic, aby uzyskać korzyść lub uniknąć zobowiązań,
- kradzieże przedmiotów o znacznej wartości bez konfrontacji z ofiarą, zarówno w domu, jak poza nim (np. kradzieże w sklepach, włamania, fałszerstwa),
- pozostawanie w nocy poza domem, mimo zakazu rodziców (przed ukończeniem 13 roku życia) (DSM V, 2013).

Niezbędne zatem wydaje się stworzenie modelu funkcjonowania psychospołecznego młodzieży zagrożonej nieprzystosowaniem uwzględniającego powyżej wymienione przejawy nieprawidłowości w zachowaniu i regulowaniu relacji społecznych. Jak podkreślają Gierowski, Jaśkiewicz-Obydzińska i Najda (2008), niezgodne z prawem zachowania wynikają z uwarunkowań osobowościowych wchodzących w interakcję z sytuacją.

Bazując na zaproponowanym przez McCullougha, Kilpatrick, Emmons i Larsona (2001) modelu regulacji zachowań społecznych oraz własnych doświadczeniach klinicznych w pracy z młodzieżą niedostosowaną wartościowym uzupełnieniem wydaje się być uwzględnienie regulacji poznawczo-emocjonalnej wynikającej z poczucia winy oraz technik

neutralizacji jako mechanizmu osłabiania kontrolującej siły norm społecznych (Leith, Baumeister, 1998; Tangney, Miller, Flicker, Barlow, 1996).

2.6. Problematyka niedostosowania w kontekście resocjalizacji

Problematyka niedostosowania społecznego młodzieży jest nie tylko przedmiotem zainteresowania badaczy zorientowanych diagnostycznie (poszukiwanie przyczyn i mechanizmów wyjaśniających), lecz jest niezmiernie istotna również z punktu widzenia resocjalizacji. Badaniem mającym określić skuteczność procesu resocjalizacji jest praca Siemionow (2011). W badaniu wychowanków Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego w Malborku autorka skupiła się na analizie samooceny wychowanków, związków samooceny z agresją oraz długością pobytu w placówce, wpływu terapii na poziom agresji i samooceny, a także zmian w zakresie samooceny i poziomu agresji. Porównanie wychowanków oraz uczniów szkół masowych wskazało na wyższy poziom agresji młodzieży przebywającej w MOW. Autorka wykazała ponadto związek pomiędzy samooceną a agresywnością, pozytywny związek pomiędzy wzrostem samooceny a korzystniejszym funkcjonowaniem, tj. większą aktywnością, poprawą kontaktów interpersonalnych oraz wzrost samooceny ogólnej pod wpływem terapii poznawczo-behawioralnej.

Kolejnym przykładem skupionym na analizie związku pomiędzy wieloma zmiennymi jest badanie dotyczące grupy młodzieży niedostosowanej społecznie – nieletnich, wobec których Sąd Rodzinny i Nieletnich orzekł środek wychowawczy w postaci nadzoru kuratora sądowego (Opora, 2009). Zasadniczym celem tego projektu było ustalenie skuteczności zastosowanego środka wychowawczego (nadzór kuratora) wyrażającej się zmniejszeniem zachowań niedostosowawczych.

Badani nieletni ujawniali zaburzenia eksternalizacyjne, zachowania niedostosowane do ogólnie przyjętych norm oraz zachowania agresywne. Zmiennymi niezależnymi były natomiast

takie jak: poczucie mistrzostwa, relacje interpersonalne, reaktywność emocjonalna, poczucie własnej wartości, wycofanie, zaburzenia somatyczne, lęk i depresja, problemy społeczne, zaburzenia myślenia, zaburzenia uwagi, zniekształcenia poznawcze (Opora, 2009). Istotna z punktu widzenia mojej pracy wydaje się być obserwacja (wniosek) dotycząca niewielkiego początkowego zróżnicowania nieletnich w badanej populacji. Wynika z tego trudność zastosowania indywidualnego podejścia, zaplanowania skutecznych oddziaływań resocjalizacyjnych biorących pod uwagę przede wszystkim potrzeby psychiczne nieletnich, ich deficyty emocjonalne, specyfikę funkcjonowania psychologicznego. Można zatem jeszcze raz podkreślić potrzebę konstruowania narzędzi diagnostycznych, które umożliwiają trafny opis zaburzeń – obrazu niedostosowania, lecz także wskażą dalsze ryzyko rozwoju patologicznych form zachowania i ułatwią projektowanie indywidualnego sposobu oddziaływań wychowawczych, resocjalizacyjnych czy terapeutycznych.

2.7. Profile funkcjonowania psychologicznego młodzieży niedostosowanej społecznie - przegląd badań

Jednym z obszarów badawczych odnoszących się do adolescentów, a w szczególności tych wykazujących problemy związane z przystosowaniem społecznym jest analiza profili funkcjonowania psychologicznego młodych ludzi, która ma na celu nie tylko opis funkcjonowania, ale także przewidywanie potencjalnych problemów emocjonalnych i behawioralnych. Favina, Gerbino, Eisenberg, Lunettia, Thartori (2018) wychodząc z założeń podejścia skoncentrowanego na osobie przeprowadziły badanie (N= 615; M=12,5) włoskich młodszych adolescentów, mające na celu poznanie związków pomiędzy profilami osobowościowymi a tendencją do internalizacji (lęk, depresja, problemy somatyczne) lub eksternalizacji (zaburzenia zachowania, agresja). Badanie miało charakter longitudinalny i kontrolowano w nim płeć. W pierwszym pomiarze szacowano cechy osobowości (BFQ-C), a w drugim wykorzystano skalę Youth Self Report Achenbacha (1991). Badaczki ustaliły

istnienie czterech profili: Odporny (ang. *Resilient*), Umiarkowany (ang. *Moderate*), Niekontrolujący się (ang. *Undercontrolled*) i Wrażliwy (ang. *Vulnerable*). Po trzech latach młodzi ludzie zaliczeni do grupy odpornych (prężnych) zgłaszali niski poziom problemów związanych z eksternalizacją, podczas gdy młodzież zaliczona do grupy o obniżonej kontroli wykazywała nasilone problemy eksternalizacyjne. Adolescenci Wrażliwi z kolei wykazywali wysoki poziom problemów związanych z internalizacją. Przeprowadzone badanie potwierdziło możliwość przewidywania na podstawie profilu osobowości późniejszych problemów związanych z nieprzystosowaniem. Meeus, Van de Schoot, Klimstra i Branje (2011) z kolei wyodrębnili w swoim badaniu na grupie 923 wczesnych i 390 późnych adolescentów (12- 20 lat) trzy profile: Odporni, Nadkontrolujący się i Niekontrolujący się i stwierdzili, że podstawowymi wymiarami osobowości wpływającymi na przystosowanie i funkcjonowanie w bliskich relacjach społecznych są: Ekstrawersja, Ugodowość i Sumienność. Analizując wyniki uzyskane przez badaczy można zauważyć, że grupa młodzieży o obniżonym poziomie kontroli zachowań charakteryzuje się niskimi wynikami na skalach ugodowości, sumienności i otwartości na doświadczenie. Profile te generalnie potwierdziły badania przeprowadzone ponad 40 lat wcześniej przez Jeanne Humphrey Block i Jacka Blocka (1980), którzy postawili hipotezę i potwierdzili empirycznie trzy profile osobowości oraz sugerowali istnienie czwartego, zdaniem tych autorów, prezentującego najwięcej problemów z przystosowaniem psychologicznym i społecznym nazwanego *Brittle* (kruchy, wątki, o obniżonej wrażliwości), który nie został potwierdzony empirycznie. Założenia teoretyczne Blocków opierające się na dwóch wymiarach funkcjonowania: prężności oraz kontroli sugerowały istnienie czterech stylów funkcjonowania. Praktyka kliniczna pozwala na stwierdzenie, że wśród młodzieży niedostosowanej występuje sugerowana przez Blocków grupa, która charakteryzuje się z jednej strony obniżonym poziomem wrażliwości, a z drugiej dużą podatnością na zranienie jako w pewnym sensie przeciwieństwo silnego, prężnego Ego. Liczni autorzy wskazują, że siła ta jest

związana z bezpiecznym stylem przywiązania, empatią, umiejętnością rozwiązywania problemów oraz zdolnością do odraczania gratyfikacji, co pozwala stwierdzić, że grupa młodych ludzi o kruchym ego prawdopodobnie na skutek braku bezwarunkowej miłości, akceptacji i poczucia bezpieczeństwa nie wykształciła zdolności do rozumienia uczuć własnych i innych pozostając podatna na doświadczanie relacji z innymi jako trudnych i wywołujących dyskomfort (por. Huey, Weisz, 1997).

Przeglądy badań (por. Favini i in., 2018) wskazują, że cechy osobowości mogą odgrywać istotną rolę w kształtowaniu poziomu podatności młodych ludzi na określone wzorce, zachowania, w tym te mające nieprzystosowawczy charakter. Prowadzone badania miały charakter zarówno podłużny, jak i przekrojowy i ujawniły istnienie trzech lub czterech profili osobowości. Powtarzającym się wynikiem jest mniejsza ilość problemów internalizacyjnych i eksternalizacyjnych w grupie młodzieży prężnej (odpornej) (por. De Clercq, Rettew, Althoff i De Bolle, 2012; Brislin i in., 2021). Młodzi ludzie z obniżoną kontrolą mają natomiast tendencję do przejawiania zachowań agresywnych związanych z problemami z samoregulacją, a osoby z nadmiarem kontroli podatność na doświadczanie lęku i objawów depresyjnych. Młodzież wysoce kontrolująca się, introwertywna oraz mało stabilna emocjonalnie, jest bardziej podatna na występowanie problemów internalizacyjnych. Adolescenci wrażliwi wykazują z kolei jednoczesne ryzyko występowania problemów inter- i eksternalizacyjnych. Osoby wrażliwe prawdopodobnie doświadczają różnych trudności i zagrożeń, takich jak słabe zdolności samoregulacyjne i skłonność do negatywnej interpretacji wydarzeń, zachowania prowadzące do pogarszania się relacji interpersonalnych mogące prowadzić do izolacji i odrzucenia, co istotnie zwiększa ryzyko niedostosowania. Profil ten wydaje się najbardziej nieadaptacyjny, młodzież do niego się zaliczająca podatna na problemy internalizacyjne (tj. wycofanie i niepokój/depresja) i generalnie charakteryzująca się niskim

poziomem cech Wielkiej Piątki, co autorzy uznali za wskazujące na mniejsze zdolności do przystosowania się i radzenia sobie ze stresorami.

W przywoływanych badaniach Favini i in. (2018) nie stwierdzono różnic między płciami. Uzyskano natomiast wyniki świadczące o tym, że młodzież należąca do profilu *Odporni* charakteryzuje się niższym poziomem zachowań agresywnych, młodzież zaliczona do grupy *Wrażliwych* charakteryzowała się izolowaniem się oraz podwyższonym lękiem i depresyjnością, a *Słabo Kontrolująca się* (w oryginale *Undercontrolled*) skłonnością do zachowań agresywnych i łamania zasad oraz dolegliwości somatycznych.

Badania Méndez, Ruiz-Esteban, Soto, Granados Alos i Matás-Castillo (2021) ujawniły, że indywidualne problemy adaptacyjne mogą prowadzić do ryzykownych zachowań (zażywanie narkotyków). Badacze analizowali profile funkcjonowania osobistego, szkolnego i społecznego w grupie młodzieży w celu ustalenia, czy występują różnice w interpersonalnych czynnikach ryzyka w zależności od stopnia przystosowania. Wyniki wykazały istnienie istotnych różnic między różnymi profilami adaptacyjnymi. Grupa niedostosowana prezentowała wyższe wartości dla wszystkich czynników ryzyka używania narkotyków. Posiadanie znajomych i przyjaciół zażywających narkotyki jest zmienną, którą ma istotny wpływ na funkcjonowanie młodego człowieka. Poczucie jedności, przynależności i akceptacji przez grupę ma w tym okresie rozwojowym szczególne znaczenie. Badacze podkreślają także istotne znaczenie czynników rodzinnych, takich jak używanie środków psychoaktywnych przez członków rodziny, niski poziom edukacji, brak właściwej opieki i wychowania. Z kolei Lorence, Hidalgo, Pérez-Padilla i Menéndez (2019) wyodrębnili profile na podstawie problemów behawioralnych, opisali cechy indywidualne, rodzinne i społeczne związane z tymi profilami oraz analizowali potencjalną rolę stylów rodzicielskich. Analizy w tym badaniu ujawniły trzy profile adolescentów w oparciu o zewnętrzne i wewnętrzne problemy z zachowaniem i funkcjonowaniem psychologicznym: adolescenti przystosowani,

niedostosowani zewnętrznie, czyli innymi słowy eksternalizujący i niedostosowani wewnętrznie, czyli internalizujący. Wyniki ujawniły również związek między stylami wychowawczymi a nieprzystosowaniem nastolatków. Uogólniając te wyniki można stwierdzić, że styl oparty na autorytecie oraz akceptacji pragnień dziecka (ang. *indulgent*) jest z perspektywy społecznego funkcjonowania korzystny, a jakość kontroli rodzicielskiej jest powiązana z dobrym przystosowaniem, jeśli opiera się na wiedzy o dziecku, nadzorze i przewodnictwie rodzica (por. także Błażek, 2017). Style te poprzez bliskość emocjonalną i zainteresowanie dzieckiem, zapobiegają także problemom internalizacyjnym, a zaniedbania w tym zakresie prowadzą z kolei do ich pojawiania się.

Kolejnym z analizowanych obszarów był obraz siebie badanej młodzieży. Okazał się on być szczególnie negatywny wśród młodzieży z trudnościami adaptacyjnymi. Negatywnie postrzega ona najważniejsze konteksty rozwoju osobistego: rodzinę i szkołę. Młodzież, u której występowały problemy rodzinne i/lub szkolne charakteryzowała się problemami z przestrzeganiem norm, a zatem większą podatnością na problemy eksternalizacyjne. Z kolei młodzież z problemami internalizacyjnymi charakteryzowała się niską samooceną, samotnością, lękiem i depresją. Co więcej, nastolatkowie prezentujący problemy eksternalizacyjne okazali się być częściej poddawani oddziaływaniom wychowawczym, resocjalizacyjnym i terapeutycznym niż nastolatkowie internalizujący. Wyniki te ponownie wskazują na późną wykrywalność problemów wewnętrznych, których manifestacja jest mniej oczywista i wyraźna, a zatem opóźnienie czasu udzielenia pomocy młodzieży przeżywającej poważne trudności adaptacyjne w sferze życia wewnętrznego. Ponadto kumulacja stresujących wydarzeń życiowych okazała się być wymiarem wyjaśniającym pojawianie się zarówno problemów eksternalizacyjnych, jak i internalizacyjnych. Uzyskane przez badaczy wyniki sugerują potrzebę zróżnicowania interwencji w celu dopasowania do specyficznych potrzeb młodzieży o różnych profilach i trajektoriach ryzyka (nawarstwienie stresujących wydarzeń

życiowych) oraz zwracają uwagę na promowanie pozytywnych oddziaływań rodzicielskich wobec młodzieży prezentującej problemy przystosowawcze.

Jak wskazują niektórzy badacze (por. Isler, Fletcher, Liu i Sibley, 2016a; Isler, Liu, Sibley i Fletcher, 2016b), w porównaniu z rozwiązaniem trójprofilowym, cztery profile mogą stanowić bardziej adekwatne odzwierciedlenie rzeczywistości oraz wykazywać większą moc predykcyjną. Co więcej, okazało się, że rozwiązanie czteroprofilowe daje możliwość lepszego zrozumienia funkcjonowania i przewidywania symptomów nieprzystosowania bez względu na to, czy wykorzystywano pięcio- (Big Five) czy sześcioczynnikowy (HEXACO) model osobowości.

Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że w przytoczonych badaniach w celu wyodrębnienia profili funkcjonowania osobowościowego młodzieży wykorzystywano m.in. skrócone wersje kwestionariuszy (Mini-IPIP6) oraz bazowano na modelach odnoszących się do ukształtowanej osobowości. W badaniu przeprowadzonym w ramach tej pracy stworzono narzędzie dedykowane młodzieży, bazujące na założeniach teoretycznych koncepcji Millona, a także jego pracy współpracy klinicznej z setkami psychologów, pedagogów, nauczycieli i terapeutów. Pozwoliło to na stworzenie narzędzia odwołującego się do kluczowych aspektów funkcjonowania psychologicznego adolescentów. Dodatkowo stworzono pod kierunkiem prof. Mieczysława Cioska narzędzia odnoszące się do społeczno-moralnego funkcjonowania adolescentów (pomiar poczucia winy i technik neutralizacji), co tworząc baterię DROM (Diagnoza Rozwoju Osobowościowego Młodzieży) jest próbą opisanie i zrozumienia funkcjonowania młodzieży niedostosowanej społecznie, pozwalając jednocześnie przewidywać potencjalne wystąpienie problemów w życiu społecznym.

Rozdział 3

Problematyka badania własnego

Działania badawcze podjęte w ramach niniejszej rozprawy doktorskiej miały na celu rozwiązanie problemu naukowego polegającego na zidentyfikowaniu profili rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego wśród młodzieży niedostosowanej społecznie (**zadanie badawcze nr 1**), a także na oszacowaniu ryzyka wystąpienia zachowań antyspołecznych i doświadczania przemocy u osób zaklasyfikowanych do każdego z wyodrębnionych profili (**zadanie badawcze nr 2**). Postawiony cel obejmował analizę czynników wpływających na pojawianie się problemów emocjonalnych lub behawioralnych u młodzieży objętej opieką instytucjonalną, uwzględniono również regulacyjną rolę mechanizmu poczucia winy oraz technik neutralizacji. W analizie ryzyka wystąpienia zachowań antyspołecznych w badanej grupie celem było również uwzględnienie wybranych zmiennych demograficznych i socjologicznych.

Tak jak zasygnalizowano to już w pierwszym rozdziale, na podstawie dostępnej literatury przedmiotu przyjęto szeroką definicję nieprzystosowania zaproponowaną przez Rottera (1957), a także podział zaburzeń na internalizacyjne i eksternalizacyjne zaproponowany przez Achenbacha (1966). Zachowania eksternalizacyjne dotyczą przede wszystkim zachowań agresywnych, ryzykownych (nadużywanie alkoholu, substancji psychoaktywnych), niedostosowania szkolnego, łamanie nakazów i wielu innych, które są trafnymi predyktorami przestępczości nieletnich (Mannuzza, Klein, Konig i Giampino, 1989; Farrington, 1997). Należy szczególnie podkreślić rolę agresywności – nasilona agresja bowiem jako pojedynczy czynnik, gdy występuje stosunkowo często, jest także podstawowym ważnym predyktorem niedostosowania i przestępczości (Moffit, 1993; Farrington, 2001; Ostaszewski i in., 2017). Zachowania internalizacyjne (zachowania lękowe, obniżony nastrój, zaburzenia odżywiania) prowadzą zaś najczęściej do rozwoju lękowego stylu funkcjonowania i depresji (Danneel i in.,

2019). Warto podkreślić, iż nie każde zachowanie agresywne ma charakter antyspołeczny i wiąże się z łamaniem prawa. Także lękowy lub neurotyczny styl funkcjonowania nie wyklucza możliwości wystąpienia zachowań agresywnych prowadzących do naruszania norm społecznych, choć będą miały one inne źródło. Podział na zachowania internalizacyjne i eksternalizacyjne nie jest wykluczający się, gdyż u podłoża problemów behawioralnych bardzo często leżą problemy związane z funkcjonowaniem emocjonalnym, a także specyficzne funkcjonowanie poznawcze, a dokładniej charakterystyka systemu przekonań, który ostatecznie prowadzić może do naruszania norm obyczajowych czy prawnych.

Jak wskazują badacze (por. Radochoński, 2000; Wolańczyk, 2002; Opora, 2009), problemy w funkcjonowaniu społecznym i opisywane jako niedostosowanie społeczne mają bardzo złożoną etiologię i zależą od szeregu czynników biologicznych, dyspozycyjnych, rodzinnych i społecznych. Powiązanie modelu Rottera (1957) i Achenbacha (1966; Achenbach i in., 2016) ujawnia potrzebę rozumienia niedostosowania społecznego nie tylko jako skłonności do zachowań naruszających normy obyczajowe lub prawne, ale także jako procesu zaburzonego funkcjonowania emocjonalnego i relacyjnego prowadzącego do konsekwencji wymagających specyficznych oddziaływań (nieprzystosowania w rozumieniu Rottera). Kwestia ta jest aktualnie przedmiotem toczącej się na świecie dyskusji, w ramach której zwraca się uwagę na to, że młodzież niedostosowana społecznie w sensie naruszania zasad i norm przejawia problemy psychologiczne o złożonym charakterze, które wymagają uwagi i oddziaływań. Z drugiej strony internalizowanie objawów przejawiające się wysokim poziomem napięcia wewnętrznego może prowadzić do problemów behawioralnych: agresji, autoagresji, zachowań antyspołecznych itd.

Analiza funkcjonowania psychospołecznego nieletnich wskazuje na złożone i różnorodne przyczyny zaburzeń w ich funkcjonowaniu i różnorodną charakterystykę psychologiczną tej grupy oraz niejednolity obraz nieprzystosowania/niedostosowania

społecznego. Z punktu widzenia profilaktyki zagrożenia niedostosowaniem oraz potrzeb diagnostycznych oprócz podejścia idiograficznego wydaje się zasadna, a nawet konieczna próba opisanie typowych ścieżek rozwoju czy też typowych wzorców funkcjonowania.

Uwzględniając przytoczone wyżej argumenty, w ramach niniejszej pracy wyznaczono zadanie badawcze polegające na identyfikacji psychologicznych profili młodzieży niedostosowanej społecznie, biorąc pod uwagę zróżnicowanie osób w zakresie rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego, ze szczególnym uwzględnieniem różnic indywidualnych w obszarze poczucia winy oraz technik neutralizacji. Na podstawie przeanalizowanej literatury oraz wyników dotychczasowych badań sformułowano dwie ogólne hipotezy, odpowiadające dwóm wyznaczonym zadaniom badawczym:

H1) Młodzież niedostosowana społecznie tworzy niejednorodną grupę pod względem funkcjonowania psychologicznego, co przejawia się istnieniem kilku (co najmniej dwóch) profili rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego.

W różnicowaniu niedostosowania społecznego młodzieży istotną rolę odgrywają: poczucie winy (słabsze versus silniejsze), korzystanie z technik neutralizacji poczucia winy (mniej versus bardziej nasilone), a także problematyczne aspekty rozwoju i funkcjonowania osobowości młodego człowieka (sprzyjające zachowaniom eksternalizacyjnym versus internalizacyjnym) (Achenbach, Howell, Quay, Conners, 1991; Błażek, Błażek, Makurat, 2012). Przewidywanie istnienia minimum dwóch profili niedostosowania społecznego wśród młodzieży wynika z podziału osób na te, które charakteryzują się relatywnie niższym poczuciem winy i jednocześnie relatywnie wysokim poziomem technik neutralizacji. Takiej układowi właściwości może towarzyszyć stosunkowo niskie nasilenie problematycznych aspektów rozwoju osobowości. Profil przeciwny może obejmować osoby o relatywnie wyższym poczuciu winy i jednocześnie relatywnie niskim poziomem technik neutralizacji. Takiej konfiguracji właściwości może towarzyszyć stosunkowo wysokie nasilenie

problematicznych aspektów rozwoju osobowości. Ponadto, można spodziewać się zróżnicowania w nasileniu problematycznych aspektów rozwoju i funkcjonowania osobowości młodego człowieka.

H2) U młodych osób niedostosowanych społecznie charakteryzujących się różnymi profilami rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego istnieje różne ryzyko wystąpienia zachowań antyspołecznych lub doświadczania przemocy.

Różnice te występują przy uwzględnieniu czynników demograficznych (płeć, wiek) i społeczno-rodzinnych (miejsce zamieszkania, struktura rodziny). Z racji na częściowo eksploracyjny charakter badań (nie przewidywano konkretnej liczby profili, ani też konkretnych konfiguracji wyników diagnozy w każdym z profili) nie sformułowano hipotez na temat tego, które grupy osób niedostosowanych społecznie są bardziej narażone lub mniej narażone na występowanie określonych zachowań lub doświadczeń.

Rozdział 4

Metoda

4.1. Uczestnicy badania

Kryterium doboru osób do badania było wystąpienie u nastolatka różnego rodzaju nieprawidłowości w funkcjonowaniu psychologicznym i objęcie go systemem wsparcia instytucjonalnego. Dane, które wykorzystano również w procesie walidacji Kwestionariusza Osobowości Młodzieży (KOM) (Błażek, Sajewicz-Radtke, Błażek, Lewandowska-Walter i Radtke, 2018), zebrano w 2017 r. w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych w Krakowie, Koźminie Wielkopolskim, Warszawie, Julianpolu, Jastrowie, Rusinowie Koneckim, Goniądzu, Lidzbarku Warmińskim, Leśnicy, Goździkowie, Wielkich Drogach, Zawichoście, Antoniewie, Herbach, Radzionkowie, Bielicach, Lublinie; w zakładach poprawczych w Gdańsku, Barczewie, Ostrowcu Świętokrzyskim, Poznaniu i Tarnowie; w Szpitalu Neuropsychiatrycznym w Lublinie, Szpitalu Psychiatrycznym w Toszku, Szpitalu Mazowieckim w Garwolinie oraz Wojewódzkim Szpitalu Neuropsychiatrycznym w Lublińcu; w Młodzieżowym Centrum Edukacji i Readaptacji Społecznej w Goniądzu; w Młodzieżowym Ośrodku Socjoterapeutycznym w Zgorzelcu, w Młodzieżowym Ośrodku Socjoterapeutycznym im. św. Alberta w Szczecinie oraz w Schronisku dla Nieletnich w Chojnicach. W badaniach wzięło udział 644 adolescentów, a do analiz włączono wyniki 584 osób, od których uzyskano wszystkie niezbędne dane. Wśród badanych osób było 221 dziewcząt oraz 363 chłopców w wieku od 13 do 19 lat. Szczegółowe dane na temat badanej grupy przedstawia tabela 1.

Tabela 1.

Charakterystyka badanej próby

Zmienna	Chłopcy	Dziewczęta	Cała badana próba
Wiek	$M = 16,47; SD = 1,45$	$M = 16,30; SD = 1,42$	$M = 16,41; SD = 1,44$
Miejsce zamieszkania			
Wieś	63 (17%)	38 (17%)	101 (17%)
Miasto	297 (82%)	181 (82%)	478 (82%)
Brak danych	3 (1%)	2 (1%)	5 (1%)
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	116 (32%)	69 (31%)	185 (32%)
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	190 (52%)	103 (47%)	293 (50%)
Dziadkowie lub inni krewni	35 (10%)	21 (10%)	56 (10%)
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	22 (6%)	28 (13%)	50 (9%)
Wykształcenie ojca			
Podstawowe	90 (25%)	58 (26%)	148 (25%)
Zasadnicze zawodowe	151 (42%)	78 (35%)	229 (39%)
Średnie	59 (16%)	33 (15%)	92 (16%)
Wyższe	27 (7%)	18 (8%)	45 (8%)
Brak danych	36 (10%)	34 (15%)	70 (12%)
Wykształcenie matki			
Podstawowe	89 (25%)	60 (27%)	149 (26%)
Zasadnicze zawodowe	149 (41%)	73 (33%)	222 (38%)
Średnie	74 (20%)	52 (24%)	126 (22%)
Wyższe	30 (8%)	22 (10%)	52 (9%)
Brak danych	21 (6%)	14 (6%)	35 (6%)

4.2. Procedura

Badanie zostało przeprowadzone w formie papier – ołówek w obecności psychologa. Każdy uczestnik badania otrzymał trzy kwestionariusze, udział w badaniu był dobrowolny i

anonimowy. Ankieta składająca się z pytań demograficznych była wypełniana przez psychologa lub inną osobę z zespołu diagnostycznego. Ponadto osoby badane zostały poinformowane, że uzyskane przez nich wyniki będą przetwarzane jedynie statystycznie. Czas na udzielenie odpowiedzi na pytania kwestionariuszy był nieograniczony, a z uwagi na charakter grupy badanej i możliwość wystąpienia potencjalnych trudności poznawczo-emocjonalnych badani mogli skorzystać z kilku krótkich przerw.

4.3. Narzędzia wykorzystane w badaniu

Do diagnozy rozwoju osobowościowego młodzieży niedostosowanej społecznie zastosowano trzy kwestionariusze składające się na baterię DROM (Błażek i in., 2018). Metoda ta powstała na potrzeby opiniowania przede wszystkim sądowno-psychologicznego, ale narzędzia mogą być wykorzystywane łącznie lub oddzielnie także w innych diagnozach dotyczących młodych osób. Wszystkie trzy narzędzia tworzące DROM (*Diagnoza Rozwoju Osobowościowego Młodzieży*) zostały poddane walidacji m.in. na podstawie danych zebranych na potrzeby niniejszej pracy doktorskiej. Właściwości psychometryczne tych kwestionariuszy zostały zaprezentowane i opisane w podręczniku do metody stanowiącym odrębne opracowanie (Błażek i in., 2018). Ponadto w badaniu wykorzystano analizę dokumentacji, w której znajdowały się informacje dotyczące historii życia, sytuacji rodzinnej oraz symptomatologii niedostosowania społecznego.

Kwestionariusz Osobowości Młodzieży (KOM; Błażek i in., 2018). Narzędzie opracowane zostało na podstawie teorii Millona (Millon, 1993; Millon i Davis, 1996; Millon, Millon, Meagher, Grossman i Ramnath, 2012) i zbudowane jest z 132 pozycji tworzących 14 skal opisujących problematyczne aspekty rozwoju i funkcjonowania osobowości młodego człowieka: (1) Niepodporządkowanie (np. *Zatrzymała mnie policja/straż miejska, bo łamałem prawo*), (2) Wrażliwość społeczna (np. *Problemy innych ludzi są błahe/bezsensowne*), (3) Introwersja (np. *Unikam spotkań, na których wymagane jest mówienie o sobie*), (4) Relacje

rówieśnicze (np. *Często robię coś wbrew sobie, aby inni mnie lubili*), (5) Lęk społeczny (np. *Krytyka ze strony innych sprawia, że tracę wiarę w siebie*), (6) Negatywizm (np. *Zdarza mi się być tak zły/a, że mam ochotę zrobić komuś krzywdę*), (7) Dewaluacja własnej wartości (np. *Rozmawiając z innymi często mówię o sobie źle lub obwiniam się za porażki*), (8) Relacje rodzinne (np. *W mojej rodzinie konflikty i kłótnie są na porządku dziennym*), (9) Wrażliwość (np. *Mogę rozplakać się z powodu nieistotnych rzeczy*), (10) Stosunek do szkoły i nauki (np. *Nie interesuje mnie to, co nauczyciele mówią na lekcjach*), (11) Dyskomfort seksualny (np. *Oglądanie w telewizji scen intymnych krępuje mnie*), (12) Nadużycia w dzieciństwie (np. *Zdarza się, że czuję się poniżony/a przez członków rodziny*), (13) Skłonność do przemocy (np. *Uważam, że lepiej okazać złość niż słabość*), (14) Akceptacja ciała (np. *Boję się wyśmiania przez rówieśników z powodu mojego wyglądu*).

Zadaniem osoby badanej jest zaznaczenie przy każdym stwierdzeniu, czy zgadza się z nim (odpowiedź „Tak”), czy nie (odpowiedź „Nie”). Wynik surowy dla każdej skali to suma odpowiedzi zgodnych z kluczem na pozycje składające się na daną skalę. Rzetelność pomiaru poszczególnych wymiarów osobowości w niniejszym badaniu, mierzona wskaźnikiem KR20, wahała się od 0,70 (dla skali „Negatywizm”) do 0,86 (dla skali „Relacje rodzinne”). Rezultaty te pozwalają uznać, że uzyskane wyniki pomiaru problematycznych aspektów osobowości wśród badanej młodzieży były rzetelne. Narzędzie to, podobnie jak pozostałe skale stanowiące wraz z nim zestaw diagnostyczny o nazwie DROM (Błażek i in., 2018), jest wykorzystywane do badania nieletnich w całej Polsce.

Koncepcja Theodore Millona (1993, 2012) jest jednym z podstawowych modeli pozwalających zrozumieć kształtowanie się rozwijającej się osobowości z uwzględnieniem zaburzeń o różnym stopniu nasilenia. Opracowane przez Millona (1993) narzędzie diagnostyczne pozwala trafnie oceniać zaburzenia występujące w funkcjonowaniu osobowości oraz stawiać diagnozy umożliwiające tworzenie skutecznych programów prewencyjnych oraz

resocjalizacyjnych. W swoim modelu opisuje on niepokojące obszary funkcjonowania młodzieży z grupy ryzyka niedostosowaniem społecznym opierające się na trzech obszarach funkcjonowania: zachowanie, percepcja samego siebie oraz procesy wewnątrzpsychiczne. Istotą funkcjonowania każdego typu był sposób przystosowania, styl nawiązywania relacji ze środowiskiem. Kluczową charakterystyką osobowości zaburzonej jest niezdolność do nawiązywania i utrzymywania więzi interpersonalnych, co prowadzi w skrajnej sytuacji do całkowitej dysfunkcji osobowości, którą Millon (1996; Choca, 1999) nazywa osobowością terminalną (ang. *terminal personality*). W opisie osobowości Millon (1997) posługuje się trzema wymiarami bądź biegunami (ang. *polarities*) – zarówno tzw. normalna osobowość jak i zaburzona tworzą typy osobowościowe (style funkcjonowania) oparte o kombinację trzech wymiarów: przyjemność – cierpienie (ból), aktywność – bierność, ja – inni. (por. Błażek i in., 2018)

Kwestionariusz Poczucia Winy (PW; Błażek i in., 2018) jest narzędziem służącym do pomiaru poczucia winy rozumianego jako negatywny stan emocjonalny i negatywna ocena poznawcza samego siebie pojawiająca się w wyniku naruszenia zinternalizowanych standardów moralnych (Mosher, 1965). Poczucie winy może być odczuwane wobec samego siebie oraz wobec ogólnie przyjętych norm społecznych (czyli społeczeństwa jako ogółu). W wyniku badań (Błażek, 1993; Brazewicz, 2008) wyodrębniły się dwie skale: poczucie winy wobec rodziców (np. *Glupio mi przed matką i ojcem, gdy postąpię nieuczciwie; Odczuwam przykrość, gdy wprowadzam w błąd swoich rodziców; Przykro mi, gdy okłamię rodziców*) oraz wobec samego siebie (np. *Staram się naprawić wyrządzone komuś zło; Dręczy mnie sumienie, gdy zrobię komuś coś złego; Trudno mi zapomnieć o swoich przewinieniach*). Ostateczna wersja kwestionariusza zawiera 30 stwierdzeń należących do tych dwóch kategorii oraz dziesięć pytań tzw. skali kontrolnej („kłamstwa”), czyli skali mierzącej podatność na aprobatę społeczną (Drwal, Wilczyńska, 1980). W badaniu w ramach pracy doktorskiej skalę ponownie poddano

analizie, wykonując statystyki opisowe oraz obliczając moc dyskryminacyjną mierzoną korelacją odpowiedzi na daną pozycję z wynikiem ogólnym skali. Udzielając odpowiedzi, badani mają do dyspozycji 5-stopniową skalę – tak, raczej tak, i tak i nie, raczej nie, nie. Właściwości psychometryczne Kwestionariusza PW opisane są w *Diagnozie Rozwoju Osobowościowego Młodzieży* (Błażek i in., 2018).

Kwestionariusz Technik Neutralizacji (TN; Błażek i in., 2018) jest narzędziem do pomiaru technik neutralizacji rozumianych jako mechanizm poznawczy ułatwiający łamanie norm lub umożliwiający racjonalizowanie własnego zachowania/czynu po jego dokonaniu. W badaniach retrospekcyjnych należy założyć, że niemożliwe jest jednoznaczne ustalenie, czy mechanizm neutralizacji zadziałał przed (Sykes i Matza, 1957; Matza, 1964), czy po dokonaniu czynu (Ciosek, 1993; Topalli, 2005). Kwestionariusz TN obejmuje sześć podskal: (1) *Potępienie potępiających*, czyli przekonanie, że osoby związane z wymiarem sprawiedliwości postępują niemoralnie (np. *Sędziowie są ludźmi tak samo przekupnymi jak ci, których sądzą*); (2) *Lojalność wobec przyjaciół*, czyli przekonanie, że udział w przestępstwie można usprawiedliwić przyjaźnią (np. *Prawdziwa przyjaźń usprawiedliwia konflikt z prawem*); (3) *Zaprzeczenie odpowiedzialności jako wynik złego wychowania/traktowania przez rodziców*, czyli usprawiedliwianie niemoralnego zachowania czynnikami związanymi z rodziną (np. *Za złe zachowanie dzieci są odpowiedzialni rodzice/opiekunowie*); (4) *Zaprzeczenie odpowiedzialności jako wynik działania czynników sytuacyjnych* – przekonanie, że za własne czyny niemoralne odpowiedzialność ponoszą pech lub inne siły, na które nie ma się wpływu (np. *Zbieg okoliczności to najczęstszy powód przestępstwa*); (5) *Zaprzeczenie ofiary*, czyli przekonanie, że ofiara zasłużyła na to, co ją spotkało (np. *Ludzie, których spotyka krzywda, często sami na nią zasługują*); (6) *Zaprzeczenie krzywdy*, czyli przekonanie o nieszkodliwości czynu (np. *Negatywne skutki przestępstwa są zazwyczaj wyolbrzymiane*). Badani udzielali odpowiedzi w skali pięciostopniowej: „tak”, „raczej tak”, „tak i nie”, „raczej nie”, „nie” z

przypisanymi punktami od 1 („nie”) do 5 („tak”). Właściwości psychometryczne Kwestionariusza TN opisane są w *Diagnozie Rozwoju Osobowościowego Młodzieży* (Błażek i in., 2018).

Analiza dokumentacji. Do pomiaru zmiennych socjodemograficznych (płeć, wiek, miejsce zamieszkania, opiekunowie w rodzinie) oraz występowania zachowań antyspołecznych lub niepożądanych doświadczeń wykorzystano dostępną w placówkach dokumentację. Jako symptomy niedostosowania w niniejszym badaniu wzięto pod uwagę następujące kryteria: (1) popełnianie czynów karalnych, czyli kradzieże i włamania; niszczenie mienia; stosowanie przemocy; (2) zachowania autodestrukcyjne, czyli samookaleczenia, używanie substancji psychoaktywnych i powtarzanie klasy oraz (3) negatywne doświadczenia życiowe –doświadczenie przemocy.

4.4. Analiza statystyczna

W celu ustalenia struktury profili rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego wśród młodzieży niedostosowanej społecznie (w skrócie profili niedostosowania społecznego) przeprowadzono analizę skupień (ang. *cluster analysis* lub *data clustering*) metodą k-średnich (Aldenderfer i Blashfield, 1984; Everitt, Landau, Leese i Stahl, 2011). Metoda ta pozwala pogrupować osoby badane w klastry (skupienia) w taki sposób, że osoby znajdujące się w jednym klastrze są do siebie bardziej podobne pod względem wskazanych zmiennych niż do osób znajdujących się w innych klastrach. Innymi słowy, zastosowany algorytm grupowania dąży do zapewnienia maksymalnie możliwego podobieństwa osób w ramach każdego z wyłonionych klastrów, przy jednoczesnej maksymalnie możliwej różnicy pomiędzy wyodrębnionymi klastrami. Zastosowana metoda wymaga wcześniejszego ustalenia liczby klastrów, a także wskazania zmiennych biorących udział w grupowaniu. Na potrzeby niniejszej analizy wyznaczono cztery kategorie (profile) na podstawie standaryzowanych wyników 23 zmiennych odnoszących się do różnych potencjalnie problematycznych aspektów osobowości

i rozwoju moralno-społecznego młodzieży niedostosowanej społecznie. Wykorzystanie w analizie wyników standaryzowanych pozwoliło na ich porównanie między sobą. Do oceny jakości uzyskanego rozwiązania grupowania wykorzystano wskaźnik sylwetki (ang. *silhouette score*) bazujący na średniej odległości między obserwacjami wewnątrz klastra i średniej odległości obserwacji do najmniej odległego (najbardziej podobnego) innego klastra. Pożądana wartość tego współczynnika to 0,5. Jednocześnie wskaźnik ten nie powinien być niższy niż 0,2 (Tsipitis i Chorianopoulos, 2009). Obliczono również stosunek najbardziej licznego klastra do najmniej licznego klastra (wskaźnik stosunku wielkości klastrów). Oczekiwana wartość tego wskaźnika to mniej niż 2, ale nie powinna przekraczać 3 (Everitt i in., 2011).

W celu oszacowania ryzyka (prawdopodobieństwa) wystąpienia zachowań antyspołecznych lub niepożądanych doświadczeń wśród osób o różnym profilu nieadaptacyjnych cech osobowości zastosowano regresję logistyczną. Model ten ma zastosowanie w przypadku dychotomicznych zmiennych zależnych (wystąpienie lub brak wystąpienia badanego zjawiska) i pozwala uwzględnić w ich przewidywaniu predyktory zarówno ilościowe, jak i jakościowe (Cox, 1972). Aby trafnie ocenić związek kilku czynników ryzyka z wystąpieniem zachowania antyspołecznego lub niepożądanego doświadczenia, analizę przeprowadzono z uwzględnieniem kontrolowanych zmiennych socjodemograficznych (płeć, wiek, miejsce zamieszkania, opiekunowie w rodzinie).

Rozdział 5

Wyniki badania

5.1. Statystyki opisowe

W pierwszej kolejności analizie poddano statystyki opisowe dla wszystkich 23 zmiennych zmierzonych z zastosowaniem kwestionariuszy, tj. Kwestionariusza Osobowości Młodzieży (KOM), Kwestionariusza Poczucia Winy (PW) i Kwestionariusza Technik Neutralizacji (TN).

Uzyskane wyniki prezentuje tabela nr 2.

Tabela 2.

Średnie i odchylenia standardowe wyników diagnozy rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego wśród badanej młodzieży niedostosowanej społecznie

Zmienna	M	SD	Skośność	Kurtoza
Poczucie winy wobec siebie	46,66	19,01	0,57	-0,27
Poczucie winy wobec rodziców	27,26	10,65	0,60	-0,21
Potępianie potępiających	11,90	4,60	0,45	-0,09
Lojalność wobec przyjaciół	15,46	5,59	0,01	-0,88
Zaprzeczanie odpowiedzialności - rodzice	13,75	4,75	0,21	-0,32
Zaprzeczanie odpowiedzialności - sytuacja	11,62	3,98	-0,02	-0,52
Zaprzeczenie ofiary	14,76	4,99	0,03	-0,68
Zaprzeczenie krzywdy	13,80	4,82	0,22	-0,36
Zachowania antyspołeczne	4,05	3,45	0,75	-0,42
Akceptacja ciała	2,92	2,68	0,62	-0,76
Relacje rówieśnicze	3,03	2,37	0,47	-0,71
Wrażliwość społeczna	2,07	1,97	1,01	0,54
Dyskomfort seksualny	2,56	2,40	0,74	-0,39
Dewaluacja własnej wartości	3,93	2,65	0,20	-1,02
Introwersja	4,61	2,63	0,44	-0,29
Relacje rodzinne	2,81	2,85	0,73	-0,70
Nadużycia w dzieciństwie	3,15	2,63	0,45	-0,89
Negatywizm	6,01	2,87	-0,20	-0,65

Niepodporządkowanie	4,83	2,64	-0,26	-0,97
Skłonność do przemocy	3,43	2,47	0,34	-0,82
Stosunek do szkoły i nauki	3,29	2,52	0,35	-0,95
Wrażliwość	4,37	2,54	0,15	-0,92
Lęk społeczny	3,94	2,91	0,35	-1,00

$N = 584$

Częstotliwość występowania zachowań świadczących o niedostosowaniu i łamaniu norm obyczajowych i prawnych, a także zachowań autoagresywnych oraz stosowania substancji psychoaktywnych w badanej grupie przedstawia tabela nr 3.

Tabela 3.

Częstotliwość występowania zachowań antyspołecznych lub niepożądanych doświadczeń wśród badanej młodzieży niedostosowanej społecznie

Zachowanie antyspołeczne lub niepożądane doświadczenie	Chłopcy	Dziewczęta	Cała badana próba
Kradzieże i włamania	287 (79%)	99 (45%)	386 (66%)
Niszczenie mienia	239 (66%)	107 (48%)	346 (59%)
Powtarzanie klasy	275 (76%)	114 (52%)	389 (67%)
Używanie substancji psychoaktywnych	278 (77%)	162 (73%)	440 (75%)
Samookaleczanie się	134 (37%)	175 (79%)	309 (53%)
Stosowanie przemocy	271 (75%)	125 (57%)	396 (68%)
Doświadczanie przemocy	255 (70%)	163 (74%)	418 (72%)

$N = 584$

W grupie chłopców najczęściej występowały kradzieże i włamania (4 na 5 badanych), używanie substancji psychoaktywnych i drugoroczność, a także skłonność do stosowania przemocy. W grupie dziewcząt najczęstsze było samookaleczanie się (4 na 5 badanych) i używanie substancji psychoaktywnych. Obie grupy były w podobnym stopniu, z niewielką przewagą dziewcząt, narażone na doświadczanie przemocy.

5.2. Wyodrębnienie psychologicznych profili młodzieży niedostosowanej społecznie w badanej grupie

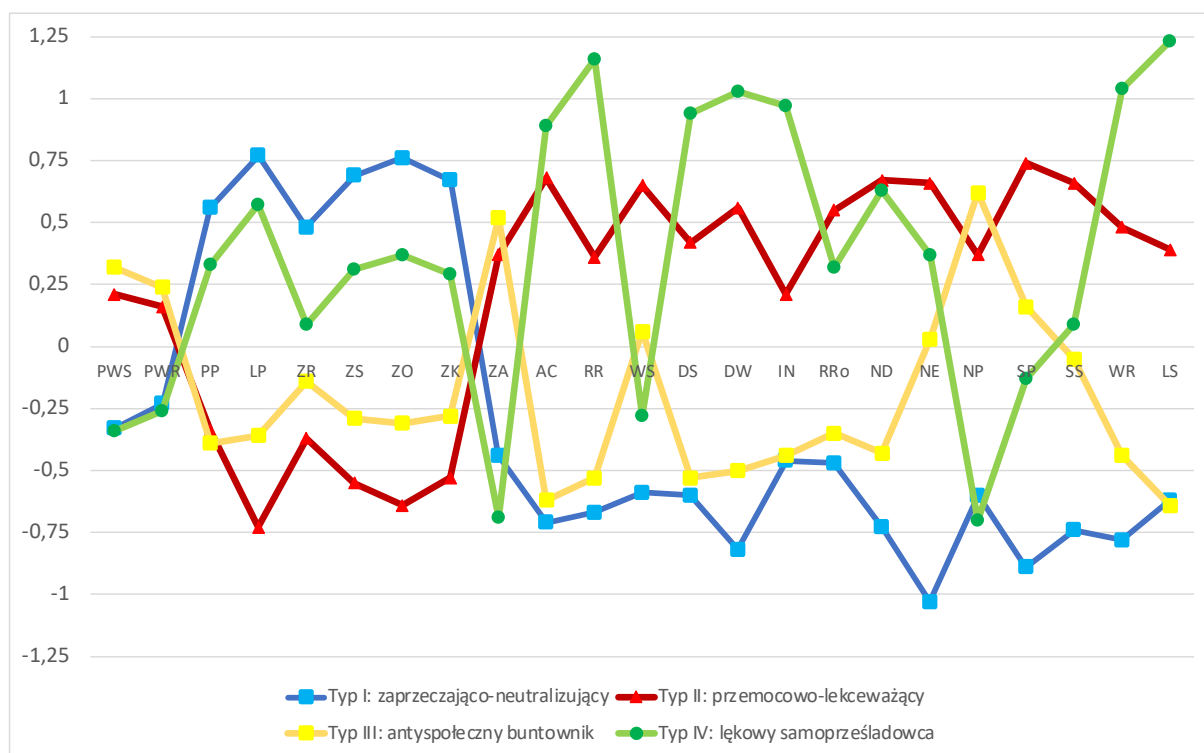
W celu identyfikacji profili niedostosowania społecznego młodzieży przeprowadzono analizę skupień metodą k-średnich. Na podstawie zbadanej próby wyznaczono cztery klastry. Ocena jakości uzyskanych wyników klastrowania dokonana za pomocą wskaźnika sylwetki wynoszącego 0,4 uzasadnia wyłonienie finalnie zidentyfikowanych profili niedostosowania społecznego młodzieży. Dodatkowo, wskaźnik stosunku wielkości klastrów wynoszący 1,54 mieści się w granicach wartości oczekiwanych (zob. Everitt i in., 2011) i również wspiera otrzymane rozwiązanie. Tabela 4 przedstawia średnie standaryzowane wyniki (po przeskalowaniu wyników surowych do skali standardowej ze średnią 0 i odchyleniem 1 w całej badanej grupie) w zakresie 23 mierzonych aspektów rozwoju osobowościowego oraz moralno-społecznego młodzieży niedostosowanej społecznie dla każdego z czterech zidentyfikowanych profili.

Tabela 4.

Przeciętne nasilenie poszczególnych wymiarów osobowości (wyniki standaryzowane) dla każdego z czterech profili niedostosowania społecznego

Wymiary funkcjonowania psychologicznego	Profil niedostosowania społecznego			
	Profil I Typ zaprzeczająco- neutralizujący	Profil II Typ przemocowo- lekceważący	Profil III Typ antyspołecznego buntownika	Profil IV Typ lękowego samoprześladowcy
Poczucie winy wobec siebie	-0,33	0,21	0,32	-0,34
Poczucie winy wobec rodziców	-0,23	0,16	0,24	-0,26
Potępianie potępiających	0,56	-0,34	-0,39	0,33
Lojalność wobec przyjaciół	0,77	-0,73	-0,36	0,57
Zaprzeczanie odpowiedzialności - rodzice	0,48	-0,37	-0,14	0,09
Zaprzeczanie odpowiedzialności - sytuacja	0,69	-0,55	-0,29	0,31
Zaprzeczenie ofiary	0,76	-0,64	-0,31	0,37
Zaprzeczenie krzywdy	0,67	-0,53	-0,28	0,29
Zachowania antyspołeczne	-0,44	0,37	0,52	-0,69
Akceptacja ciała	-0,71	0,68	-0,62	0,89
Relacje rówieśnicze	-0,67	0,36	-0,53	1,16
Wrażliwość społeczna	-0,59	0,65	0,06	-0,28
Dyskomfort seksualny	-0,60	0,42	-0,53	0,94
Dewaluacja własnej wartości	-0,82	0,56	-0,50	1,03
Introwersja	-0,46	0,21	-0,44	0,97
Relacje rodzinne	-0,47	0,55	-0,35	0,32
Nadużycia w dzieciństwie	-0,73	0,67	-0,43	0,63
Negatywizm	-1,03	0,66	0,03	0,37
Niepodporządkowanie	-0,60	0,37	0,62	-0,70
Skłonność do przemocy	-0,89	0,74	0,16	-0,13
Stosunek do szkoły i nauki	-0,74	0,66	-0,05	0,09
Wrażliwość	-0,78	0,48	-0,44	1,04
Lęk społeczny	-0,62	0,39	-0,64	1,23

W celu zaakcentowania różnic między poszczególnymi profilami, na rysunku 1 przedstawiono wykres ilustrujący nasilenie kolejnych wymiarów funkcjonowania psychologicznego w każdym z czterech profili. Analizując uzyskane wyniki, opracowano charakterystykę rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego dla każdego z wyodrębnionych profili osób niedostosowanych społecznie. Profilom nadano nazwę polską i angielską, która opisuje kluczowy mechanizm funkcjonowania w obszarze rozwijającej się osobowości.

Legenda: PWS = Poczucie winy wobec siebie, PWR = Poczucie winy wobec rodziców, PP = Potępienie potępiających, LP = Lojalność wobec przyjaciół, ZR = Zaprzeczanie odpowiedzialności – rodzice, ZS = Zaprzeczanie odpowiedzialności – sytuacja, ZO = Zaprzeczenie ofiary, ZK = Zaprzeczenie krzywdy, ZA = Zachowania Antyspołeczne, AC = Akceptacja ciała, RR = Relacje rówieśnicze, WS = Wrażliwość społeczna, DS = Dyskomfort seksualny, DW = Dewaluacja własnej wartości, IN = Introwersja, RRo = Relacje rodzinne, ND = Nadużycia w dzieciństwie, NE = Negatywizm, NP = Niepodporządkowanie, SP = Skłonność do przemocy, SS = Stosunek do szkoły i nauki, WR = Wrażliwość, LS = Lęk społeczny.

Rysunek 1. Graficzna prezentacja czterech profili niedostosowania społecznego w badanej grupie

Profil I – Typ zaprzeczająco-neutralizujący (ang. *neutralizing denier*). Osoba należąca do tej grupy charakteryzuje się niskim poczuciem winy zarówno w rozumieniu sumienia (PWS), jak i poczucia winy wobec rodziców (PWR), jednocześnie wykorzystując wszystkie techniki jego neutralizacji, tj. potępienie potępiających (PP), lojalność wobec przyjaciół (LP), zaprzeczanie odpowiedzialności - rodzice (ZR), zaprzeczanie odpowiedzialności - sytuacja (ZS), zaprzeczanie ofiary (ZO), zaprzeczanie krzywdy (ZK). Nie przyjmuje zatem odpowiedzialności za swoje postępowanie, jego przyczyn upatruje w czynnikach zewnętrznych, obarczając winą inne osoby lub okoliczności. Wyniki dla pozostałych skal w tej grupie są niskie i wskazują na zgeneralizowaną tendencję do negowania potencjalnych trudności lub kłopotów, których jednostka doświadcza. Osoba taka charakteryzuje się niskim wglądem w motywy swojego zachowania, posiada nieprawidłowy lub zniekształcony obraz własnej osoby. Nastawiona jest na zaprzeczanie wszelkim nieprawidłowościom w swoim funkcjonowaniu, występuje u niej nasilona skłonność do dyssymulacji. Konsekwencją braku poczucia winy i skłonności do stosowania technik neutralizacji bywa często wiara we własną niewinność w przypadku naruszenia norm. Towarzyszyć może jej również wyidealizowany obraz własnej rodziny oraz relacji społecznych, jakie tworzy. Wyniki wskazywałyby na niewystępowanie problemów w następujących obszarach: akceptacja ciała (AC) (nie jest niezadowolony ze swojego ciała i akceptuje swoją fizyczność), dewaluacja własnej wartości (DW) (ma poczucie posiadania jasnego i wysoko wartościowanego obrazu siebie, nie wyraża wątpliwości wobec swoich zdolności osiągnięcia celów), nadużycia w dzieciństwie (ND) (nie deklaruje, że doświadczył czy był obiektem przemocy werbalnej, fizycznej, psychicznej czy seksualnej).

Ponadto postrzega siebie jako osobę nie przejawiającą tendencji do arogancji i wrogości, sprzeciwu lub braku szacunku wobec innych czy nieuwzględniania ich uczuć (niskie

wyniki na skali NE, czyli negatywizmu oraz zaprzeczanie występowaniu zachowań niepożądanych społecznie - ZA).

Podsumowując, nieletni zaliczony do tego profilu nie deklaruje przeżywania negatywnych emocji, lęku i skłonności do ruminacji, ma raczej wysokie poczucie własnej wartości, uważa się za osobę skuteczną w działaniu i nie wyolbrzymia drobnych problemów. Postrzega siebie jako nieskłonny do przemocy, o pozytywnym stosunku do szkoły i nauki. Jest prawdopodobne, że młodzież należąca do tego profilu wierzy we własną niewinność na bazie tego, że upatruje przyczyn wyłącznie w otoczeniu zewnętrznym. Należy oczekiwać bardzo nieadekwatnego obrazu własnej osoby oraz zaprzeczania, a także skłonności do przerzucania odpowiedzialności na innych i nieprzyznawania się do problemów i trudności.

Profil II – Typ przemocowo-lekceważący (ang. *violent despiser*). Należą do niego osoby o zaznaczonym poczuciu winy, a jednocześnie nie stosujące technik neutralizacji, czyli posługując się terminologią używaną przez autorów koncepcji technik neutralizacji Syksa i Matzę (1957), nie przejawiające skłonności do „zawieszania” obowiązujących reguł czy norm społecznych oraz nie racjonalizujące swojego postępowania. Główną charakterystyką tej grupy jest skłonność do regulowania relacji z otoczeniem poprzez agresję (SP-skłonność do przemocy) oraz nasilony negatywizm wobec wymagań otoczenia, brak poszanowania dla autorytetów (NE-negatywizm), a także skłonność do zachowań antyspołecznych (ZA). Deklaruje niezadowolenie z własnej atrakcyjności fizycznej i wynikającej z tego niskiej atrakcyjności społecznej (AC-akceptacja ciała), dyskomfort w sferze psychoseksualnej (DS), przeżywanie negatywnych emocji na skutek poczucia niskiej wartości i przekonanie o nieskuteczności swoich działań (DW-dewaluacja własnej wartości). Nawet niewielkim problemom nadaje wysoką rangę, ujawnia tendencję do długiego utrzymywania negatywnych emocji (WS-wrażliwość). Adolescenci należący do tej grupy są chłodni emocjonalnie, obojętni na uczucia innych ludzi, pozbawieni empatii, niezainteresowani budowaniem relacji z innymi,

skupieni jedynie na realizacji własnych celów (WS-wrażliwość społeczna). Taki sposób funkcjonowania psychospołecznego wiąże się z negatywnymi doświadczeniami w relacjach społecznych, zarówno rodzinnych, jak i rówieśniczych oraz wynika z braku zaufania do świata i zaznaczonego lęku społecznego (LS) (pragnie być lubiany, boi się odrzucenia). Reakcje takich osób wysyczone są brakiem poczucia bezpieczeństwa w relacjach z innymi, agresją na „wszelki wypadek”. W historii życia często można odnaleźć nadużycia (ND), zwłaszcza w okresie dzieciństwa oraz problemy rodzinne (RRo). Stosunkowo najlepiej ukształtowana jest w tej grupie zdolność do nawiązywania relacji z innymi, w ramach których mogą być postrzegani jako potencjalnie atrakcyjni (IN- introwersja).

Profil III – Typ antyspołeczny buntownik (ang. *antisocial rule breaker*). To typ, u którego poczucie winy jest zaznaczone (PWS, PWR), ale jednocześnie nie korzystający z technik jego neutralizacji (TN), w ramach których największą siłą regulacyjną wykazuje technika zaprzeczania odpowiedzialności poprzez przerzucanie jej na rodziców (ZR; *za złe wychowanie odpowiedzialni są rodzice*). Charakteryzuje się przede wszystkim wysokim poziomem niepodporządkowania ogólnie przyjętym normom społecznym (NP). Przejawia tendencję do nagannego zachowania i oporu wobec przyjętych norm. W sytuacjach rozumianych i ocenianych jako trudne osoby zaliczone do tej grupy gotowe są reagować buntem i konfliktowością w wielu obszarach. Nasilone są w tej grupie zachowania antyspołeczne (ZA) z potencjalną skłonnością do przemocy (SP), która deklaratywnie nie jest jednak wyraźnie nasiloną.

Nie ujawnia niepokoju związanego z brakiem akceptacji przez środowisko społeczne w obszarze relacji rówieśniczych (RR) oraz rodzinnych (RRo). Buntownicza postawa może prowadzić do konfliktów w relacjach społecznych, zarówno w domu jak i w innych środowiskach, oraz łamania prawa. Osoby zaliczone do tej grupy nie ujawniają lęku społecznego (LS) i nie deklarują problemów z akceptacją swojej atrakcyjności, zarówno

fizycznej jak i społecznej (AC). To są potencjalni sprawcy poważnych czynów, którzy, jak wskazuje doświadczenie w pracy klinicznej i resocjalizacyjnej, mogą się dzielić na dwie grupy: podatnych na oddziaływania, u których mechanizm poczucia winy pełni funkcję regulacyjną, i niepodatnych, których ugruntowane antyspołeczne mechanizmy skłaniają do deklarowania poczucia winy, nie mającego jednak mocy regulującej zachowanie.

Profil IV – Typ lękowy samoprześladowca (ang. *anxious self-bully*). Do tego profilu należą osoby, które nie ujawniają poczucia winy (PWS, PWR), stosując jednocześnie w różnym stopniu wszystkie dostępne techniki neutralizacji (TN). Charakteryzują się bardzo wysokim nasileniem problemów w funkcjonowaniu psychologicznym i społecznym. Towarzyszy im niezadowolenie z własnej atrakcyjności fizycznej, brak akceptacji zmian związanych z dojrzewaniem, dyskomfort związany z rozwojem fizycznym (AC-akceptacja ciała) oraz psychoseksualnym (DS), co powoduje dewaluację własnej wartości pod postacią obniżonej samooceny i zasadniczego niezadowolenia z obrazu własnej osoby (DW). U osób zaliczanych do tego typu ujawniają się problemy w relacjach rówieśniczych (RR), których podstawą może być nasilona introwersja (IN). Obawiają się one odrzucenia i braku akceptacji ze strony innych, postrzegają siebie jako niezdolnych do nawiązania przyjaźni, mają tendencję do bycia pasywnymi i niezaangażowanymi w relacjach. Charakteryzują się niskim poczuciem własnej wartości (DW), nieśmiałością, niepokojem w sytuacjach społecznych, wyrażają silne pragnienie bycia lubionym i akceptowanym, przy jednocześnie silnym niepokojem związanym z możliwym odrzuceniem. Jednocześnie są to osoby introwertywne, nadwrażliwe, podatne na zranienie, o nasilonym lęku w funkcjonowaniu społecznym (LS- lęk społeczny). Nie wykazują natomiast skłonności do negatywizmu wobec przyjętych norm, nie ujawniają także tendencji do zachowań charakteryzowanych w literaturze jako zaburzenia zachowania lub zachowania antyspołeczne. Osoby takie są introwertywne, wrażliwe, mające trudności w wyrażaniu siebie i własnych potrzeb. Adolescenci tacy są raczej apatyczni, bierni, z trudem doświadczają

przyjemności (IN-introwersja). Do tej grupy należą osoby wymagające wsparcia psychologicznego i opieki psychiatrycznej.

W kolejnym kroku zbadano, jak często każdy z wyodrębnionych i opisanych powyżej profili wystąpił w całej badanej grupie, a także w podziale na płeć młodzieży niedostosowanej społecznie. Tabela 5 zawiera dane na temat częstotliwości występowania każdego z czterech profili niedostosowania społecznego w całej badanej grupie, a także w grupie chłopców i w grupie dziewcząt przejawiających trudności wychowawcze lub psychologiczne. Jak można odczytać z tabeli 5, w przypadku chłopców dominował profil antyspołecznego buntownika (39% badanych chłopców), natomiast najrzadziej występował profil lękowego samoprześladowcy (10% badanych chłopców). W grupie dziewcząt najczęściej spotykanym profilem był lękowy samoprześladowca (35% badanych dziewcząt), natomiast najrzadziej antyspołeczny buntownik (14% badanych dziewcząt). W przypadku dwóch pozostałych profili (typ zaprzeczająco-neutralizujący oraz przemocowo-lekceważący) odsetek występowania w grupie chłopców i dziewcząt był zbliżony i wyniósł 24 – 26%.

Tabela 5.

Odsetek osób o określonym profilu niedostosowania społecznego

Profil niedostosowania społecznego	Chłopcy	Dziewczęta	Cała badana próba
Zaprzeczająco-neutralizujący	91(25%)	53(24%)	144 (25%)
Przemocowo-lekceważący	95 (26%)	58 (26%)	153 (26%)
Antyspołeczny buntownik	142 (39%)	32 (14%)	174 (30%)
Lękowy samoprześladowca	35 (10%)	78 (35%)	113 (19%)
Wszyscy	363 (100%)	221 (100%)	584 (100%)

5.3. Profile niedostosowania społecznego a ryzyko zachowań antyspołecznych

Tabele od 6 do 11 zawierają wielozmiennowe współczynniki ryzyka wystąpienia kolejnych zachowań antyspołecznych lub niepożądanych doświadczeń wśród osób o określonym profilu niedostosowania społecznego z uwzględnieniem podstawowych zmiennych socjodemograficznych.

W tabeli 6 przedstawiono oszacowanie prawdopodobieństwa wystąpienia kradzieży i włamań w grupie młodzieży z trudnościami adaptacyjnymi na podstawie ich cech socjodemograficznych i psychologicznych. Uzyskane wyniki wskazują, że ryzyko kradzieży i włamań jest większe w przypadku młodych mężczyzn niż kobiet. W grupie badanych chłopców odsetek wystąpienia tego zachowania wyniósł 79%, podczas gdy w grupie dziewcząt 55%. Wiek oraz miejsce zamieszkania młodzieży objętej badaniem nie były istotnymi predyktorami wystąpienia kradzieży i włamań. Podobnie rodzaj rodziny, w której wychowywali się młodzi ludzie, nie pozwalał przewidywać ryzyka wystąpienia tego typu przestępstwa. Zgodnie z przewidywaniami, istotnym predyktorem tej zmiennej okazał się natomiast profil niedostosowania społecznego nieletnich. Prawdopodobieństwo wystąpienia kradzieży i włamań było znacznie wyższe w grupie „antyspołecznych buntowników” (typ III; 89% przebadanych osób w tej grupie dopuszczało się kradzieży i włamań) oraz w grupie zaliczonej do typu „przemocowo-lekceważącego” (typ II; 80% przebadanych osób w tej grupie dopuszczało się kradzieży i włamań) w porównaniu do osób charakteryzujących się dwoma pozostałymi profilami osobowości.

Tabela 6.

Wielozmiennowe współczynniki ryzyka wystąpienia kradzieży i włamań z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego

Predyktor	Cała próba	W grupie osób dopuszczających się kradzieży i włamań	
	n (%)	n (%)	Wielozmiennowe współczynniki ryzyka (95% P.U.)
Płeć			
Męska	363 (62)	287 (79)	1
Żeńska	221 (38)	122 (55)	0.47 (0.31–0.71) **
Wiek	–		1.11 (0.97–1.27)
Miejsce zamieszkania			
Miasto	477 (82)	341 (71)	0.64 (0.38–1.05)
Wieś	107 (18)	64 (63)	1
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	185 (32)	119 (64)	0.50 (0.23–1.07)
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	293 (50)	210 (72)	0.64 (0.30–1.36)
Dziadkowie lub inni krewni	56 (10)	43 (77)	0.96 (0,36–2,54)
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	50 (9)	37 (74)	1
Profil niedostosowania społecznego			
Profil I „zaprzeczająco-neutralizujący”	144 (25)	82 (57)	1.35 (0.79–2.31)
Profil II “przemocowo-lekceważący”	153 (26)	123 (80)	4.22 (2.38–7.47) **
Profil III “antyspołeczny buntownik”	174 (30)	155 (89)	7.53 (3.94–14.39) **
Profil IV “lękowy samoprześladowca”	113 (19)	49 (43)	1

$N = 584$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$. Legenda: P.U. – przedział ufności.

W tabeli 7 przedstawiono oszacowanie prawdopodobieństwa wystąpienia niszczenia mienia w grupie młodzieży z trudnościami adaptacyjnymi na podstawie ich cech socjodemograficznych i psychologicznych. Uzyskane wyniki wskazują, że największe ryzyko niszczenia mienia występuje w grupie osób, które wychowują się w różnych formach rodzinnej opieki zastępczej, tj. w rodzinach zastępczych lub adopcyjnych. Najmniejsze ryzyko

wystąpienia tego typu zachowań występuje w grupie osób przebywających w rodzinach pełnych. Płeć ani miejsce zamieszkania nie pozwalają przewidywać wystąpienia destrukcyjnych zachowań, jakim jest niszczenie mienia – chociaż wyższe prawdopodobieństwo popełnienia takich czynów występuje w grupie nieletnich chłopców w porównaniu z dziewczętami, efekt ten nie jest istotny statystycznie.

Biorąc pod uwagę funkcjonowanie osób badanych, ustalono, że prawdopodobieństwo wystąpienia niszczenia mienia jest znacznie wyższe w profilu II (typ przemocowo-lekceważący – 78% przebadanych osób w tej grupie dopuszczało się niszczenia mienia) oraz w profilu III (typ antyspołeczny buntownik – 79% przebadanych osób w tej grupie dopuszczało się niszczenia mienia) w porównaniu do osób charakteryzujących się pozostałymi dwoma profilami funkcjonowania.

Tabela 7.

Wielozmiennowe współczynniki ryzyka niszczenia mienia z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego.

Predyktor	Cała próba	W grupie osób dopuszczających się niszczenia mienia	Wielozmiennowe współczynniki ryzyka (95% CI)
	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)	
Płeć			
Męska	363 (62)	239 (66)	1
Żenska	221 (38)	107 (48)	0.71 (0.47–1.07)
Wiek	–	–	1.06 (0.93–1.21)
Miejsce zamieszkania			
Miasto	477 (82)	288 (60)	0.77 (0.47–1.25)
Wieś	107 (18)	56 (55)	1
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	185 (32)	101 (55)	0.47 (0.21–1.00) *
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	293 (50)	171 (58)	0.61 (0.25–1.05)
Dziadkowie lub inni krewni	56 (10)	40 (71)	1.03 (0.40–2.63)
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	50 (9)	34 (68)	1
Profil niedostosowania społecznego			
Profil I „zaprzeczająco-neutralizujący”	144 (25)	54 (38)	1.32 (0.75–2.31)
Profil II “przemocowo- lekceważący”	153 (26)	120 (78)	7.60 (4.25–16.60) **
Profil III “antyspołeczny buntownik”	174 (30)	138 (79)	8.43 (4.64–15.33) **
Profil IV “lękowy samoprześladowca”	113 (19)	34 (30)	1

N = 584, ** *p* < 0.01, * *p* < 0.05

W tabeli 8 przedstawiono oszacowanie prawdopodobieństwa wystąpienia drugoroczności w grupie młodzieży z trudnościami adaptacyjnymi na podstawie ich cech socjodemograficznych i psychologicznych. Uzyskane wyniki wskazują, że największe ryzyko powtarzania klasy występuje w grupie nieletnich chłopców (76% przebadanych chłopców powtarzało klasę w stosunku do 52% badanych dziewcząt). Zgodnie z przewidywaniami im dłuższy okres nauki szkolnej, tym większe prawdopodobieństwo drugoroczności, co w

naturalny sposób wiąże tę zmienną z wiekiem. Uzyskano również istotne statycznie różnice w zakresie zmiennej, jaką jest struktura rodziny. Osoby przebywające w rodzinie z obojgiem rodziców, w rodzinach z jednym rodzicem oraz w rodzinie zastępczej spokrewnionej wykazywały wyższe prawdopodobieństwo drugoroczności niż osoby przebywające w rodzinach zastępczych i adopcyjnych. Uzyskane wyniki wskazują na związek profilu niedostosowania społecznego z powtarzaniem klasy. Podwyższone ryzyko w tym zakresie odnotowano w grupie osób zaklasyfikowanych do profilu III (typ antyspołeczny buntownik – 79% przebadanych osób w tej grupie powtarzało klasę) w porównaniu do pozostałych trzech profili.

Tabela 8.

Wielozmiennowe współczynniki ryzyka powtarzania klasy z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego

Predyktor	Cała próba	W grupie osób powtarzających klasę	
	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)	Wielozmiennowe współczynniki ryzyka (95% CI)
Płeć			
Męska	363 (62)	275 (76)	1
Żeńska	221 (38)	114 (52)	0.41 (0.27–0.63) **
Wiek	–		1.84 (1.58–2.14) **
Miejsce urodzenia			
Miasto	477 (82)	322 (67)	0.80 (0.48–1.35)
Wieś	107 (18)	65 (64)	1
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	185 (32)	120 (65)	3.39 (1.63–7.09) **
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	293 (50)	213 (73)	5.24 (2.56–10.74) **
Dziadkowie lub inni krewni	56 (10)	39 (70)	5.38 (2.13–13.59) **
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	50 (9)	17 (34)	1
Profil niedostosowania społecznego			
Profil I „zaprzeczająco-neutralizujący”	144 (25)	102 (71)	1.60 (0.88–2.91)
Profil II „przemocowo- lekceważący”	153 (26)	99 (65)	1.35 (0.76–2.40)
Profil III „antyspołeczny buntownik”	174 (30)	138 (79)	2.35 (1.27–4.35) **
Profil IV „lękowy samoprześladowca”	113 (19)	50 (44)	1

N = 584, ** *p* < 0.01, * *p* < 0.05

W tabeli 9 przedstawiono oszacowanie prawdopodobieństwa używania substancji psychoaktywnych w grupie młodzieży z trudnościami adaptacyjnymi na podstawie ich cech socjodemograficznych i psychologicznych. Uzyskane wyniki wskazują, że ryzyko używania substancji psychoaktywnych jest związane z wiekiem badanej młodzieży. Płeć jak i miejsce zamieszkania nie są istotnymi predyktorami wystąpienia tego zjawiska.

Stosowanie substancji psychoaktywnych jest natomiast związane z sytuacją rodzinną. Uzyskane wyniki wskazują, iż wyższe ryzyko jest związane z przebywaniem w rodzinnym środowisku zastępczym – w rodzinie dziadków lub krewnych.

Stosowanie substancji psychoaktywnych jest także istotnie związane z przynależnością do profilu I, II i III. Prawdopodobieństwo stosowania substancji psychoaktywnych wynosi w tych profilach odpowiednio: zaprzeczająco-neutralizujący – 71%, przemocowo-lekceważący – 84%, antyspołeczny buntownik – 87%.

Tabela 9.

Wielozmiennowe współczynniki ryzyka używania substancji psychoaktywnych z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego

Predyktor	Cała próba	W grupie osób używających substancji psychoaktywnych	
	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)	Wielozmiennowe współczynniki ryzyka (95% CI)
Płeć			
Męska	363 (62)	278 (77)	1
Żeńska	221 (38)	162 (73)	1.51 (0.95–2.40)
Wiek	–		1.39 (1.21–1.60) **
Miejsce zamieszkania			
Miasto	477 (82)	361 (76)	0.80 (0.47–1.35)
Wieś	107 (18)	74 (73)	1
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	185 (32)	138 (74)	1.46 (0.70–3.04)
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	293 (50)	225 (77)	1.72 (0.84–3.49)
Dziadkowie lub inni krewni	56 (10)	46 (82)	2.69 (1.01–7.21) *
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	50 (9)	33 (66)	1
Profil niedostosowania społecznego			
Profil I „zaprzeczająco-neutralizujący”	144 (25)	102 (71)	2.04 (1.16–3.59) *
Profil II “przemocowo- lekceważący”	153 (26)	129 (84)	4.90 (2.65–9.07) **
Profil III “antyspołeczny buntownik”	174 (30)	151 (87)	6.55 (3.43–12.49) **
Profil IV “lękowy samoprześladowca”	113 (19)	58 (51)	1

N = 584, ** *p* < 0.01, * *p* < 0.05

W tabeli 10 przedstawiono oszacowanie prawdopodobieństwa wystąpienia samookaleczeń w grupie młodzieży z trudnościami adaptacyjnymi na podstawie ich cech socjodemograficznych i psychologicznych. Uzyskane wyniki wskazują, że ryzyko samookaleczeń jest większe w przypadku młodych kobiet niż mężczyzn. W grupie badanych dziewcząt odsetek wystąpienia tego zachowania wyniósł 79%, podczas gdy w grupie chłopców 37%. Wiek oraz miejsce zamieszkania nieletnich nie były istotnymi predyktorami wystąpienia samookaleczeń.

W odniesieniu do funkcjonowania społeczno-osobowościowego osoby reprezentujące profil IV (lękowy samoprześladowca) wykazują istotnie wyższe prawdopodobieństwo dokonywania samookaleczeń niż osoby należące do profilu I (zaprzeczająco-neutralizujący) i profilu III (antyspołeczny buntownik).

Tabela 10.

Wielozmiennowe współczynniki ryzyka samookaleczania się z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego

Predyktor	Cała próba	W grupie osób samookaleczających się	Wielozmiennowe współczynniki ryzyka (95% CI)
	n (%)	n (%)	
Płeć			
Męska	363 (62)	134 (37)	1
Żeńska	221 (38)	175 (79)	3.04 (2.05–4.51) **
Wiek	–		1.00 (0.87–1.14)
Miejsce zamieszkania			
Miasto	477 (82)	252 (53)	1.32 (0.81–2.14)
Wieś	107 (18)	54 (54)	1
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	185 (32)	88 (48)	0.96 (0.48–1.90)
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	293 (50)	157 (54)	0.88 (0.46–1.72)
Dziadkowie lub inni krewni	56 (10)	28 (50)	0.92 (0.39–2.15)
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	50 (9)	36 (72)	1
Profil niedostosowania społecznego			
Profil I „zaprzeczająco-neutralizujący”	144 (25)	58 (40)	0.49 (0.26–0.81) **
Profil II „przemocowo- lekceważący”	153 (26)	87 (57)	0.65 (0.52–1.51)
Profil III „antyspołeczny buntownik”	174 (30)	81 (47)	0.41 (0.23–0.74) **
Profil IV „lękowy samoprześladowca”	113 (19)	83 (74)	1

$N = 584$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

W tabeli 11 przedstawiono oszacowanie prawdopodobieństwa stosowania przemocy w grupie młodzieży z trudnościami adaptacyjnymi na podstawie ich cech socjodemograficznych i psychologicznych. Uzyskane wyniki wskazują, że ryzyko stosowania przemocy jest większe w przypadku młodych mężczyzn niż kobiet. W grupie badanych chłopców odsetek wystąpienia tego zachowania wyniósł 75%, podczas gdy w grupie dziewcząt 57%. Wiek oraz miejsce zamieszkania młodzieży nie były istotnymi predyktorami stosowania przemocy. Natomiast struktura rodziny, w której wychowują się nieletni, pozwala przewidywać ryzyko wystąpienia

zachowań przemocowych – jest ono istotnie mniejsze w przypadku nieletnich wychowujących się w pełnej rodzinie, pod opieką obojga rodziców.

Zgodnie z przewidywaniami, istotnym predyktorem stosowania przemocy okazał się profil niedostosowania społecznego młodocianych. Prawdopodobieństwo stosowania przemocy było znacznie wyższe w grupie o III Profilu (81% przebadanych osób w tej grupie dopuszczało się stosowania przemocy), w grupie o II Profilu (74% przebadanych osób w tej grupie dopuszczało się stosowania przemocy) oraz w grupie młodzieży o I Profilu (65%) w porównaniu do osób z IV grupy profilu osobowości (43%).

Tabela 11.

Wielozmiennowe współczynniki ryzyka stosowania przemocy z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego

Predyktor	Cała próba	W grupie osób stosujących przemoc	
	<i>n</i> (%)	<i>n</i> (%)	Wielozmiennowe współczynniki ryzyka (95% CI)
Płeć			
Męska	363 (62)	271 (75)	1
Żeńska	221 (38)	125 (57)	0.60 (0.40–0.89) **
Wiek	–		1.03 (0.91–1.17)
Miejsce zamieszkania			
Miasto	477 (82)	330 (69)	0.72 (0.45–1.16)
Wieś	107 (18)	63 (62)	1
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	185 (32)	109 (59)	0.45 (0.22–0.92) *
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	293 (50)	208 (71)	0.73 (0.36–1.49)
Dziadkowie lub inni krewni	56 (10)	43 (77)	1.06 (0.42–2.66)
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	50 (9)	36 (72)	1
Profil niedostosowania społecznego			
Profil I „zaprzeczająco-neutralizujący”	144 (25)	94 (65)	2.27 (1.32–3.91) **
Profil II “przemocowo-lekceważący”	153 (26)	113 (74)	3.16 (1.83–5.45) **
Profil III “antyspołeczny buntownik”	174 (30)	140 (81)	4.31 (2.42–7.67) **
Profil IV “lękowy samoprześladowca”	113 (19)	49 (43)	1

N = 584, ** *p* < 0.01, * *p* < 0.05

W tabeli 12 przedstawiono oszacowanie prawdopodobieństwa doświadczenia przemocy przez młodzież z trudnościami adaptacyjnymi na podstawie ich cech socjodemograficznych i psychologicznych. Uzyskane wyniki wskazują, że ryzyko doświadczenia przemocy jest związane z wiekiem nieletnich, natomiast zmienna, jaką jest płeć, nie wskazuje na występowanie tego zjawiska. Podobnie miejsce zamieszkania nie pozwala przewidywać ryzyka doświadczenia przemocy przez młodzież. Prawdopodobieństwo doświadczenia przemocy jest natomiast związane z rodzajem opieki, jakiej poddana jest młodzież. Jest ono niższe w rodzinach pełnych lub w rodzinach, w których opiekę sprawuje jeden biologiczny rodzic w stosunku do rodzin zastępczych spokrewnionych (dziadkowie, inni krewni) jak i rodzin niespokrewnionych. Zmienna, jaką jest profil funkcjonowania osobowościowego, okazała się nieistotna jako predyktor doświadczenia przemocy przez badanych nieletnich.

Tabela 12.

Wielozmiennowe współczynniki ryzyka doświadczania przemocy z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego

Predyktor	Cała próba	W grupie osób doświadczających przemocy	Wielozmiennowe współczynniki ryzyka (95% CI)
	n (%)	n (%)	
Płeć			
Męska	363 (62)	255 (70)	1
Żeńska	221 (38)	163 (74)	1.16 (0.77–1.75)
Wiek	–	–	1.17 (1.03–1.33) *
Miejsce zamieszkania			
Miasto	477 (82)	347 (73)	0.71 (0.44–1.13)
Wieś	107 (18)	67 (66)	1
Opiekunowie w rodzinie			
Oboje rodzice	185 (32)	124 (67)	0.39 (0.17–0.89) *
Jeden rodzic (matka lub ojciec)	293 (50)	201 (67)	0.43 (0.19–0.97) *
Dziadkowie lub inni krewni	56 (10)	51 (91)	2.11 (0.63–7.02)
Rodzina zastępcza lub rodzina adopcyjna	50 (9)	42 (84)	1
Profil niedostosowania społecznego			
Profil I „zaprzeczająco-neutralizujący”	144 (25)	96 (67)	0.67 (0.37–1.20)
Profil II „przemocowo-lekceważący”	153 (26)	114 (75)	0.93 (0.51–1.67)
Profil III „antyspołeczny buntownik”	174 (30)	125 (72)	0.98 (0.54–1.78)
Profil IV „lękowy samoprześladowca”	113 (19)	83 (74)	1

$N = 584$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

Dla podsumowania i uporządkowania wyników analiz przeprowadzonych w ramach drugiego zadania badawczego, w tabeli 13 zestawiono kluczowe informacje o ryzykach wystąpienia zachowań antyspołecznych oraz doświadczania przemocy wśród młodzieży niedostosowanej społecznie o określonym profilu rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego. W tabeli zastosowano dwa oznaczenia: „+” dla podwyższonego ryzyka wystąpienia niepożądanego zachowania/doświadczenia w porównaniu do grupy bez żadnego oznaczenia; „++” dla znacząco wyższego ryzyka wystąpienia niepożądanego zachowania/doświadczenia w

porównaniu do grupy bez żadnego oznaczenia. Wyjątek stanowi kategoria „doświadczanie przemocy” – wszystkie profile zostały oznaczone „+”. Wynika to z faktu, że w tym przypadku nie odnotowano istotnych różnic pomiędzy profilami, a jednocześnie w każdej z czterech grup odsetek osób doświadczających przemocy jest bardzo wysoki i waha się między 67 – 75%.

Tabela 13.

Zestawienie ryzyk wystąpienia zachowań antyspołecznych oraz doświadczania przemocy wśród młodzieży niedostosowanej społecznie o określonym profilu rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego

Niepożądane zachowanie/ doświadczenie	Profil I „zaprzeczająco- neutralizujący”	Profil II “przemocowo- lekceważący”	Profil III “antyspołeczny buntownik”	Profil IV “lękowy samo- prześladowca”
<i>kradzieże i włamania</i>		++	++	
<i>niszczenie mienia</i>		++	++	
<i>powtarzanie klasy</i>			++	
<i>używanie substancji psychoaktywnych</i>	+	++	++	
<i>samookaleczanie się</i>		+		++
<i>stosowanie przemocy</i>	+	+	++	
<i>doświadczanie przemocy</i>	+	+	+	+

Rozdział 6

Dyskusja wyników

W mojej pracy przyjąłem rozumienie nieprzystosowania (pojęcia szerszego w stosunku do niedostosowania) jako obejmującego szerokie spektrum przejawów nieprawidłowego funkcjonowania psychologicznego i społecznego przynoszącego szkody zarówno jednostce, jak i otoczeniu. Osoby doświadczające różnego rodzaju trudności definiowanych jako nieprzystosowanie wymagają pomocy i wsparcia, gdyż ich problemy zarówno w sferze psychicznej, jak i społecznej przekraczają możliwości samodzielnego radzenia sobie (por. Grzegorzewska, 1959; Rotter, 1957; Pardini, Fite, 2010; Jaworowska, Matczak, 2012).

Z perspektywy badania przeprowadzonego w ramach mojej pracy wydaje się jak najbardziej zasadne traktowanie nieprzystosowania społecznego w sposób szerszy, niewykluczający z obszaru analiz dotyczących zaburzonego funkcjonowania zarówno młodzieży, u której szczególnie wyraźne są problemy związane z funkcjonowaniem społecznym i dostosowaniem do norm, których podłoże jest bardzo zróżnicowane, jak również tej, u której nieprzystosowanie manifestuje się głównie w sferze emocjonalnej i/lub relacji interpersonalnych.

W poszukiwaniu przyczyn niedostosowania społecznego, czy klasyfikacji różnorodnych zmiennych prowadzących do tego zjawiska, ważne i szeroko udokumentowane jest rozróżnienie zachowań eksternalizacyjnych i internalizacyjnych. Rozróżnienie to zostało wprowadzone przez Achenbacha (1978/2015) i znajduje ono zastosowanie zarówno w badaniach naukowych, jak i praktyce diagnostycznej. Terminy „internalizacja” i „eksternalizacja” są szeroko stosowane do opisanie dwóch grup problemów behawioralnych, emocjonalnych i społecznych. W badaniu przeprowadzonym w ramach mojej pracy dziewczęta

stanowią większość (35% całej badanej grupy dziewcząt; stosunek płci żeńskiej do męskiej w ramach tego profilu wynosi 3,5:1) w profilu IV (*lękowy samoprześladowca*), co potwierdza większą skłonność płci żeńskiej do internalizowania objawów. Profil ten charakteryzuje się nasilonymi trudnościami w sferze emocjonalnej. Moje badanie potwierdziło, że większa socjalizacja dziewcząt w zakresie samoregulacji i wrażliwości na problemy interpersonalne zwiększa ich podatność na problemy internalizacyjne w porównaniu z chłopcami (por. Gore, Aseltine i Colten, 1993; Leadbeater i in., 1995; Zahn-Waxier, 1993). Dziewczęta wykazują zatem większą podatność na problemy interpersonalne, większą reaktywność w odpowiedzi na stresujące wydarzenia życiowe z udziałem innych, bardziej polegają na wsparciu rodziców i rówieśników w radzeniu sobie z trudnościami i częściej sięgają po zachowania autodestrukcyjne. Z kolei u chłopców, których przewagę liczebną obserwujemy w profilu III (*antyspołeczny buntownik*), wyraźnie ujawnia się większe ryzyko uzewnętrzniania problemów. Potwierdzają to także różnice w występowaniu problemów behawioralnych uzyskane w moim badaniu. W grupie badanych dziewcząt częstsze były samookaleczenia, podczas gdy w grupie chłopców częściej występowały problemy z przystosowaniem do wymogów szkolnych, których miarą było powtarzanie klasy oraz wykroczenia przeciwko mieniu, takie jak kradzieże i włamania. Skłonność do używania substancji psychoaktywnych nie różniła badanych grup. Wyniki te zgodne są w znacznym stopniu z licznymi badaniami dotyczącymi różnic płciowych w zakresie sposobu regulowania emocji oraz tendencji do wykorzystywania w tym celu zachowań świadczących o autodestrukcji lub demoralizacji. W dzieciństwie i okresie dojrzewania chłopcy wykazują tendencję do przejawiania zachowań eksternalizacyjnych, podczas gdy dziewczęta częściej wykazują dolegliwości somatyczne oraz objawy lęku i depresji czy skłonności autodestrukcyjne i rzadziej łamią zasady życia społecznego (por. Achenbach, Howell, Quay, Conners, 1991; Ormel i in., 2005, Matos i in., 2017). Jak wykazały badania Weeksa i in. (2016), płeć determinuje ścieżki rozwojowe. Badanie tego

zespołu ujawniło, że wyższy poziom objawów internalizacyjnych w wieku 8 i 9 lat prognozuje niższy poziom zachowań eksternalizacyjnych w wieku 12/13 lat, a efekt jest silniejszy w przypadku chłopców. Ponadto, jak wykazało badanie, im więcej zachowań eksternalizacyjnych między 12 a 13 rokiem życia, tym wyższy poziom depresji w wieku 16/17 lat, który to efekt był wyraźniejszy w grupie dziewcząt.

Zdaniem Achenbacha (Achenbach i in., 2016) podział na problemy internalizacyjne i eksternalizacyjne jest pomocnym narzędziem we wstępnej diagnostyce, ale pogłębienie zrozumienia problematycznego funkcjonowania wymaga wyjścia poza ten początkowy schemat. Achenbach (tamże) zaleca taki sposób klinicznego postępowania, który uwzględnia szereg czynników przedstawianych w profilach i opartych na posiadających normy skalach pomiarowych. W tej pracy poszukiwano wzorców postulowanych przez Achenbacha uwzględniając nie tylko skale pomiarowe, ale także dane obiektywne zgodnie z diagnozą opartą na dowodach (ang. EBA, *Evidence Based Assessment*), co pozwoliło na szersze spojrzenie na problemy prezentowane przez młodzież, włączając różnorodne sfery funkcjonowania. Można zatem powiedzieć, że profile wyłonione w ramach badania przeprowadzonego w tej pracy pozwoliły na pokazanie współwystępowania różnych czynników, przyczyniających się do nieprawidłowego funkcjonowania młodego człowieka.

6.1. Profile psychologiczne badanych nieletnich

Analiza problemów występujących w badanej przez mnie grupie wskazuje, że wyrazem niedostosowania/nieprzystosowania społecznego nie są wyłącznie objawy eksternalizacyjne, czyli zachowania destrukcyjne, agresywne itp., które negatywnie wpływają na otoczenie społeczne młodego człowieka, lecz są nimi także objawy internalizacyjne (Cheney i Sampson, 1990; Slenkovich, 1992; Cierpiałkowska, Ziarko, 2009; Matos i in., 2017). Osoby internalizujące prezentują problemy związane z przeżywaniem negatywnych stanów wewnętrznych, takich jak depresja, lęk, niepokój i inne, które również negatywnie wpływają

na ich dobrostan psychiczny i funkcjonowanie społeczne (Achenbach i Edelbrock, 1978; Cierpiałkowska, Ziarko, 2009). Najogólniej rzecz ujmując, konsekwencje eksternalizacji w postaci zachowań społecznie niepożądanych oraz internalizacji w postaci poważnych problemów emocjonalnych, psychologicznych stanowią wyraz nieprzystosowania społecznego w szerszym ujęciu nadanym mu przez Rottera (Rotter i Rafferty, 1950; Jaworowska, Matczak, 2012). Przyjęcie bowiem założenia, że do stwierdzenia niedostosowania konieczna jest eksternalizacja objawów, wydaje się dość dyskusyjne, na co wskazują Olympia i in. (2004). Osoby uwewnętrzniające objawy mają poważne problemy w funkcjonowaniu społecznym polegające głównie na braku zdolności do budowania dobrych, wspierających, długoterminowych relacji z innymi. Problemy te zatem mają swój wyraźny wymiar emocjonalny skutkujący obniżoną jakością funkcjonowania społecznego.

W moim badaniu uzyskano 4 profile osobowościowe w połączeniu ze zmiennymi regulującymi funkcjonowanie społeczno-moralne. Analiza wyodrębnionych profili wskazuje na występowanie wyraźnych różnic między poszczególnymi grupami badanej młodzieży. Osoby należące do profilu I (*zaprzeczająco-neutralizujący*) i IV (*lękowy samoprześladowca*) charakteryzują się obniżoną funkcją regulacyjną poczucia winy oraz podwyższoną skłonnością do stosowania technik neutralizacji. Podstawową charakterystyką profilu pierwszego wydaje się być niewystarczająca kontrola zachowania. Rozbudowane są natomiast techniki neutralizacji, które osoby należące do tej grupy intensywnie wykorzystują. Taki sposób funkcjonowania charakteryzuje młodzież o niskim poziomie refleksyjności związanej z własnym postępowaniem, skłonną do przerzucania odpowiedzialności na innych. Osoby należące do tej grupy z uwagi na swoją skłonność do zaprzeczania problemom mogą sprawiać trudności w pracy resocjalizacyjnej i wymagać specjalnych oddziaływań terapeutyczno-resocjalizacyjnych w procesie formowania adekwatnego obrazu własnej osoby. Młodzież zaliczona do profilu IV (*lękowy-samoprześladowca*), mimo podobnej charakterystyki

wynikającej z poczucia winy i technik neutralizacji, funkcjonuje w sferze kształtującej się osobowości znacząco inaczej. W tej grupie wyraźne jest niezadowolenie z samego siebie dotyczące różnych sfer: atrakcyjności fizycznej, atrakcyjności interpersonalnej oraz relacji rówieśniczych. Młodzież z tej grupy skłonna jest do dewaluowania własnej wartości, jest silnie lękowa w relacjach społecznych, co, jak wskazują badania (por. Tangney, Dearing, 2004), generuje wysoki poziom niepokoju związanego z oceną innych. Taka charakterystyka wskazywałaby na silne poczucie wstydu, które jest zdaniem autorek (tamże) związane z dewaluacją własnej osoby i ma bardzo często swoje źródło w negatywnych doświadczeniach w okresie dzieciństwa i braku satysfakcjonujących relacji społecznych. Uzyskane w ramach mojej pracy wyniki wskazują na obecność w tej grupie nadużyć w okresie dzieciństwa, zaburzonych relacji rówieśniczych oraz nasilony lęk społeczny, a zatem są zgodne z dotychczasowymi badaniami w tym obszarze (por. Jolliffe i in., 2019).

Brak regulacji wynikającej z poczucia winy oraz zaznaczona obecność technik neutralizacji w grupach młodzieży z profilu I i IV stanowią czynniki istotnie utrudniające funkcjonowanie społeczne. Skłonność do odczuwania winy jest związana ze stylami adaptacyjnymi w wielu sferach psychologicznego funkcjonowania (Tangney, Dearing, 2004). Jak podkreślają autorki, poczucie winy pozbawione wstydu ma charakter adaptacyjny, szczególnie w odniesieniu do relacji interpersonalnych i spełnia swoją adaptacyjną funkcję, nie prowadząc do zaburzeń funkcjonowania. Różnica między poczuciem winy i poczuciem wstydu polega na tym, że poczucie wstydu związane jest z globalną negatywną oceną siebie, a wina związana jest z potępieniem konkretnego zachowania. Analizując poczucie winy w przeprowadzonym badaniu odnoszę się zatem do rozumienia, które opisuje stosunek do własnych czynów i zachowań. Zarówno młodzież należąca do profilu pierwszego (*zaprzeczająco-neutralizujący*), jak i czwartego (*lękowy samoprześladowca*), charakteryzuje się nieadekwatnym postrzeganiem odpowiedzialności za swoje zachowanie, co stanowi

przeszkodę na drodze do wdrażania zmian w zachowaniu. Jak wskazują Stein i Markus (1996), zmiana zachowania jest zawsze trudnym procesem, pełnym niezrealizowanych intencji oraz porażek samoregulacyjnych. Autorki argumentują, że opór przed zmianą jest automatyczny i naturalny, a także oczekiwany w kontekście procesów przetwarzania informacji, które składają się na pojęcie Ja. Zmiana behawioralna jest procesem trójfazowym, w którym badane są strukturalne i funkcjonalne właściwości schematów Ja, możliwych Ja i całościowej koncepcji Ja. Aby mogła ona jednak zajść, jednostka musi być świadoma tego, jak jest, jak chciałaby, aby było, jaka jest różnica między tymi stanami, a także znaleźć co najmniej jeden sposób pracy nad sobą zmierzający do zlikwidowania tej różnicy (Kuhl, 1992; 1994; Kuhl i Beckmann, 1994). W odniesieniu do młodzieży reprezentującej funkcjonowanie psychologiczne zgodne z profilem pierwszym (*zaprzeczająco-neutralizujący*) i czwartym (*lękowy samoprześladowca*) warunek pierwszy nie jest spełniony. W przypadku profilu pierwszego mamy bowiem do czynienia z nieadekwatnym, opartym na obronnym mechanizmie racjonalizacji, obrazem własnej osoby. W profilu czwartym natomiast obraz Ja jest oparty na dewaluacji własnej wartości. Można zatem oczekiwać, że młodzież w obu tych grupach będzie miała poważne trudności w obszarze samowiedzy i samooceny. Chociaż skutek w postaci nieprawidłowego funkcjonowania społecznego jest podobny, to obraz kliniczny młodzieży z tych grup zgoła inny. Młodzież opisywana w profilu czwartym deklaruje istotne problemy w percepcji własnej osoby, co w połączeniu z wrażliwością i introwersją nasila problemy adaptacyjne. Na działanie tego mechanizmu wskazują liczni autorzy podkreślając, że różnice temperamentalne u dzieci związane z emocjonalnością i regulacją zachowań przyczyniają się do zróżnicowanego rozwoju osobowości i przystosowania społecznego (Baglivio, Wolff, Epps i Nelson, 2015; Moffitt, 1993; Eisenberg, Fabes, Guthrie i Reiser, 2000).

Analizując profil drugi (*przemocowo-lekceważący*) i trzeci (*antyspołeczny buntownik*) z perspektywy mechanizmu poczucia winy, widzimy jego obecność w obu grupach, przy

jednocześnie słabo zaznaczonym działaniu technik neutralizacji u młodzieży zaliczonej do obu profili. Brak skłonności do racjonalizowania swojego postępowania wskazywać może deklaratywną znajomość norm i ich niską moc regulacyjną. Możliwe jest również, że młodzież ta posługuje się opisywanym przez Waltersa (1990) przestępczym stylem myślenia, szczególnie w obszarze braku odpowiedzialności oraz skłonności do samopobłażania. Potencjalnym wyjaśnieniem niewykorzystywania technik neutralizacji w celu obrony siebie może być również przekonanie tej grupy młodzieży, że próby usprawiedliwienia się są niepożądane z perspektywy percepcji społecznej, choć nie wynika to z rzeczywistego przeżywania (wydaje się być pozbawione elementu emocjonalnego), a raczej z wyuczonej strategii autoprezentacyjnej (tzw. szybkie strategie przystosowawcze w ramach modelu *Life History Theory*) (Gadgil, Bossert, 1970; Galipaud, Kokko, 2020). Osoby badane zaliczone do tych dwóch grup znają, jak można sądzić, normy i odróżniają zachowania pożądane społecznie od niepożądanych, ale z różnych przyczyn nie stanowią one podstawy regulacji ich zachowania. W odniesieniu to typu II (*przemocowo-lekceważący*) można sądzić, że brak tej regulacji wynika z negatywnych doświadczeń z okresu dzieciństwa, zarówno w sensie więzi z najbliższymi opiekunami opartej na zaufaniu i akceptacji, jak i doświadczenia przemocy, nadużyć i problemów rodzinnych. Wcześniejsze prace pokazały, że młodzież narażona na niekorzystne praktyki rodzicielskie jest bardziej podatna na kształtowanie postawy negatywizmu, a młodzi ludzie z historią doświadczania przemocy częściej popełniają przestępstwa. Skłonność do agresji i interpretowanie działań innych ludzi jako wrogich nasilają zachowania antyspołeczne (Moffitt, 2007; Niv i in., 2013). Warto przy tym odwołać się do ważnych badań Westa i Farringtona (1977), którzy badając genezę antyspołeczności i przestępczości stwierdzili, że chodzi w niej zasadniczo nie o proces dziedziczenia cech uwarunkowanych biologicznie, a raczej o transmisję wzorców deprivacji potrzeb i zaniedbania, co jest wyrazem niskiej jakości oddziaływań rodzicielskich. Jak wynika z licznych badań (Simmons i in., 2019; Fox, Perez,

Cass, Baglivio i Epps, 2015; Mersky, Topitzes i Reynolds, 2012), doświadczenie dorastania w niekorzystnych lub nieprzewidywalnych sytuacjach wiąże się z szerokim spektrum negatywnych konsekwencji. Narażenie na przemoc i brak akceptacji oraz wrogość w środowisku rodzinnym przyczynia się do większej skłonności do używania substancji psychoaktywnych, zachowań przestępczych oraz problemów ze zdrowiem psychicznym (Fox, Perez, Cass, Baglivio i Epps, 2015; Mersky, Topitzes i Reynolds, 2012). Jak podkreśla się w teorii historii życia (ang. *life - history theory*, Gadgil, Bossert, 1970; por. Galipaud, Kokko, 2020), kluczowa dla zrozumienia nieprzystosowania jest analiza środowiska rozwoju. Niekorzystne czy wręcz wrogie środowisko rozwoju, jego nieprzewidywalność, niski status socjoekonomiczny zarówno rodziny, jak i szerszego środowiska, doświadczanie przemocy, brak bezpieczeństwa w środowisku zewnętrznym prowadzą do wykorzystywania strategii życiowych przynoszących co prawda natychmiastowe gratyfikacje i przystosowanie do bieżącej sytuacji, lecz nieuwzględniających długoterminowych konsekwencji własnego postępowania. Taki sposób funkcjonowania, jak wykazały badania, jest predyktorem nie tylko wzrostu agresji i zachowań przestępczych, ale również gorszego stanu zdrowia psychofizycznego (Cudak, 2011; Hunter, Boyle, Warden, 2004; Taylor, Stanton, 2007; Hay, Forston, Hollist, Altheimer, Schaible, 2007; Simmons i in., 2019; Wirkus, 2020).

Młodzież w badaniu w ramach tej pracy zaliczona do drugiego (*przemocowo-lekceważący*) oraz czwartego (*lękowy samoprześladowca*) profilu charakteryzuje się negatywną oceną relacji rodzinnych oraz obecnością nadużyć w okresie dzieciństwa, co przyczyniło się w grupie drugiej do ukształtowania postawy odrzucenia świata społecznego, a w grupie czwartej przyniosło skutek w postaci utrudniającego funkcjonowanie społeczne lęku oraz bardzo negatywnej oceny samego siebie. Warto przy tym zaznaczyć, że wspierające i stabilne środowisko rozwoju w okresie dzieciństwa nie jest w stanie w pełni zabezpieczyć przed niedostosowaniem, ale jest czynnikiem chroniącym, sprzyjającym prawidłowemu funkcjonowaniu (Hay, Fortson, Hollist,

Alzheimer, Schaible, 2007; Cierpiałkowska, Grzegorzewska, 2016; Błażek, 2017; Kennedy, Detullio, Millen, 2020).

Z punktu widzenia funkcjonowania społecznego najbardziej nieadaptacyjne mechanizmy prezentuje młodzież zaliczona do profilu trzeciego (*antyspołeczny buntownik*). Analiza mechanizmów regulacyjnych zachowań społecznych (poczucia winy, technik neutralizacji oraz lęku) wskazuje na to, że mamy do czynienia z osobą niepodporządkowaną regułom życia społecznego, nastawioną na realizację własnych doraźnych celów, z nasilonymi zachowaniami antyspołecznymi. Funkcjonowanie młodzieży zaliczonej do tego typu w wielu obszarach koresponduje z analizami Waller i in. (2020) poza rezultatem dotyczącym poczucia winy. W badaniach Waller i innych (tamże) było ono niskie, podczas gdy w badaniu prezentowanym w tej pracy młodzież z tej grupy deklaruje poczucie winy. Wydaje się jednak, zarówno na podstawie literatury przedmiotu, jak i doświadczeń klinicznych w pracy z młodzieżą niedostosowaną społecznie, że ma ono charakter deklaracyjny i wynika raczej z rozumienia oczekiwań społecznych. W przeciwieństwie do profilu drugiego (*przemocowo-lekceważący*), osoby zaliczone do profilu trzeciego (*antyspołeczny buntownik*) nie mają problemów z akceptacją siebie, zarówno w wymiarze atrakcyjności fizycznej, jak i społecznej, nie przejawiają też obawy przed odrzuceniem. Ponadto nie przejawiają skłonności do ruminacji, nie przeżywają intensywnie negatywnych emocji i są raczej przekonane o skuteczności swoich działań. Otwartość i skłonność do dominacji w relacjach społecznych wskazuje na predyspozycje przywódcze, aczkolwiek raczej w nieformalnych grupach młodzieży niedostosowanej społecznie z uwagi na brak poszanowania dla norm społecznych. Jak wskazuje praktyka w pracy z młodzieżą niedostosowaną społecznie, osoby należące do tego typu w procesie demoralizacji przechodzą drogę stopniowych zmian wewnętrznych czyniących ich odpornymi na oddziaływania resocjalizacyjne, zamkniętych poznawczo i emocjonalnie na przyjmowanie innej perspektywy, ale jednocześnie świadomych oczekiwań społecznych i

umiejących je deklaratywnie zadowalać. Wskaźnikiem jest choćby fakt niestosowania technik neutralizacji jako wyraz realizowania koncepcji dobrze „przystosowanego” człowieka, bez realnych pozytywnych zmian w zachowaniu. Ten wzorzec załamuje się w sytuacjach ocenianych jako trudne, a osoby zaliczone do tej grupy gotowe są wtedy reagować buntem, przeciwstawianiem się. Taka postawa prowadzi do konfliktów relacyjnych i/lub łamania prawa.

Analiza profili pozwala na stwierdzenie, że zarówno koncepcja technik neutralizacji Sykesa i Matzy (1957; 2018), jak i model Achenbacha (1966) zaburzeń eksternalizacyjnych i internalizacyjnych (Achenbach, Ivanova, Rescorla, Turner, Althoff, 2016) odgrywają istotną rolę w zrozumieniu różnych wzorców niedostosowania. Osoby charakteryzujące się skłonnością do eksternalizacji (profil drugi i trzeci) istotnie różnią się od internalizujących (profil pierwszy i czwarty) w zakresie pozostałych charakterystyk funkcjonowania psychospołecznego. Pierwsze dwie z wymienionych grup nie wykorzystują mechanizmów neutralizujących i przejawiają większą skłonność do zachowań antyspołecznych, podczas gdy pozostałe dwie grupy to młodzież wykorzystująca mechanizmy neutralizacji i jednocześnie przejawiająca problemy w funkcjonowaniu psychologicznym. Wyniki te są zgodne z konceptualizacjami zaproponowanymi przez Pytkę (2000), Konopnickiego (1971) czy Rottera (Rotter, Rafferty, 1950; Rotter, Lah, Rafferty, 1992), którzy również wskazywali na różne wzorce nieprzystosowania o bardziej zewnętrznej naturze (typ skłonny do zachowań antyspołecznych i przestępczości) i manifestującego się problemami natury wewnętrznej (typ skłonny do zaburzeń emocjonalnych i niskiej samooceny). Jedną z konsekwencji zaniżonej samooceny jest nieadekwatność obrazu własnej osoby wyrażająca się w ramach mojego badania wynikami w skali akceptacja ciała - ocena atrakcyjności fizycznej i społecznej i dewaluacja własnej osoby – niska samoocena, obawa przed niemożnością zrealizowania zamierzeń, które okazały się być najniższe w profilu IV (*lękowy samoprześladowca*). Korzyści płynące z posiadania adekwatnej percepcji własnej osoby są niezaprzeczalne. Pozwala ona

bowiem jednostce osiągać wyznaczone cele, podchodzić z zaangażowaniem i otwartością do wyzwań oraz podnosi zadowolenie z życia i pełnionych ról społecznych. Trafny i pozytywny obraz własnej osoby sprzyja zatem dobrostanowi i rozwojowi człowieka pod warunkiem, że kształtowany jest na faktycznych, realnych podstawach. Mechanizmy obronne (w przypadku młodzieży zaliczonej do profilu pierwszego – *zaprzeczająco-neutralizujący*, głównie racjonalizacja) charakteryzują się czasową skutecznością, a ich działanie polega na regulowaniu negatywnych stanów emocjonalnych. W dłuższej perspektywie hamują jednak tendencje rozwojowe, ograniczając autorefleksję i poznanie samego siebie.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na różnice płciowe w badanej grupie. Wśród chłopców dominuje typ *antyspołecznego buntownika* (39%, eksternalizujący), co jest zgodne z wynikami licznych badań wskazujących na tendencję płci męskiej do uzewnętrzniania problemów, czego potwierdzeniem jest także niski procent chłopców w grupie *łękowych samoprześladowców* (10%). Dokładnie odwrotne proporcje wystąpiły w grupie dziewcząt, gdzie najczęściej reprezentowany był *łękowy samoprześladowca* (35% badanych dziewcząt), natomiast najrzadziej *antyspołeczny buntownik* (14% badanych dziewcząt). W przypadku dwóch pozostałych profili (typ *zaprzeczająco-neutralizujący* oraz *przemocowo-lekceważący*) odsetek występowania w grupie chłopców i dziewcząt był zbliżony i wyniósł 24-26%.

W moim badaniu próbowałem ustalić wzorce zachowań młodzieży wymagającej oddziaływań instytucjonalnych zarówno w zakresie rozwoju społeczno-moralnego, jak i osobowościowego. Pastwa-Wojciechowska (2015) wskazuje na użyteczność pojęcia zaburzeń osobowości w opiniowaniu sądowo-psychologicznym. Pozwala ono wymiarowi sprawiedliwości (np. sądownictwu rodzinnemu) kierować młodzież do odpowiednich placówek, gdzie może ona otrzymać celowaną pomoc terapeutyczną, wychowawczą czy resocjalizacyjną. Biorąc pod uwagę konieczność określenia podstawowych mechanizmów funkcjonowania osobowości oraz patologii jej struktury, w ramach własnych badań z

zastosowaniem metody klinicznej, Izydorczyk (2015) określiła szereg wskaźników pozwalających na ocenę prawidłowego lub zaburzonego funkcjonowania osobowości: prawidłowa lub nie percepcja rzeczywistości, zdolność lub jej brak do samoobserwacji i autorefleksji, stopień kontroli emocjonalnej, zaufanie lub jego brak w relacjach interpersonalnych oraz, co niezmiernie istotne z punktu widzenia przedmiotu mojego badania, adekwatność doświadczanego poczucia winy w kontekście zaistniałej sytuacji transgresji. W przypadku diagnozy osobowości z obszaru psychopatycznego i narcystycznego (antyspołeczne zaburzenia osobowości) Izydorczyk (tamże) podkreśla brak zdolności do nawiązania więzi i empatii, wrogość wobec innych, słabą kontrolę impulsów, samouszkodzenia i inne zachowania autoagresywne, a także znaczące upośledzenie rozwoju moralnego, czyli brak poczucia winy. W ramach oceny klinicznej osoba, u której nie stwierdzono zaburzeń, a zatem lepiej funkcjonująca, ujawnia prawidłowe funkcjonowanie moralne, co oznacza zinterioryzowane normy umożliwiające adekwatne do stopnia i rodzaju ich naruszenia przeżywanie poczucia winy. W przypadku osobowości neurotycznej mamy do czynienia ze zbyt sztywnym przeżywaniem poczucia winy, natomiast struktura osobowości borderline charakteryzuje się m.in. niespójnymi i słabo uwewnętrznionymi normami moralnymi wraz z nieadekwatnym jego przeżywaniem. Wraz z pogłębianiem się zaburzeń osobowości wzrasta upośledzenie rozwoju moralnego, a zatem nie stwierdza się występowania u takiej jednostki poczucia winy lub jego przeżywanie nie ma mocy regulacyjnej.

Analizując otrzymane w moim badaniu profile, warto zwrócić uwagę na okres rozwojowy badanej młodzieży, który charakteryzuje się mnogością wymagań i zmian biologicznych, poznawczych, emocjonalnych, relacyjnych i społecznych. Sposób, w jaki nastolatki radzą sobie z tymi wyzwaniami, ma fundamentalne znaczenie dla ich pomyślnego rozwoju (Steinberg i Morris, 2001). Jak wskazują badania (Favini, Gerbino, Eisenberg, Lunetti, Thartori, 2018), jednym z czynników wpływających na te procesy są cechy osobowości, które

będą miały oddziaływały na kształtowanie przez młodzież mechanizmów mających istotne znaczenie adaptacyjne w sensie pozytywnym lub pojawiania się problemów w tym obszarze wyrażających się poprzez internalizację (np. wycofanie społeczne, reakcje psychosomatyczne, lęk lub depresja) lub eksternalizację (np. zachowanie agresywne i łamanie zasad, (Achenbach, 1991). Klimstra, Akse, Hale, Raaijmakers i Meeus (2010) wykazali w swoich badaniach, że czynnikiem mogącym mieć również znaczenie w procesie rozwoju jest indywidualna, dyspozycyjna podatność na rozwijanie problemów emocjonalnych lub behawioralnych. Zagadnienie tej podatności dodatkowo komplikuje fakt, że osobowość adolescentów znajduje się w fazie intensywnych zmian i kształtowania się (Lakhani, Ali, Sarwar, Sabir, 2022). Uzyskane w moim badaniu rezultaty odnoszą się do młodzieży w szerokim zakresie wiekowym, biorąc pod uwagę fazę rozwoju. W kolejnych badaniach wskazany byłby podział grupy na węższe zakresy wiekowe.

6.2. Predyktory nieprzystosowania społecznego oraz negatywnych doświadczeń w badanej grupie

W odniesieniu do predyktorów czy czynników wpływających na nieprawidłowe funkcjonowanie społeczne wśród młodych ludzi wyniki mojego badania wykazały, że młodzież niedostosowana społecznie ma bardzo często uprzednie negatywne doświadczenia utrudniające proces prawidłowej socjalizacji. Literatura przedmiotu wskazuje, że ofiary przestępstw/złego traktowania/przemocy w okresie dzieciństwa wykazują podwyższoną skłonność do zachowań naruszających normy obyczajowe i prawne. Miley, Fox, Muniz, Perkins, DeLisi (2020) w badaniu 64 329 nieletnich przestępców na Florydzie wykazali, że modelowanie nieprawidłowych zachowań w okresie dzieciństwa (bycie ofiarą przemocy), w szczególności doświadczanie przemocy fizycznej, wykorzystania seksualnego oraz bycie świadkiem nadużywania środków odurzających w gospodarstwie domowym znacząco zwiększało ryzyko analogicznych zachowań przestępczych w okresie dojrzewania. Ten czynnik stanowił również

przedmiot mojego badania, a rezultaty wskazują na występowanie doświadczania przemocy we wszystkich czterech uzyskanych profilach.

Warto również odnieść się do kwestii obecności zaburzeń zachowania w dzieciństwie, ich związku z niedostosowaniem społecznym i tendencji do naruszania prawa w okresie adolescencji. Istnieje potrzeba badania czynników determinujących działalność przestępczą dzieci i młodzieży oraz poszukiwania mechanizmów odpowiedzialnych za jej utrzymywanie się aż do okresu osiągnięcia dorosłości. Prowadzone przez dekady badania wskazują na trzy kategorie czynników odpowiedzialnych za nieprzystosowanie: 1) indywidualne, 2) czynniki rodzinne (struktura rodziny, jakość relacji), 3) związane z szerszym środowiskiem, w którym funkcjonuje adolescent (rówieśnicy, szkoła, sąsiedztwo), oraz ich interakcji (por. m.in. Childs, Sullivan, Gullledge, 2011; Kenny, Blacker, Allerton, 2014, McDougall, Vaillancourt, 2015). Znaczenie podejścia interakcyjnego wydaje się bardzo istotne, a coraz intensywniej prowadzone badania w obszarze czynników chroniących, a dokładniej preżności, wskazują na ważność mechanizmów interakcyjnych. Jak podkreślają Cierpiałkowska i Ziarko (2009, s. 72) „(...) *transakcyjne modele kształtowania się zdrowia lub zaburzeń psychicznych lub psychosomatycznych pozwoliły wyodrębnić trzy potencjalne grupy czynników ryzyka i/lub zasobów: (1) podmiotowe – biologiczne i psychiczne; (2) społeczne – rodzinne i pozarodzinne oraz (3) normatywne i nienormatywne zdarzenia stresowe. Wszystkie te czynniki pozostają we wzajemnych, dynamicznych związkach. Występujące między nimi zależności, na różnych etapach życia dziecka, mogą w istotnym stopniu modyfikować prawdopodobieństwo pojawienia się mechanizmów salutogenetycznych bądź patogenetycznych, polegających na eksternalizacji lub internalizacji problemów*”.

Analiza czynników stanowiących predyktory występowania zachowań świadczących o nieprzystosowaniu w moim badaniu ujawniła szereg istotnych zależności. Płeć męska okazała się istotna w przewidywaniu wystąpienia kradzieży i włamań, drugoroczności oraz stosowania

przemocy, co oznacza, że chłopcy w badanej grupie wykazują silniejszą tendencję do przejawiania wyżej wymienionych zachowań i symptomów nieprzystosowania. Wynik ten zgodny jest z wieloma badaniami, w których wykazano, że płeć męska stanowi czynnik ryzyka wystąpienia zachowań przemocowych czy agresywnych jako konsekwencja działania czynników biologicznych (wyższy poziom testosteronu) (Stalenheim, 1997; Volavka, 1999) oraz oddziaływań społecznych w mniejszym stopniu hamujących tego rodzaju zachowania w stosunku do chłopców w porównaniu z dziewczynkami (Harding, 2009; Endendijk, Groeneveld, Mesman, 2018). Częstsze w przypadku chłopców powtarzanie klasy jest wynikiem mniejszego zaangażowania oraz częstszych problemów eksternalizacyjnych rzutujących na ogólne funkcjonowanie na terenie szkoły, a w konsekwencji otrzymywane oceny.

Im wyższy wiek badanych, tym większe prawdopodobieństwo drugoroczności, co w oczywisty sposób koresponduje z liczbą lat spędzonych w szkole; większe prawdopodobieństwo spożywania substancji psychoaktywnych oraz doświadczania przemocy i/lub też subiektywnego poczucia jej doświadczania, o czym świadczą wyniki w skali relacje rodzinne Kwestionariusza Osobowości Młodzieży.

Strukturalna charakterystyka rodziny odgrywa rolę w odniesieniu do niszczenia mienia oraz stosowania przemocy. Najmniejsze prawdopodobieństwo pojawienia się tych symptomów niedostosowania występuje u młodzieży wychowanej w rodzinie pełnej w porównaniu z rodziną monoparentalną oraz rodziną zastępczą spokrewnioną i niespokrewnioną lub adopcyjną. Zgodnie z uzyskanymi wynikami najmniejsze prawdopodobieństwo wystąpienia drugoroczności występuje w rodzinie zastępczej lub adopcyjnej, który to wynik należy traktować z ostrożnością z uwagi na brak danych dotyczących czasu przebywania w tym środowisku zastępczym. Osoby przebywające w rodzinach zastępczych i adopcyjnych wydają

się być lepiej zaopiekowane edukacyjnie, a ponadto rodziny zastępcze podlegają kontroli instytucjonalnej.

Opisane w mojej pracy profile okazały się również istotnymi predyktorami zachowań antyspołecznych. Przynależność do profilu II (*przemocowo-lekceważący*) i III (*antyspołeczny buntownik*) zwiększa prawdopodobieństwo kradzieży i włamań, niszczenia mienia, używania substancji psychoaktywnych oraz stosowania przemocy, przynależność do profilu III także powtarzania klasy, a do profilu I używania substancji psychoaktywnych. Najmniej skłonna do używania substancji psychoaktywnych jest młodzież należąca do profilu IV (*lękowy samoprześladowca*). Stosowanie przemocy jest także powiązane z przynależnością do profilu I (*zaprzeczająco-neutralizujący*). Powtarzanie klasy i używanie substancji psychoaktywnych jest najmniej prawdopodobne w przypadku przynależności do profilu IV, do którego przynależność zwiększa z kolei prawdopodobieństwo samookaleceń. Najniższy wskaźnik zachowań autoagresywnych występuje w profilu I i III. Stosowanie przemocy w kolejności III, II i I. Dla doświadczania przemocy brak różnic między profilami.

W profilu I wyraźnie zaznacza się tendencja do zaprzeczania wszelkim trudnościom psychologicznym, co skutkuje zaburzoną, nieadekwatnym obrazem samego siebie. Wynika stąd konieczność pracy terapeutycznej nad zrozumieniem motywów swojego postępowania, a także przyjęcia za nie odpowiedzialności (niskie poczucie winy). Ochrona Ja poprzez prosty mechanizm obronny zaprzeczania wskazuje na znaczące zaniedbania w zakresie opieki emocjonalnej, uniemożliwiającej swobodne wyrażanie siebie – własnych emocji i pragnień. Brak poczucia bezpieczeństwa skutkuje zamknięciem się na relacje ze światem zewnętrznym, a własna aktywność koncentruje się na zaprzeczaniu jakimkolwiek problemom psychologicznym czy też trudnościom występującym w podstawowych obszarach funkcjonowania młodego człowieka (samoocena, zadowolenie z własnego rozwoju fizycznego, relacje rodzinne, relacje rówieśnicze).

6.3. Implikacje praktyczne – oddziaływania wychowawczo-resocjalizacyjne w kontekście uzyskanych wyników

Kluczowym problemem w pracy wychowawczo-resocjalizacyjnej jest potrzeba zbudowania relacji interpersonalnej, która może umożliwić osobie nieprzystosowanej racjonalny, bardziej prawdziwy, zbliżony do rzeczywistego obraz własnego funkcjonowania. Taka praca stanowi punkt wyjściowy do dalszych oddziaływań korekcyjnych.

W grupie młodzieży należącej do II profilu regulacja relacji z otoczeniem odbywa się głównie poprzez agresję. Nastolatki reprezentujący tę grupę nie wykazują empatii, choć chcieliby budować bliższe relacje, jednakże boją się odrzucenia. Z uwagi na podwyższony poziom lęku społecznego prezentują zachowania agresywne jako formę obrony przed potencjalnym zagrożeniem. Biorąc pod uwagę powyższe uwarunkowania psychologiczne wydaje się koniecznym, aby oddziaływania wychowawczo-resocjalizacyjne skupione były wokół redukcji lęku i rozwijania kompetencji społecznych. Wskazane mogą być zatem metody oparte na technikach treningowych zastępowania agresji, na które składałyby się: rozwój umiejętności społecznych (reagowanie na sytuacje trudne, radzenie sobie z presją grupy, radzenie sobie z frustracją, porażką czy wykluczeniem itp.); trening kontrolowania złości pozwalający na nabywanie kompetencji opanowania trudnych emocji; kształtowanie wnioskowania moralnego uczącego kompromisu w obszarze wartości bez ujawniania nieadaptacyjnego gniewu. W konsekwencji, u takiej osoby doświadczającej pozytywnych emocji i pozytywnych reakcji środowiska społecznego wykształcałby się bardziej adekwatny i mniej zagrażający obraz świata, co wpływałoby na redukcję lęku społecznego.

Zasadniczym problemem młodzieży zaliczonej do profilu III jest niepodporządkowanie normom i regulacjom społecznym. Nasiloną jest w tej grupie także skłonność do zachowań antyspołecznych, agresji oraz łamania zasad obowiązujących w środowiskach, w których ta grupa młodzieży przebywa. Biorąc pod uwagę powyższe uwarunkowania oraz zaprzeczanie

występowaniu innych trudności psychologicznych, oddziaływania wobec tej grupy wychowanków (pacjentów) powinny skupiać się na psychoedukacji ukierunkowanej na poznanie i interioryzację obowiązujących zasad społeczno-moralnych, treningu empatii, uzyskaniu wglądu w motywy swojego postępowania. Podobnie jak w przypadku młodzieży z profilu I konieczne jest zbudowanie relacji interpersonalnej, w ramach której osoba niedostosowana uczy się bezpiecznego i opartego na jasnych regułach bycia w relacji, a przede wszystkim konsekwencji własnego postępowania wobec drugiego człowieka.

Młodzież zaliczona do profilu IV, w którym występuje trzykrotna przewaga dziewcząt w stosunku do chłopców, oprócz zgłaszanych licznych problemów w funkcjonowaniu w podstawowych obszarach rozwoju osobowościowego, ujawnia silny lęk społeczny i nasilone problemy relacyjne. Podstawowe oddziaływania powinny się skupić na redukcji lęku, gdyż jego nasilenie znacząco utrudnia funkcjonowanie relacyjne i społeczne. Większość pozostałych problemów wydaje się być pochodną skrajnie nasilonego lęku społecznego (najwyższe wyniki w całej badanej w niniejszej pracy grupie 584 osób). Konsekwencją lękowej postawy są ograniczone w swoim zakresie relacje rówieśnicze. Obawa przed odrzuceniem, przekonanie, że nie posiada się umiejętności do nawiązania i utrzymania bliskiej relacji czy przyjaźni wymaga oddziaływań z jednej strony redukujących lęk, a z drugiej kształtujących umiejętności społeczne. Jak wskazywał Rotter (1950; Rotter, Lah, Rafferty, 1992), jedną z form nieprzystosowania w aspekcie relacyjnym jest niezdolność do nawiązywania i utrzymywania satysfakcjonujących relacji z ludźmi. Ten obszar problematycznego funkcjonowania jest w grupie młodych ludzi z profilu IV szczególnie silnie zaznaczony. Właściwe zatem i skuteczne mogłyby okazać się techniki redukcji niepokoju w nurcie terapii poznawczo - behawioralnej pomagające zmienić podstawowe schematy Ja oraz techniki korygujące błędy logiczne towarzyszące postrzeganiu siebie i świata. Równie ważna jest zmiana nierealistycznych oczekiwań wobec świata i innych ludzi. Wyjście poza katastrofizowanie, powinnościowe

spozostreganie rówieśników („oni powinni...”), czytanie w umyśle innych osób, przerzucanie winy itd., stwarza szanse na kształtowanie dojrzalszego myślenia o sobie i świecie społecznym oraz budowania relacji w oparciu o bardziej realistyczne postrzeganie rzeczywistości. Ponadto, biorąc pod uwagę również nasilone jak lęk kłopoty w relacjach rówieśniczych zasadny jest także udział młodzieży zaliczonej do profilu IV w zajęciach socjoterapii wspomagającej rozwój umiejętności społecznych lub zmianę utrwalonych schematów nawiązywania relacji i funkcjonowania w małej grupie.

Podsumowując należy zatem podkreślić, że oddziaływania podejmowane wobec młodzieży winne odbywać się dwutorowo. Po pierwsze powinny być one ukierunkowane na eliminację cech psychopatologicznych i redukcję wszelkiego rodzaju deficytów rozwojowych. Po drugie powinny rozwijać potencjał i zasoby umożliwiające przystosowanie do otaczającej rzeczywistości oraz wypełnianie zadań rozwojowych. W pracy takiej warto bazować na mocnych stronach i procesach prężności zarówno indywidualnej, jak i szeroko rozumianej społecznej związanej zarówno ze środowiskiem rodzinnym, jak i szerszym kontekstem (Jarczyńska, 2011).

Osiąganie zdolności do przystosowawczego funkcjonowania u młodzieży wymaga również kształtowania umiejętności radzenia sobie z kryzysami, stanami przygnębienia i frustracji oraz posiadania kompetencji do przełamywania trudności życiowych (Rotter, 1957; Opora, 2009, 2011; Mudrecka, 2013, 2021). W pracy resocjalizacyjnej konieczny jest rozwój rezyliencji i korekta zniekształceń poznawczych (Opora, 2009).

Działania wychowawcze i psychokorekcyjne młodzieży niedostosowanej wymagają udzielania wsparcia, okazywania szacunku, a zatem budowania bliskiej relacji. Relacja interpersonalna wymaga rozwoju więzi emocjonalnej – przywiązania (Ainsworth, 1979). Bezpieczny wzorzec przywiązania zapewnia poczucie bycia autonomiczną jednostką, akceptowaną i obdarzaną miłością. Daje poczucie samoskuteczności i kompetencji, a inni

ludzie jawią się jako gotowi do współpracy, niezawodni i dostępni emocjonalnie. Ponadto, wartościowa, korzystna zmiana może dokonać się – jest jedynie możliwa – w oparciu o pozytywne wartości, rozwój celów i konstruktywnych planów i życiowych. Młodzież, aby dokonać zmiany stylu życia, potrzebuje wartości, na co wskazuje Kozłowski (2016) na podstawie badania młodzieży znajdującej się w pieczy instytucjonalnej: w zakładach poprawczych, młodzieżowych ośrodkach wychowawczych, młodzieżowych ośrodkach socjoterapeutycznych, w grupie nieletnich pozostających pod nadzorem kuratora oraz uczniów gimnazjów. Badana przez Kozłowskiego grupa młodzieży była zatem zbliżona ze względu na charakterystykę socjodemograficzną do tej badanej w ramach niniejszej pracy. Autor (tamże) zwraca uwagę na rozwój młodych ludzi w sferze wartości. Brak pozytywnych wartości, hedonistyczne nastawienie oraz brak kompetencji społecznych prowadzą do nieprawidłowego kształtowania się osobowości, co powoduje negatywne konsekwencje w sferze regulacji zachowań i funkcjonowania społeczno-moralnego. Istotne wydaje się kształtowanie regulatorów społecznego funkcjonowania, takich jak poczucie winy (Oyserman, Markus, 1990a, 1990b; Baumeister, Stillwell, Heatherton, 1994; Błażek, Błażek, Makurat, 2012), zdolność do wyrażania wdzięczności (McCullough, Kilpatrick, Emmons, 2001), empatia (Davis, 2018; Kaźmierczak, Płopa, Retowski, 2007) i poczucie wstydu (Tangney, Dearing, 2004; Tangney, Stuewit, Mashek, 2007).

Jak zauważa w swojej pracy Kozłowski (2016), nawet deklaratywne postawy młodzieży mogą być wykorzystane do wywołania dysonansu poznawczego umożliwiającego ich zmianę. Warto zatem brać pod uwagę deklarowane przez młodzież poczucie winy, gdyż może to być punkt wyjścia do pracy wychowawczo-resocjalizacyjnej. W przypadku nasilonego stosowania technik neutralizacji, konieczna jest praca psychokorekcyjna nad zniekształceniami poznawczymi i mechanizmami obronnymi, które utrudniają prawidłowe funkcjonowanie społeczne, czyli innymi słowy pożądanę z perspektywy społecznej i indywidualnej

przystosowanie. Analiza uzyskanych w moim badaniu profili obejmujących zarówno cechy rozwijającej się osobowości, sfery problematycznego funkcjonowania, jak i mechanizmy społeczno-moralne pozwala na ustalenie indywidualnego wzorca funkcjonalnego utrudniającego prawidłowe dostosowanie się do środowiska.

W oddziaływaniach wobec młodzieży niedostosowanej wskazane jest również zastosowanie alternatywnych sposobów resocjalizacji (Jaworska, 2009). Autorka zalicza do nich m.in. metody nakierowane na poczucie sensu życia, redukcję lęku i depresji, rozwój samoświadomości, a także na zrozumienie własnego postępowania – dokonanego czynu i związanego z nim poczucia winy. Szczególnie interesujące z punktu widzenia mojej pracy jest badanie Jaworskiej (2009) oparte na kwestionariuszu postaw wobec własnych działań przestępczych, na który składają się dwa czynniki: *Poczucia Winy i Ekspiacji*. Wyniki (badanie przeprowadzone na grupie więźniów) otrzymane przez badaczkę, mogą napawać pewnym optymizmem, gdyż w badaniach podłużnych po treningach relaksacyjnych wzrósł poziom poczucia winy jako czynnika ilustrującego wzrost samoświadomości i większej gotowości do przyjęcia odpowiedzialności za swoje czyny. Na poziomie trendu uplasowała się gotowość do naprawienia krzywdy (ekspiacja). Powyższe badania wskazują na istotność pracy nad rozwojem sfery społeczno-moralnej wśród młodzieży, której osobowość jest w okresie kształtowania, a zatem jest bardziej elastyczna i podlega większym modyfikacjom niż ma to miejsce w przypadku dorosłych przestępców. Zastosowanie technik relaksacyjnych jako formy oddziaływań wpisuje się w programy zarówno prewencyjne, jak i resocjalizacyjne opierające się na mocnych stronach i zasobach jednostki oraz na kształtowaniu zdolności do właściwej regulacji emocjonalnej. Jak wskazują liczne analizy i badania (por. Seligman, 2010; Wysocka, 2019; Khanna, Singh, 2019; Gayratovna, 2022; Samavi, 2022), zauważanie zasobów młodego człowieka i podejmowanie pracy wychowawczej i resocjalizacyjnej poprzez budowanie na ich bazie nowych kompetencji, nie tylko sprzyja rozwojowi i przystosowaniu, ale także przyczynia

się do budowania pozytywnych relacji, które jak wskazano wyżej, stanowią bazę rozwoju osobowości. Jak wykazał w swoich badaniach Samavi (2022), pozytywną pracę z młodzieżą oprzeć można na fundamencie nadziei i poczucia własnej skuteczności (por. Snyder, 2000; Bandura, 2006a, 2006b). W kontekście uzyskanych w moim badaniu wyników można również stwierdzić, że ukierunkowanie oddziaływań nie tylko na likwidowanie przejawów nieprawidłowego funkcjonowania, ale także na budowanie i wzmacnianie pozytywnych zasobów, wydaje się istotne i pomocne w pracy korekcyjno-resocjalizacyjnej. Praca na zasobach jest zgodna z podstawowymi założeniami psychologii pozytywnej (Seligman, Csikszentmihalyi, 2000), która posługuje się modelem PERMA będącym skrótem od: pozytywne emocje (ang. *positive emotion*), zaangażowanie (ang. *engagement*), relacje społeczne (ang. *relationships*), znaczenie (ang. *meanings*), osiągnięcia (ang. *accomplishment*) (Seligman, 2010). Praca opierająca się na pozytywnych oddziaływaniach przynosi szereg korzyści i jest czynnikiem chroniącym mogącym znacznie zredukować negatywne tendencje rozwojowe zarówno w sferze emocjonalnej, jak i behawioralnej (por. Gillham i in., 2007). W pracy terapeutycznej, wychowawczej i resocjalizacyjnej można również wykorzystać techniki samoregulacji (Shanker, 2010). Niezdolność do regulowania emocji i konstruktywnego radzenia sobie z napięciami, frustracją itp. stanowi istotną przyczynę zachowań eksternalizacyjnych (profil II i III w moim badaniu) oraz internalizacyjnych (profil IV oraz w pewnych obszarach profil I). Dwie dekady badań doprowadziły do ustalenia pięciu podstawowych aspektów funkcjonowania społeczno-emocjonalnego, które uważa się za kluczowe dla dobrego samopoczucia i osiągnięć dziecka, stanowiące czynniki o charakterze prewencyjnym. Należą do nich: 1. Samoświadomość; 2. Samoregulacja; 3. Świadomość społeczna; 4. Relacje międzyludzkie; 5. Podejmowanie decyzji. Opisane przez psychologię pozytywną oraz Shankera (tamże) sfery są w zasadzie tożsame z obszarami funkcjonowania opisanymi przez Rottera (Rotter, Rafferty, 1950; Rotter, Lah, Rafferty, 1992), w ramach

których manifestować się może nieprzystosowanie zgodnie z szerokim rozumieniem nadanym przez tego badacza.

Ponadto konieczne jest podejmowanie przez młodych ludzi aktywności opartej na konstruowaniu ważnych życiowych celów i wspomaganie procesów wolicjonalnych wpływających na wytrwałość w ich realizacji. Doświadczenia w takiej pracy opartej na modelu *Ja-możliwych* (Oyserman, 1987; Oyserman, Markus, 1990a, 1990b; Oyserman, Saltz, 1993) udowodniły ważność przeformułowania poznawczego w kierunku społecznie akceptowanej aktywności oraz silnie wzmacniającą zaangażowanie świadomość celu i doświadczania pozytywnych wzmocnień na drodze do jego realizacji. Ponadto stwierdzono ważność balansu między pożądanymi możliwymi Ja a możliwymi Ja budzącymi lęk. Młodzież, która nie weszła w konflikt z prawem, wykazywała większą równowagę między swoimi oczekiwaniami a obawami, w przeciwieństwie do młodzieży popełniającej czyny karalne. Badacze sugerują, że konwencjonalna miara samooceny nie przewidywała stopnia przestępczości, czy szerzej nieprzystosowania. Na gruncie polskich badań Siemionow (2022) stwierdziła jednakże, że zaniżona samoocena jest ważnym predyktorem pojawienia się problemów związanych z nieprzystosowaniem, co znajduje odzwierciedlenie w wynikach mojej pracy – młodzież zaliczona do profilu I (*zaprzeczająco-neutralizujący*) oraz IV (*lękowy samoprześladowca*) wykazuje zaniżoną samoocenę oraz podwyższony poziom lęku. Można zatem powiedzieć, że pozytywny obraz własnej osoby oraz prawidłowo ukształtowane procesy motywacyjno - wolicjonalne umożliwiają realizację zadań rozwojowych. Najważniejszym czynnikiem prowadzącym do rozwoju pozytywnego potencjału, zadowolenia z życia jest fundamentalna zdolność do nawiązywania i utrzymywania satysfakcjonujących relacji z ludźmi (Thornberry, Lizotte, Krohn, Farnworth, Jang, 1991; Hollin, Swaffer, 1993; Abeling-Judge, 2020; Steketee, Aussems, Marshall, 2021).

Jak wskazywał Rotter (1957), nieprzystosowanie oznacza występowanie długotrwałych stanów przygnębienia czy poczucia nieszczęścia, trudności w realizacji celów, brak konstruktywnej aktywności lub zaburzenia w podejmowaniu i kontynuowaniu działań. Można zatem powiedzieć, że przystosowanie to nie tylko niewystępowanie u jednostki symptomów psychopatologicznych, lecz także zdolność do efektywnego działania oraz do nawiązywania i utrzymywania kontaktów interpersonalnych. Znajduje ono odzwierciedlenie nie tylko w realnym funkcjonowaniu, ale także w konstruowaniu pozytywnej narracji na temat własnej osoby, aktywności, związkach z ludźmi w świecie, w którym osoba żyje i działa.

We wszystkich oddziaływaniach leczniczych, terapeutycznych, wychowawczych czy resocjalizacyjnych punktem wyjścia powinna być właściwa diagnoza stanu aktualnego. Wynika stąd potrzeba trafnych narzędzi diagnostycznych, które pozwalają określić obszar deficytów rozwojowych, nieprawidłowości, obszarów problemowych czy też zaburzeń kształtującej się osobowości młodzieży. Zastosowane w moim badaniu narzędzia mogą stanowić bazę pozwalającą na zrozumienie funkcjonowania osobowościowego i społeczno - moralnego młodych ludzi i tym samym być wykorzystywane w diagnozie. Mogą one także stanowić punkt wyjścia do pracy terapeutyczno-wychowawczo-resocjalizacyjnej prowadzonej w placówkach takich jak młodzieżowe ośrodki wychowawcze, zakłady poprawcze, schroniska dla nieletnich oraz szpitalne oddziały psychiatryczne dla dzieci i młodzieży.

W praktyce wychowawczo-resocjalizacyjnej aktualnym standardem jest opracowanie dla każdego wychowanka/wychowanki tzw. IPET, czyli *Indywidualnego Programu Edukacyjno-Terapeutycznego* (w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych) lub IPR – *Indywidualny Program Resocjalizacyjny* (w zakładach poprawczych). Podstawą prawną konstruowania IPET są: Prawo Oświatowe – ustawa z dnia 14.12.2016, Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla młodzieży i dzieci niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych

niedostosowaniem społecznym oraz rozporządzenie w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (09.08.2017) (por. Opora, 2013; Siemionow, 2022). Wyniki badania przeprowadzonego w ramach mojej pracy pozwalają nie tylko na zdiagnozowanie dominującego problemu funkcjonowania młodego człowieka, poziomu jego rozwoju społeczno-moralnego i emocjonalnego, ale także oszacowanie ryzyka wystąpienia problematycznych zachowań. IPET zawiera opis obszarów odnoszących się do ryzyka edukacyjnego, społeczno-emocjonalnego, uzależnień oraz ryzyka wychowawczego. W ramach oddziaływań wychowankowie placówek otrzymują wsparcie adaptacyjne, psychoterapię, terapię uzależnień, socjoterapię, zajęcia psychoedukacyjne, wsparcie pedagogiczne i psychologiczne, a nawet zajęcia przygotowujące do macierzyństwa w przypadku wychowanek w ciąży (Siemionow, 2022). Aktualnym standardem w pracy z młodzieżą jest określanie dominujących (wiodących) problemów oraz ryzyk wpływających na procesy związane z dalszą edukacją i resocjalizacją.

W zakładach poprawczych opracowuje się indywidualne programy resocjalizacji (IPR) (podstawa prawna Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001). Obejmują one dane pochodzące z obserwacji wychowanka, okresu adaptacyjnego w placówce, etiologię zaburzeń i demoralizacji, rodzaj przestępczości, strukturę rodziny, funkcjonowanie rodzinne, funkcjonowanie szkolne, problemy w sferze emocjonalnej, ale także potencjał wychowanka – jego zainteresowania i silne strony. W ramach pracy z nieletnim wskazuje się na konieczność kompensowania zaniedbań, stymulację rozwoju psychospołecznego, redukcję napięć emocjonalnych i poprawę relacji rodzinnych. W dalszej pracy analizuje się jakość więzi rodzinnych i rówieśniczych, stosunek do regulaminów i norm, umiejętności społeczne, samokontrolę, radzenie sobie z frustracją i krytyką. Bierze się również pod uwagę predyspozycje zawodowe, w tym zdolności specjalne wymagane do wykonywania danego zawodu, motywację oraz gotowość do podporządkowania się poleceniom nauczycieli zawodu.

Co niezwykle istotne z punktu widzenia procesu niedostosowania społecznego, w pracy z wychowankiem określa się jego stosunek do popełnionych przestępstw oraz poczucie winy (PW) z nimi związane, co było badane w ramach tej pracy. Ponadto wychowanka zachęca się do określenia swoich planów na przyszłość oraz sprawdza się jego gotowość i motywację do ich zrealizowania i zawiera się z nim kontrakt dotyczący jego zwolnienia z zakładu. Jednocześnie warto podkreślić, że elementem pracy w ramach IPR może być wypełnianie karty „*To właśnie ja*”, której idea oparta jest na metodzie zdań niedokończonych Rottera (*Rotter Incomplete Sentence Blank*, Jaworowska, Matczak, 2012) i zawiera szereg niedokończonych zdań odnoszących się do samopoczucia, umiejętności, kompetencji, pragnień, lęków, samooceny, relacji interpersonalnych w tym rodzinnych oraz planów.

W ramach tej pracy jedną z grup stanowiły nastolatki wymagające instytucjonalnej opieki psychiatrycznej. W szpitalnych oddziałach psychiatrycznych dla dzieci i młodzieży oprócz leczenia farmakologicznego, prowadzi się również wielorakie oddziaływania oparte na terapii indywidualnej i grupowej. Oferuje się psychoedukację, konsultacje rodzinne oraz terapię zajęciową. Młodzież uczestniczy w społeczności terapeutycznej, oferowane są zajęcia z zakresu kontroli agresji, treningi zachowań społecznych, a także zajęcia sportowe. Dla młodzieży z podwójną diagnozą (współwystępowanie uzależnień od alkoholu, narkotyków i innych substancji psychoaktywnych z zaburzeniami psychicznymi) prowadzi się grupy motywacyjne, zajęcia z profilaktyki uzależnień, integracyjne i ogólnorozwojowe. Wspomaga się także rozwój potencjału młodzieży w obszarach szeroko rozumianej twórczości czy działalności artystycznej.

Wszystkie opisane wyżej oddziaływania mają na celu wspomaganie rozwiązywania kryzysów rozwojowych oraz kształtowanie bardziej dojrzałych form funkcjonowania (por. Douvan, 1997; Erikson, Erikson, 1998). Jak wskazuje Rode (2015), często pomijanym aspektem diagnozy demoralizacji nieletnich jest określenie dojrzałości psychospołecznej,

której podstawowym elementem jest zdolność do przyjęcia odpowiedzialności za podjęte decyzje czy też innymi słowy własne postępowanie. Wydaje się zatem, iż zdolność do przeżywania adekwatnego poczucia winy, czyli do rozumienia i odczuwania niewłaściwości swojego postępowania oraz brak nadmiernej obronności poznawczej i emocjonalnej w tym zakresie, może być kluczem do korekty zniekształceń poznawczych, a w konsekwencji do korekty postaw. Ponadto, jak wskazuje badaczka, w praktyce prewencyjnej stosuje się narzędzia oparte na szacowaniu ryzyka wystąpienia zachowań problematycznych, demoralizacji czy przestępczości (np. Kwestionariusze Wczesnej Oceny Zagrożeń, ang. *EARL- Early Assessment Risk List, 20B i 21G*; Augimeri i in., 2020 i Arkusz Oceny Ryzyka Wystąpienia Zachowań o Charakterze Przemocy u Młodzieży, ang. *SAVRY – Structured Assessment of Violence Risk in Youth*; Borum, Lodewijks, Bartel, 2020).

Ta część wyników moich badań, która dotyczy ryzyka wystąpienia określonych niepożądanych zachowań w połączeniu z określonym profilem funkcjonowania wydaje się być wartościowym uzupełnieniem praktyki diagnostycznej, zarówno w jej wymiarze prewencyjnym, jak i interwencyjnym w stosunku do młodzieży. Konstruując indywidualne plany, warto zwrócić uwagę na poznawczą, emocjonalno-motywacyjną oraz wolicjonalną charakterystykę funkcjonowania młodego człowieka. Wszystkie działania podejmowane wobec młodzieży, szczególnie wobec młodzieży doświadczającej trudności w przystosowaniu, powinny zmierzać do wspomagania rozwoju w kierunku ukształtowania dojrzałego osobowościowego funkcjonowania. Ustalenie specyficznych wzorców postępowania – profili osobowościowych wydaje się być podstawą zrozumienia funkcjonowania młodzieży. Jak podkreśla bowiem Zmysłowska (2006), cechy osobowości (czy też temperamentu) jako takie nie determinują zaburzeń zachowania. To swoista interakcja pomiędzy osobą a sytuacją, w której się ona znalazła, decyduje o nieprzystosowaniu. „(...) być może istnieje pewien wzorcowy dla danej jednostki czy też określonych typów model interakcji wyznaczający

prawidłowy/nieprawidłowy rozwój osobowości (...)” (tamże, s. 167). Niniejsza praca poprzez określenie profili dostosowania/niedostosowania uwzględniających szereg cech (dyspozycji) osobowościowych w ich interakcji ze środowiskiem rodzinnym, rówieśniczym, szkolnym i w szerszym sensie społecznym, jest próbą realizacji tego postulatu.

Wyniki uzyskane w ramach mojej pracy mogą stanowić zatem materiał wspomagający opracowywanie indywidualnych programów. Uwzględnienie zarówno charakterystyki profili, jak i występujących ryzyk pozwala na bardziej precyzyjne opisanie obszarów trudności, z którymi zmagają się młoda osoba w procesie nie przebiegającego prawidłowo rozwoju emocjonalnego, społecznego i moralnego. Ponadto ujawniły one współwystępowanie problemów emocjonalnych i behawioralnych oraz zróżnicowanie młodzieży niedostosowanej społecznie. Jak podkreślają Sitnik-Warchulska, Izydorzyc i Lipowska (2019), współwystępowanie zaburzeń to wyzwanie dla diagnostów i terapeutów zajmujących się dziećmi i młodzieżą wymagające specjalnego podejścia diagnostycznego i terapeutycznego, aby nie tylko niwelować deficyty, ale także wzmacniać zasoby i dobrostan psychiczny.

6.4. Kierunki dalszych badań

W przyszłych badaniach dotyczących młodzieży niedostosowanej społecznie warto uwzględnić kilka ważnych zagadnień, które mają istotne znaczenie dla przebiegu procesów szeroko pojętej adaptacji. Nie jest ona tylko przystosowywaniem się do świata, ale także przystosowywaniem świata do siebie. Aby ten proces przebiegał z korzyścią dla jednostki i otoczenia społecznego, winny w nim brać udział moralne regulatory zachowania i działania.

Kluczowym elementem wpływającym na związek między normami moralnymi a zachowaniem są, jak wskazują Tangney, Stuewig i Maschek (2007), emocje moralne, takie jak poczucie winy, poczucie wstydu, zażenowanie, poczucie krzywdy, ale także wdzięczność, uwznioślenie, duma oraz empatia. Po dokonaniu przeglądu modeli teoretycznych opisujących emocje moralne autorzy ci sugerują badania nad zjawiskiem wstydu, stylami radzenia sobie z

nim, jego psychobiologicznymi aspektami, związkiem między nadużyciami w dzieciństwie a późniejszą skłonnością do wstydu oraz zjawiskami zastępczymi. Analiza wyników badań uzyskanych w ramach mojej pracy wskazuje, że istotnym regulatorem zachowań moralnych jest zdolność do odczuwania poczucia winy w sytuacji naruszenia norm, a także sposoby radzenia sobie z nim w oparciu o techniki neutralizacji.

W badaniach podjętych w mojej pracy uwaga skupiona była na regulacyjnej funkcji poczucia winy, technik jego neutralizacji oraz osobowości, z uwzględnieniem procesu rozwojowego. Biorąc pod uwagę fakt, że emocje moralne stanowią ważny aspekt psychiki i mogą mieć kluczowe znaczenie dla zrozumienia przestrzegania przez młodych ludzi zasad moralnych, w dalszych poszukiwaniach badawczych warto byłoby skupić się na ich głębszym poznaniu. Punktem wyjścia mogłaby być dalsza analiza opisanych w tej pracy profili po włączeniu kolejnych zmiennych z grupy regulatorów społeczno-moralnych, gdyż umożliwiają one harmonijne współzycie z otoczeniem (McCullough, Kilpatrick, Emmons, Larson, 2001; Haidt, 2003a, 2003b).

Wskazane byłoby także uwzględnienie grupy kontrolnej w postaci młodzieży nie wykazującej problemów opisywanych przez Rottera (1950; Jaworowska, Matczak, 2012) jako nieprzystosowanie, ale także takiej grupy, która swoimi działaniami w życiu społecznym wykazuje się szczególnie wysokim poziomem emocji moralnych i zaangażowaniem wykraczającym poza obowiązki i typowe zadania rozwojowe.

Na koniec warto podkreślić, że ważne jest, aby narzędzia wykorzystywane w badaniach młodzieży uwzględniały kontekst rozwojowy oraz dostępność kategorii poznawczych, doświadczeń i cechy charakterystyczne sposobu przeżywania siebie i świata przez młodych ludzi w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości.

6.5. Wnioski

1. Przeprowadzone w niniejszej pracy badanie prowadzi do następujących wniosków:
2. Badana niedostosowana społecznie młodzież objęta opieką instytucjonalną nie stanowi grupy jednorodnej pod względem rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego.
3. W badaniu wyłoniono cztery zasadniczo różne profile funkcjonowania.
4. Ryzyko wystąpienia problematycznych zachowań wiąże się z przynależnością do określonego profilu.
5. Badanie potwierdziło związki zachodzące pomiędzy poczuciem winy a technikami jego neutralizacji.
6. Charakterystyka oparta na profilu oraz danych demograficznych pozwala na przewidywanie wystąpienia dalszych problematycznych zachowań.
7. Wspólną charakterystyką wyodrębnionych profili jest doświadczenie przemocy w środowisku rodzinnym i społecznym.

Bibliografia

- Abeling-Judge, D. (2020). Facilitating Maturation Through Social Bonds Among Delinquent Youth in the Transition to Adulthood. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology* 6, 448–476. <https://doi.org/10.1007/s40865-020-00151-7>
- Abell, E., Gecas, V. (1997). Guilt, shame, and family socialization: A retrospective study. *Journal of Family Issues*, 18(2), 99-123. <https://doi.org/10.1177/019251397018002001>
- Abram, K. M., Teplin, L. A., Charles, D. R., Longworth, S. L., McClelland, G. M., Dulcan, M. K. (2004). Posttraumatic stress disorder and trauma in youth in juvenile detention. *Archives of general psychiatry*, 61(4), 403-410. <https://doi:10.1001/archpsyc.61.4.403>
- Achenbach, T. M. (1966). The classification of children's psychiatric symptoms: A factor-analytic study. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(7), 1–37. <https://doi.org/10.1037/h0093906>
- Achenbach, T. M. (1978/2015). The child behavior profile: An empirically based system for assessing children's behavioral problems and competencies. *International Journal of Mental Health*, 7(3-4), 24-42. <https://doi.org/10.1080/00207411.1978.11448806>
- Achenbach, T. M. (1985). *Assessment and taxonomy of child and adolescent psychopathology*. Sage Publications, Inc.
- Achenbach, T. M., Edelbrock, C. S. (1978). The classification of child psychopathology: A review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 85(6), 1275–1301. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.85.6.1275>
- Achenbach, T. M., Howell, C. T., Quay, H. C., Conners, C. K. (1991). National survey of problems and competencies among four-to-sixteen-years-olds: Parents' reports for normative and clinical samples. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 56(3), 1-130. <https://doi:10.2307/1166156>
- Achenbach, T. M., Ivanova, M. Y., Rescorla, L. A., Turner, L. V., Althoff, R. R. (2016). Internalizing/externalizing problems: Review and recommendations for clinical and research applications. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 55(8), 647-656. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2016.05.012>

- Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30(1), 47-88. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1992.tb01093.x>
- Agnew, R. (2001). Building on the foundation of general strain theory: Specifying the types of strain most likely to lead to crime and delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 38(4), 319-361. <https://doi.org/10.1177/0022427801038004001>
- Agnew, R. (2006). *Pressured into crime: An overview of general strain theory*. Oxford University Press
- Ainsworth, M. S. (1979). Infant–mother attachment. *American Psychologist*, 34(10), 932–937. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.932>
- Aldenderfer, M. S., Blashfield, R. K. (1984). *Cluster analysis*. SAGE Publications.
- Aleixo, P. A., Norris, C. E. (2000). Personality and moral reasoning in young offenders. *Personality and Individual Differences*, 28(3), 609-623. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(99\)00124-5](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(99)00124-5)
- Algozzine, B. (2017). Toward an acceptable definition of emotional disturbance: Waiting for the change. *Behavioral Disorders*, 42(3), 136-144. <https://doi.org/10.1177/0198742917702117>
- Anderson, C. A., Bushman, B. J. (2001). Effects of violent video games on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal, and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature. *Psychological science*, 12(5), 353-359. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00366>
- Anderson, N. E. (2011). *Emotion and attention in the psychopath: An investigation of affective response and facilitated attention using event-related potentials*. Baylor University.
- Antoniak, J. (2019). Niedostosowanie społeczne nieletnich–przyczyny, skutki, profilaktyka. *Roczniki Pedagogiczne*, 11(S), 77-94.
- APA (2020). *Resolution on violent video games*.
- Archer, J. (1991). The influence of testosterone on human aggression. *British Journal of Psychology*, 82(1), 1-28. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1991.tb02379.x>

- Archer, J. (2006). Testosterone and human aggression: an evaluation of the challenge hypothesis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 30(3), 319-345.
<https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2004.12.007>
- Archer, R. (2005). *MMPI-A: Assessing adolescent psychopathology*. Routledge.
- Augimeri, L. K., Walsh, M., Enebrink, P., Jiang, D., Blackman, A., Smaragdi, A. (2020). The Early Assessment Risk Lists for Boys (EARL-20B) and Girls (EARL-21G). W: K. S. Douglas, R. K. Otto (red.), *Handbook of violence risk assessment* (s. 227-252). Routledge.
- Baglivio, M. T., Wolff, K. T., Piquero, A. R., Epps, N. (2015). The relationship between adverse childhood experiences (ACE) and juvenile offending trajectories in a juvenile offender sample. *Journal of Criminal Justice*, 43(3), 229-241.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2015.04.012>
- Baker, Ö. E., Tanrikulu, İ. (2010). Psychological consequences of cyber bullying experiences among Turkish secondary school children. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 2771-2776. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.413>
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (2006a). Guide for constructing self-efficacy scales. Self-efficacy beliefs of adolescents, 5(1), 307-337. W: F. Pajares, T. Urdan (red.), *Self-efficacy Beliefs of Adolescents* (s. 307-338). Information Age Publishing
- Bandura, A. (2006b). Toward a psychology of human agency. *Perspectives on psychological science*, 1(2), 164-180. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x>
- Bandura, A. (2021). Analysis of modeling processes. W: A. Bandura (red.). *Psychological modeling: conflicting theories* (s. 1-62). Routledge.
- Barber, B. K., Olsen, J. E., Shagle, S. C. (1994). Associations between parental psychological and behavioral control and youth internalized and externalized behaviors. *Child development*, 65(4), 1120-1136. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1994.tb00807.x>
- Barry, C. T., Frick, P. J., Killian, A. L. (2003). The relation of narcissism and self-esteem to conduct problems in children: A preliminary investigation. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32(1), 139-152.
https://doi.org/10.1207/S15374424JCCP3201_13

- Barry, C. T., Frick, P. J., Adler, K. K., Grafeman, S. J. (2007). The predictive utility of narcissism among children and adolescents: evidence for a distinction between adaptive and maladaptive narcissism. *Journal of Child and Family Studies*, 16, 508-521. <https://doi.org/10.1007/s10826-006-9102-5>
- Baskin-Sommers, A. R., Baskin, D. R., Sommers, I., Casados, A. T., Crossman, M. K., Javdani, S. (2016). The impact of psychopathology, race, and environmental context on violent offending in a male adolescent sample. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 7(4), 354–362. <https://doi.org/10.1037/per0000168>
- Batson, C. D. (1989). Personal values, moral principles, and a three-path model of prosocial motivation. W: N. Eisenberg, J. Reykowski, E. Staub (red.), *Social and moral values: Individual and societal perspectives*, (s.213-228). Rotledge.
- Battin, S. R., Hill, K. G., Abbott, R. D., Catalano, R. F., Hawkins, J. D. (1998). The contribution of gang membership to delinquency beyond delinquent friends. *Criminology*, 36(1), 93-116. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1998.tb01241.x>
- Baumeister, R. F., Stillwell, A. M., Heatherton, T. F. (1994). Guilt: an interpersonal approach. *Psychological Bulletin*, 115(2), 243-267. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.115.2.243>
- Best, P., Manktelow, R., Taylor, B. (2014). Online communication, social media and adolescent wellbeing: A systematic narrative review. *Children and Youth Services Review*, 41, 27-36. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2014.03.001>
- Biuro Prewencji KGP. Wydział Prewencji. (2021). *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2020 roku*. Pobrane dnia 19 sierpnia 2022 z: <https://policja.pl/download/1/358407/Przestepczosnieletnichw2020r.pdf>
- Błażek, W. (2017). Rola oddziaływań rodzicielskich w przeciwdziałaniu zachowaniom antyspołecznym i nieprzystosowaniu społecznemu młodzieży. *Studia Humanistica Gedanensia*, 5, (s. 89-104). Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego, Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego, Klub Inteligencji Katolickiej Archidiecezji Gdańskiej.

- Błażek, W. (2020). Psychospołeczne uwarunkowania ucieczek z domu w grupie młodzieży objętej opiniowaniem sądowo-psychologicznym. *Colloquium*, 4, 5-24.
<http://dx.doi.org/10.34813/27coll2020>
- Błażek, W., Błażek, M., Makurat, F. (2012). Regulacyjna funkcja poczucia winy w wyborze zachowań pro-i antyspołecznych. *Studia Humanistica Gedanensia*, 2 (s.125-145).
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego, Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego, Klub Inteligencji Katolickiej Archidiecezji Gdańskiej.
- Błażek, W., Sajewicz-Radtke, U., Błażek, M., Lewandowska-Walter, A., Radtke, B. M. (2018). *Diagnoza rozwoju osobowościowego młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym*. Pracownia Testów Psychologicznych i Pedagogicznych.
- Bobbio, A., Arbach, K., & Illescas, S. R. (2020). Juvenile delinquency risk factors: Individual, social, opportunity or all of these together? *International Journal of Law, Crime and Justice*, 62, 100388.
- Booth, A., Johnson, D. R., Granger, D. A., Crouter, A. C., McHale, S. (2003). Testosterone and child and adolescent adjustment: The moderating role of parent-child relationships. *Developmental Psychology*, 39(1), 85–98. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.39.1.85>
- Borum, R., Lodewijks, H. P., Bartel, P. A., Forth, A. E. (2020). The structured assessment of violence risk in youth (SAVRY). W: K. S. Douglas, R. K. Otto (red.), *Handbook of violence risk assessment* (s. 438-461). Routledge.
- Brazewicz, J. (2008). *Regulacja zachowania a poczucie winy i techniki neutralizacji z perspektywy rozwoju moralnego*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr Magdaleny Błażek, Gdańsk: Uniwersytet Gdański.
- Brislin, S. J., Martz, M. E., Cope, L. M., Hardee, J. E., Weigard, A., Heitzeg, M. M. (2021). Heterogeneity within youth with childhood-onset conduct disorder in the ABCD study. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 701199. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.701199>
- Brzezińska, A., Appelt, K., Ziółkowska, B. (2021). *Psychologia rozwoju człowieka*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Burkhardt, J., Lenhard, W. (2022). A meta-analysis on the longitudinal, age-dependent effects of violent video games on aggression. *Media Psychology*, 25(3), 499-512.
<https://doi.org/10.1080/15213269.2021.1980729>

- Cekiera, Cz. (1979). Pojęcie i formy nieprzystosowania społecznego. *Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne*, 5, 7-19.
- Center, D. B. (1989). Social maladjustment: Definition, identification, and programming. *Focus on Exceptional Children*, 22(1), 1-11.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.04.017>
- Center, D. B. (1990). Social maladjustment: An interpretation. *Behavioral Disorders*, 15(3), 141-148. <https://doi.org/10.1177/019874299001500301>
- Center, D. B., Jackson, N., Kemp, D. (2005). A test of Eysenck's antisocial behavior hypothesis employing 11–15-year-old students dichotomous for PEN and L. *Personality and Individual Differences*, 38(2), 395-402. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.04.017>
- Chapple, C. L., Vaske, J., Hope, T. L. (2010). Sex differences in the causes of self-control: An examination of mediation, moderation, and gendered etiologies. *Journal of Criminal Justice*, 38(6), 1122-1131. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.08.004>
- Cheney, C. O., Sampson, K. (1990). Issues in Identification and Service Delivery for Students with Conduct Disorders: The "Nevada Solution". *Behavioral Disorders*, 15(3), 174-179.
<https://doi.org/10.1177/019874299001500302>
- Childs, K. K., Sullivan, C. J., Gullede, L. M. (2010). Delinquent behavior across adolescence: Investigating the shifting salience of key criminological predictors. *Deviant Behavior*, 32(1), 64-100.
<https://doi.org/10.1080/01639621003748498>
- Choca, J. P. (1999). Evolution of Millon's personality prototypes. *Journal of Personality Assessment*, 72(3), 353-364. <https://doi.org/10.1207/S15327752JP720303>
- Cierpiąłkowska, L., Grzegorzewska, I. (2016). *Dzieci alkoholików w perspektywie rozwojowej i klinicznej*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Cierpiąłkowska, L., Ziarko, M. (2009). Uwarunkowania internalizacji i eksternalizacji zaburzeń u dzieci i młodzieży. *Czasopismo Psychologiczne*, 1(15), 71-86.
- Ciosek, M. (1993). *Izolacja więzienna: wybrane aspekty izolacji więziennej w percepcji więźniów i personelu* (No. 184). Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.

- Clarizio, H. F. (1992a). Social maladjustment and emotional disturbance: Problems and positions I. *Psychology in the Schools*, 29(2), 131-140. [https://doi.org/10.1002/1520-6807\(199204\)29:2<3C131::AID-PITS2310290207>3.0.CO;2-I](https://doi.org/10.1002/1520-6807(199204)29:2<3C131::AID-PITS2310290207>3.0.CO;2-I)
- Clarizio, H. F. (1992b). Social maladjustment and emotional disturbance: Problems and positions II. *Psychology in the Schools*, 29(4), 331-341. [https://doi.org/10.1002/1520-6807\(199204\)29:2](https://doi.org/10.1002/1520-6807(199204)29:2)
- Compas, B. E., Howell, D. C., Phares, V., Williams, R. A., Giunta, C. T. (1989). Risk factors for emotional/behavioral problems in young adolescents: A prospective analysis of adolescent and parental stress and symptoms. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57(6), 732–740. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.57.6.732>
- Cornet, L. J., de Kogel, C. H., Nijman, H. L., Raine, A., van der Laan, P. H. (2015). Neurobiological changes after intervention in individuals with anti-social behaviour: A literature review. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 25(1), 10-27. <https://doi.org/10.1002/cbm.1915>
- Costello, E. J., Erkanli, A., Fairbank, J. A., Angold, A. (2002). The prevalence of potentially traumatic events in childhood and adolescence. *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies*, 15(2), 99-112. <https://doi.org/10.1023/A:1014851823163>
- Cottle, C. C., Lee, R. J., Heilbrun, K. (2001). The prediction of criminal recidivism in juveniles: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behavior*, 28(3), 367-394. <https://doi.org/10.1177/0093854801028003005>
- Cox, D. R. (1972). Regression models and life tables (with discussion). *Journal of the Royal Statistical Society. Series B (Methodological)*, 34(2), 187-220.115, 74-101.
- Cudak, H. (2011). Dysfunkcje rodziny i jej zagrożenia opiekuńczo-wychowawcze. *Pedagogika Rodziny*, 1(2), 7-14.
- Czapów, C. (1978). *Wychowanie resocjalizujące: elementy metodyki i diagnostyki*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Danneel, S., Nelemans, S., Spithoven, A., Bastin, M., Bijttebier, P., Colpin, H., ... & Goossens, L. (2019). Internalizing problems in adolescence: Linking loneliness, social anxiety symptoms, and depressive symptoms over time. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 47, 1691-1705.

- Davidson, R. J., Putnam, K. M., Larson, C. L. (2000). Dysfunction in the neural circuitry of emotion regulation-a possible prelude to violence. *Science*, 289(5479), 591-594.
<https://doi.org/10.1126/science.289.5479.591>
- Davis, M. H. (2018). *Empathy: A social psychological approach*. Routledge.
- Dąbrowski, K. (1979). *Dezintegracja pozytywna*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Defoe, I. N., Farrington, D. P., Loeber, R. (2013). Disentangling the relationship between delinquency and hyperactivity, low achievement, depression, and low socioeconomic status: Analysis of repeated longitudinal data. *Journal of Criminal Justice*, 41(2), 100-107. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2012.12.002>
- Douvan, E. (1997). Erik Erikson: Critical times, critical theory. *Child Psychiatry and Human Development*, 28, 15-21. <https://doi.org/10.1023/A:1025188901554>
- Drzewiecki, P. (2016). Zjawisko przestępczości nieletnich w Polsce. *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności*, 2(2), 78-96.
- Drummond, A., Sauer, J. D., Ferguson, C. J. (2020). Do longitudinal studies support long-term relationships between aggressive game play and youth aggressive behaviour? A meta-analytic examination. *Royal Society Open Science*, 7(7), artykuł 200373.
<https://doi.org/10.1098/rsos.200373>
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Guthrie, I. K., Reiser, M. (2000). Dispositional emotionality and regulation: Their role in predicting quality of social functioning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(1), 136–157. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.1.136>
- Elkin, F. and Handel, G. (1989). *The Child & Society: The Process of Socialization*. Random House, Inc.
- Ellis, L., McDonald, J. N. (2001). Crime, delinquency, and social status: A reconsideration. *Journal of Offender Rehabilitation*, 32(3), 23-52.
https://doi.org/10.1300/J076v32n03_03
- Ellis, L., Walsh, A. (2003). Crime, delinquency and intelligence: A review of the worldwide literature. *The scientific study of general intelligence*, 343-365.
<https://doi.org/10.1016/B978-008043793-4/50054-4>

- Endendijk, J. J., Groeneveld, M. G., Mesman, J. (2018). The gendered family process model: An integrative framework of gender in the family. *Archives of Sexual Behavior*, 47, 877-904. <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1185-8>
- Erikson, E. H., Erikson, J. M. (1998). *The life cycle completed (extended version)*. Norton & Company.
- Evans, S. Z., Simons, L. G., Simons, R. L. (2016). Factors that influence trajectories of delinquency throughout adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 45, 156-171. <https://doi.org/10.1007/s10964-014-0197-5>
- Everitt, B. S., Landau, S., Leese, M., Stahl, D. (2011). *Cluster Analysis* (5th Ed.). John Wiley & Sons.
- Farrington, D. P. (1997). Early prediction of violent and non-violent youthful offending. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 5(2), 51-66. <https://doi.org/10.1007/BF02677607>
- Farrington, D. P. (1998). Predictors, causes, and correlates of male youth violence. *Crime and Justice*, 24, 421-475. <https://doi.org/10.1086/449284>
- Farrington, D. P. (2001). Predicting adult official and self-reported violence. W: G. F. Pinard, L. Pagani (red.), *Clinical assessment of dangerousness: empirical contributions* (s. 66-88). Cambridge University Press.
- Farrington, D. P. (2007). Childhood risk factors and risk-focused prevention. W: R. Morgan, M. Maguire, R. Reiner (red.), *The Oxford handbook of criminology* (s. 602-640). OUP Oxford.
- Farrington, D. P., Loeber, R., Van Kammen, W. B. (1990). Long-term criminal outcomes of hyperactivity-impulsivity-attention deficit and conduct problems in childhood. W: L. N. Robins, M. Rutter (red.), *Straight and devious pathways from childhood to adulthood* (s. 62-81). Cambridge University Press.
- Favini, A., Gerbino, M., Eisenberg, N., Lunetti, C., Thartori, E. (2018). Personality profiles and adolescents' maladjustment: A longitudinal study. *Personality and Individual Differences*, 129, 119-125. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.03.016>
- Fischer, M., Barkley, R. A., Edelbrock, C. S., Smallish, L. (1990). The adolescent outcome of hyperactive children diagnosed by research criteria: II. Academic, attentional, and

- neuropsychological status. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58(5), 580.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-006X.58.5.580>
- Fogel, C. I., Belyea, M. (1999). The lives of incarcerated women: violence, substance abuse, and at risk for HIV. *Journal of the Association of Nurses in AIDS Care*, 10(6), 66-74.
[https://doi.org/10.1016/S1055-3290\(06\)60322-1](https://doi.org/10.1016/S1055-3290(06)60322-1)
- Forness, S. R., Kavale, K. A., Lopez, M. (1993). Conduct disorders in school: Special education eligibility and comorbidity. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 1(2), 101-108. <https://doi.org/10.1177/106342669300100203>
- Fox, B. H., Perez, N., Cass, E., Baglivio, M. T., Epps, N. (2015). Trauma changes everything: Examining the relationship between adverse childhood experiences and serious, violent and chronic juvenile offenders. *Child Abuse & Neglect*, 46, 163–173.
<https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2015.01.011>
- Frazier, T. W., Youngstrom, E. A., Glutting, J. J., Watkins, M. W. (2007). ADHD and achievement: Meta-analysis of the child, adolescent, and adult literatures and a concomitant study with college students. *Journal of Learning Disabilities*, 40(1), 49-65.
<https://doi.org/10.1177/00222194070400010401>
- Fredman, L. A., Buhrmester, M. D., Gomez, A., Fraser, W. T., Talairfar, S., Brannon, S. M., Swann Jr, W. B. (2015). Identity fusion, extreme pro-group behavior, and the path to defusion. *Social and Personality Psychology Compass*, 9(9), 468-480.
<https://doi.org/10.1111/spc3.12193>
- Frick P.J. (2002), Juvenile psychopathy from a developmental perspective: Implications for construct development and use in forensic assessments, *Law and Human Behavior*, 26, 247–253. <https://doi.org/10.1023/A:1014600311758>
- Frick P.J. (2007), Using the construct of psychopathy to understand antisocial and violent youth, W: H. Herve, J.C. Yuille (red.), *The Psychopath: Theory. Research and Practice* (s.343-367). Lawrence Erlbaum Associates.
- Frick, P. J., Lahey, B. B., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., Christ, M. A. G., Hanson, K. (1992). Familial risk factors to oppositional defiant disorder and conduct disorder: Parental psychopathology and maternal parenting. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60(1), 49–55. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.60.1.49>

- Fundacja Dajemy Dzieciom siłę (2022). *Postawy wobec kar fizycznych i ich stosowanie. Raport z badań.*
https://fdds.pl/_Resources/Persistent/a/7/5/8/a758b76965a114d233d30bbdb81f58845242d7a6/Postawy%20i%20stosowanie%20kar%20-%20raport.pdf
- Gadgil, M., Bossert, W. H. (1970). Life historical consequences of natural selection. *The American Naturalist*, 104(935), 1-24. <https://doi.org/10.1086/282637>
- Galipaud, M., Kokko, H. (2020). Adaptation and plasticity in life-history theory: How to derive predictions. *Evolution and Human Behavior*, 41(6), 493-501.
<https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2020.06.007>
- Garnezy N. (1985). Stres-Resistant Children: The Search for Protective Factors. W: J. Stevenson (red.), *Recent Research in Developmental Psychopathology* (s.213-234). Pergamon Press.
- Gayratovna, K. N. (2022). Psychological peculiarities of resocialization of pupils in specialized institutions. *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities*, 2(1.9), 113-120.
- Gecas, V. (2000). Value identities, self-motives, and social movements. W: S. Strykers, T. J. Owens, R. W. White (red.). *Self, identity, and social movements* (s.93-109). University of Minnesota Press.
- Gendreau, P., Little, T., & Goggin, C. (1996). A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works! *Criminology*, 34(4), 575-608.
<https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1996.tb01220.x>
- Gierowski, J. K. (1993). Motywacyjna rola lęku w genezie zabójstw. *Psychiatria Polska*, 1, 5-17.
- Gierowski, J. K., Jaśkiewicz-Obydzińska, T., Najda, M. (2008). *Psychologia w postępowaniu karnym*, wyd. 1, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis.
- Gierowski, J., Szaszkievicz, M., Jaśkiewicz-Obydzińska, T., Wach, E. (2005). Osobowość, relacje społeczne i motywacja nieletnich sprawców zabójstw działających indywidualnie i w grupie. W: J. M. Stanik, M. Woszczyk (red.) *Przestępczość nieletnich: aspekty psychospołeczne i prawne* (s. 169-185). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

- Gillham, J. E., Reivich, K. J., Freres, D. R., Chaplin, T. M., Shatté, A. J., Samuels, B., Elkon, A. G. L., Litzinger, S., Lascher, M., Gallop, R., Seligman, M. E. P. (2007). School-based prevention of depressive symptoms: A randomized controlled study of the effectiveness and specificity of the Penn Resiliency Program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 75*(1), 9–19. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.75.1.9>
- Glenn, A. L., Raine, A., Schug, R. A., Gao, Y., Granger, D. A. (2011). Increased testosterone-to-cortisol ratio in psychopathy. *Journal of Abnormal Psychology, 120*(2), 389–399. <https://doi.org/10.1037/a0021407>
- Gonzalez, A., Stombaugh, J., Lozupone, C., Turnbaugh, P. J., Gordon, J. I. Knight, R. (2022). The mind-body-microbial continuum. *Dialogues in Clinical Neuroscience, 13*(1), 55–62. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2011.13.1/agonzalez>
- Gore, S., Aseltine Jr, R. H., Colten, M. E. (1993). Gender, social-relationship involvement, and depression. *Journal of Research on Adolescence, 3*(2), 101–125.
DOI: 10.1207/s15327795jra0302_1
- Gómez, Á., Brooks, M. L., Buhrmester, M. D., Vázquez, A., Jetten, J., Swann, W. B., Jr. (2011). On the nature of identity fusion: Insights into the construct and a new measure. *Journal of Personality and Social Psychology, 100*(5), 918–933. <https://doi.org/10.1037/a0022642>
- Górecki, P., Stachowiak, S. (2007). *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Oficyna Wolters Kluwer Business.
- Grekin, E. R., Brennan, P. A., Hammen, C. (2005). Parental alcohol use disorders and child delinquency: the mediating effects of executive functioning and chronic family stress. *Journal of Studies on Alcohol, 66*(1), 14–22.
<https://doi.org/10.15288/jsa.2005.66.14>
- Groth J. (2010), *Oblicza psychopatii. Obraz kliniczny i kategorie diagnostyczne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grusec, J. E. (2011). Socialization processes in the family: Social and emotional development. *Annual Review of Psychology, 62*, 243–269.
<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.121208.131650>

- Grzegorzewska, I., Cierpiałkowska, L. (2015). Pozytywna i negatywna adaptacja dzieci i młodzieży rodziców uzależnionych od alkoholu. *Alcoholism and Drug Addiction*, 28(4), 221-233. <https://doi.org/10.1016/j.alkona.2015.11.004>
- Grzegorzewska, M. (1964). *Pedagogika specjalna: skrypt wykładów*. Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej.
- Guo, S. (2016). A meta-analysis of the predictors of cyberbullying perpetration and victimization. *Psychology in the Schools*, 53(4), 432-453. <https://doi.org/10.1002/pits.21914>
- Haidt J. (2003a). Elevation and the positive psychology of morality. W: C. L. Keyes, J. Haidt (red.), *Flourishing: Positive Psychology and the Life Well-Lived*, (s. 275–89). American Psychological Association.
- Haidt, J. (2003b). The moral emotions. W: R. J. Davidson, K. R. Scherer, H. H. Goldsmith *Handbook of affective sciences*, (s. 852-870). Oxford University Press.
- Harding, D. J. (2009). Violence, older peers, and the socialization of adolescent boys in disadvantaged neighborhoods. *American Sociological Review*, 74(3), 445-464. <https://doi.org/10.1177/000312240907400306>
- Harris, J. R. (2011). *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*. Simon and Schuster.
- Harwas-Napierała, B., Trempała, J. (2011). *Psychologia rozwoju człowieka: Rozwój funkcji psychicznych*. PWN
- Hay, C., Fortson, E. N., Hollist, D. R., Altheimer, I., Schaible, L. M. (2007). Compounded risk: The implications for delinquency of coming from a poor family that lives in a poor community. *Journal of Youth and Adolescence*, 36(5), 593-605. <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9175-5>
- Hemphill, S. A., Heerde, J. A., Herrenkohl, T. I., Farrington, D. P. (2015). Within-individual versus between-individual predictors of antisocial behaviour: A longitudinal study of young people in Victoria, Australia. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 48(3), 429-445. <https://doi.org/10.1177/0004865815589829>
- Henneberger, A. K., Tolan, P. H., Hipwell, A. E., & Keenan, K. (2014). Delinquency in adolescent girls: Using a confluence approach to understand the influences of parents

and peers. *Criminal Justice and Behavior*, 41(11), 1327-1337.

<https://doi.org/10.1177/0093854814538624>

Heynen, E., Hoogsteder, L., Van Vugt, E., Schalkwijk, F., Stams, G. J., Assink, M. (2023). Effectiveness of moral developmental interventions for youth engaged in delinquent behavior: a meta-analysis. *International journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 0306624X231172648. <https://doi.org/10.1177/0306624X231172648>

Hoeve, M., Dubas, J. S., Eichelsheim, V. I., Van der Laan, P. H., Smeenk, W., Gerris, J. R. (2009). The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37(6), 749-775.

Hollin, C. R., Swaffer, T. (1993). Social functioning and delinquency: A return to basics. *Journal of Adolescence*, 16(2), 205-210. <https://doi.org/10.1006/jado.1993.1018>

Hołyst, B. (2007). *Kryminalistyka*. Wydawnictwo Prawnicze" LexisNexis".

Horney, K. (1993). *Neurotyczna osobowość naszych czasów*, tłum. H. Grzegółowski, Poznań.

<https://ghdx.healthdata.org> (data pobrania 28.06.2022)

<https://ojjdp.ojp.gov> (data pobrania 13.09.2022)

<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/zdrowie/zdrowie/stan-zdrowia-ludnosci-polski-w-2019-r-6,7.html> (pobrane dnia 19 sierpnia 2022)

<https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/zaklady-poprawcze-i-schroniska-dla-nieletnich> (dostęp dnia 15.08.2022)

<https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/lecznictwo-psychiatryczne-dzieci-i-mlodziezy.html> (pobrane dnia 12.09.2022)

<https://statystyka.policja.pl> (pobrane dnia 10.10.2022)

<https://ojjdp.ojp.gov> (pobrane dnia 17.10.2022)

<https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/zaklady-poprawcze-i-schroniska-dla-nieletnich> (pobrane dnia 10.12.2022)

https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5513/26/1/1/stan_zdrowia_ludnosci_polski_w_2019_r.pdf (pobrane dnia 14.11.2022)

- Hubbard, D. J., Pratt, T. C. (2002). A meta-analysis of the predictors of delinquency among girls. *Journal of Offender Rehabilitation*, 34(3), 1-13.
https://doi.org/10.1300/J076v34n03_01
- Humphrey, T., Van Brunschot, E. G. (2018). Accumulating (dis) advantage: Do social bonds mediate the relationship between multiple childhood adversities and persistent offending? *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 4, 297-321.
<https://doi.org/10.1007/s40865-018-0083-z>
- Hunter, S. C., Boyle, J. M., Warden, D. (2004). Help seeking amongst child and adolescent victims of peer-aggression and bullying: The influence of school-stage, gender, victimisation, appraisal, and emotion. *British Journal of Educational Psychology*, 74(3), 375–390. <https://doi.org/10.1348/0007099041552378>
- Ishikawa, S. S., Raine, A., Lencz, T., Bihrl, S., Lacasse, L. (2001). Autonomic stress reactivity and executive functions in successful and unsuccessful criminal psychopaths from the community. *Journal of Abnormal Psychology*, 110(3), 423–432. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.110.3.423>
- Izard, C. E., Kobak, R. R. (1991). Emotions system functioning and emotion regulation. W: J. Garber, K. A. Dodge (red.), *The development of emotion regulation and dysregulation* (s. 303–321). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511663963.014>
- Izydorzyc, B. (2005). Struktura i profil psychopatologicznych cech u nieletnich przestępców (analiza badań własnych). W: W. Kubik, B. Urban (red.) *Uwarunkowania i wzory marginalizacji społecznej współczesnej młodzieży. Materiały z konferencji z okazji setnej rocznicy urodzin I dwudziestej piątej rocznicy śmierci profesora Jana Konopnickiego*. (s.205-219). Wydawnictwo WAM
- Jang, S. J. (1991). Testing interactional theory: An examination of reciprocal causal relationships among family, school, and delinquency. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 3-35. <https://doi.org/10.2307/1143788>
- Jarczyńska, J. (2011). Wspomaganie procesu budowania prężności u dzieci i młodzieży zagrożonej rozwojem zespołu zachowań problemowych poprzez wzmacnianie relacji z rodzicami. W: W. Junik (red.), *Resilience. Teoria – badania – praktyka* (s. 147–162). Wydawnictwo Edukacyjne Parpamedia.

- Jarosz, E., Wysocka, E. (2006). *Diagnoza psychopedagogiczna: podstawowe problemy i rozwiązania*. Wydawnictwo Akademickie "Żak".
- Jaworowska, A., Matczak, A. (2012). *Test niedokończonych zdań Rottera*. Pracownia Testów Psychologicznych
- Jaworska, A. (2009). *Terapia alternatywna w resocjalizacji penitencjarnej*. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej.
- Jolliffe, D., Farrington, D. P. (2009). A systematic review of the relationship between childhood impulsiveness and later violence. W: M. McMurrin, R. Howard (red.). *Personality, personality disorder, and violence* (s. 41-61), John Wiley & Sons, Ltd.
- Jolliffe, D., Farrington, D. P., Brunton-Smith, I., Loeber, R., Ahonen, L., Palacios, A. P. (2019). Depression, anxiety and delinquency: Results from the Pittsburgh Youth Study. *Journal of Criminal Justice*, 62, 42-49.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2018.08.004>
- Kazdin, A. E. (1992). Child and adolescent dysfunction and paths toward maladjustment: Targets for intervention. *Clinical Psychology Review*, 12(8), 795-817.
[https://doi.org/10.1016/0272-7358\(92\)90002-P](https://doi.org/10.1016/0272-7358(92)90002-P)
- Kaźmierczak, M., Plopa, M., Retowski, S. (2007). Skala wrażliwości empatycznej. *Przegląd Psychologiczny*, 50(1), 9-24.
- Kennedy, T. D., Detullio, D., Millen, D. H. (2020). *Juvenile Delinquency*. Springer.
- Kenny, D. T., Blacker, S., Allerton, M. (2014). Reculer pour mieux sauter: A review of attachment and other developmental processes inherent in identified risk factors for juvenile delinquency and juvenile offending. *Laws*, 3(3), 439-468.
<https://doi.org/10.3390/laws3030439>
- Khanna, P., Singh, K. (2019). Do all positive psychology exercises work for everyone? Replication of Seligman et al.'s (2005) interventions among adolescents. *Psychological Studies*, 64, 1-10. <https://doi.org/10.1007/s12646-019-00477-3>
- Klimstra, T. A., Akse, J., Hale III, W. W., Raaijmakers, Q. A., Meeus, W. H. (2010). Longitudinal associations between personality traits and problem behavior symptoms in adolescence. *Journal of Research in Personality*, 44(2), 273-284.
<https://doi.org/10.1016/j.jrp.2010.02.004>

- Konopnicki, J. (1971). *Niedostosowanie społeczne*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kozłowski, P. (2016). *Wartości, cele i plany życiowe młodzieży nieprzystosowanej społecznie*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków
- Kuhl, J. (1992). A theory of self-regulation: Action versus state orientation, self-discrimination, and some applications. *Applied Psychology*, 41, 97–129. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1992.tb00688.x>
- Kuhl, J. (1994). Action versus state orientation: Psychometric properties of the Action Control Scale (ACS-90). W: J. Kuhl, J. Beckmann (red.), *Volition and personality: Action versus state orientation* (s. 47–56), Hogrefe.
- Kuhl, J., Beckmann, J. (red.). (1994). *Volition and personality: Action versus state orientation*. Hogrefe.
- Kupiec, H. (2013). Motywacja oraz zachowania pro-i antyspołeczne nieletnich niedostosowanych społecznie w porównaniu z rówieśnikami dostosowanymi społecznie. *Resocjalizacja Polska*, 5, 151-165.
- Lahey, B. B., Loeber, R., Hart, E. L., Frick, P. J., Applegate, B., Zhang, Q., Green, S. M., Russo, M. F. (1995). Four-year longitudinal study of conduct disorder in boys: Patterns and predictors of persistence. *Journal of Abnormal Psychology*, 104(1), 83–93. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.104.1.83>
- Lahey, B. B., Waldman, I. D., McBurnett, K. (1999). Annotation: The development of antisocial behavior: An integrative causal model. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 40(5), 669-682. doi:10.1111/1469-7610.00484
- Lakhani, A., Ali, M. M., Sarwar, J., Sabir, M. (2022). Predicting the Role of Emotional and Behavioral Problems on Delinquent Tendencies in Adolescents. *Clinical and Counselling Psychology Review*, 4(1), 16-36. <https://doi.org/10.32350/ccpr.41.02>
- Leadbeater, B. J., Blatt, S. J., Quinlan, D. M. (1995). Gender-linked vulnerabilities to depressive symptoms, stress, and problem behaviors in adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 5(1), 1-29. https://doi.org/10.1207/s15327795jra0501_1
- Leith, K. P., Baumeister, R. F. (1998). Empathy, shame, guilt, and narratives of interpersonal conflicts: Guilt-prone people are better at perspective taking. *Journal of Personality*, 66(1), 1-37. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00001>

- Leśniak, B. (2015). Psychologiczne uwarunkowania zachowań uczniów niestosujących przemocy w sytuacjach szkolnych. *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie/Politechnika Śląska*, 85, 287-299.
- Lipkowski, O. (1971), *Dziecko społecznie niedostosowane i jego resocjalizacja*, Warszawa.
- Loeber, R. E., Farrington, D. P., Stouthamer-Loeber, M. E., White, H. R. E. (2008). *Violence and serious theft: Development and prediction from childhood to adulthood*. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Loeber, R., Brinthaup, V. P., Green, S. M. (1990). Attention deficits, impulsivity, and hyperactivity with or without conduct problems: Relationships to delinquency and unique contextual factors. W: R. J. McMahon, R. DeV Peters (red.). *Behavior disorders of adolescence: Research, intervention, and policy in clinical and school settings*, (s. 39-61). <https://doi.org/10.1007/978-1-4615-3734-2>
- Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. (1986). Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency. *Crime and justice*, 7, 29-149.
- Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., Farrington, D. P., Lahey, B. B. (2002). Editorial introduction: Three longitudinal studies of children's development in Pittsburgh: The Developmental Trends Study, the Pittsburgh Youth Study, and the Pittsburgh Girls Study. *Criminal Behaviour and Mental Health: CBMH*, 12(1), 1-23.
- Lynam, D., Moffitt, T. E., Stouthamer-Loeber, M. (1993b). Explaining the relation between IQ and delinquency: Class, race, test motivation, school failure, or self-control? Correction. *Journal of Abnormal Psychology*, 102(4), 552 <https://doi.org/10.1037/0021-843X.102.4.552>
- Lynam, D., Moffitt, T., Stouthamer-Loeber, M. (1993a). Explaining the relation between IQ and delinquency: Class, race, test motivation, school failure, or self-control? *Journal of Abnormal Psychology*, 102(2), 187–196. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.102.2.187>
- Mannuzza, S., Klein, R. G., Bessler, A., Malloy, P., LaPadula, M. (1993). Adult outcome of hyperactive boys: Educational achievement, occupational rank, and psychiatric status. *Archives of General Psychiatry*, 50(7), 565-576.
[doi:10.1001/archpsyc.1993.01820190067007](https://doi.org/10.1001/archpsyc.1993.01820190067007)

- Mannuzza, S., Klein, R. G., Konig, P. H., Giampino, T. L. (1989). Hyperactive boys almost grown up: IV. Criminality and its relationship to psychiatric status. *Archives of General Psychiatry*, 46(12), 1073-1079. doi:10.1001/archpsyc.1989.01810120015004
- Mannuzza, S., Klein, R. G., Moulton III, J. L. (2008). Lifetime criminality among boys with attention deficit hyperactivity disorder: a prospective follow-up study into adulthood using official arrest records. *Psychiatry Research*, 160(3), 237-246.
<https://doi.org/10.1016/j.psychres.2007.11.003>
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. W: J. Adelson (red.), *Wiley series on personality process*. (s. 159-187), John Wiley & Sons.
- Mason, D. A., Frick, P. J. (1994). The heritability of antisocial behavior: A meta-analysis of twin and adoption studies. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 16, 301-323. <https://doi.org/10.1007/BF02239409>
- Masten, A. S. (2002). Commentary: The promise and perils of resilience research as a guide to preventive interventions. *Resilience and development: Positive life adaptations*, 251-257.
- Masten, A. S., Neemann, J., Andenas, S. (1994). Life events and adjustment in adolescents: The significance of event independence, desirability, and chronicity. *Journal of Research on Adolescence*, 4(1), 71-97. https://doi.org/10.1207/s15327795jra0401_5
- Matjasko, J. L., Needham, B. L., Grunden, L. N., Farb, A. F. (2010). Violent victimization and perpetration during adolescence: Developmental stage dependent ecological models. *Journal of Youth and Adolescence*, 39, 1053-1066.
<https://doi.org/10.1007/s10964-010-9508-7>
- Matos, A. P., Salvador, M. C., Costa, J. J., Pinheiro, M. R., Arnarson, E., Craighead, W. E. (2017). The relationship between internalizing and externalizing problems in adolescence: does gender make a difference? *Canadian International Journal of Social Science and Education*, (8), 45-63.
- Matza, D. (1964/2018). *Delinquency and drift*. Routledge.
- McCullough, M. E., Kilpatrick, S. D., Emmons, R. A., Larson, D. B. (2001). Is gratitude a moral affect? *Psychological Bulletin*, 127(2), 249-266.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.127.2.249>

- McDougall, P., Vaillancourt, T. (2015). Long-term adult outcomes of peer victimization in childhood and adolescence: Pathways to adjustment and maladjustment. *American Psychologist*, 70(4), 300–310. <https://doi.org/10.1037/a0039174>
- Méndez, I., Ruiz-Esteban, C., Soto, G., Granados Alos, L., Matás-Castillo, M. (2021). Profiles of maladjustment and interpersonal risk factors in adolescents. *Frontiers in Psychology*, 12, 686451. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.686451>
- Merrell, K. W., Walker, H. M. (2004). Deconstructing a definition: Social maladjustment versus emotional disturbance and moving the EBD field forward. *Psychology in the Schools*, 41(8), 899-910. <https://doi.org/10.1002/pits.20046>
- Mersky, J. P., Topitzes, J., Reynolds, A. J. (2012). Unsafe at any age: Linking childhood and adolescent maltreatment to delinquency and crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 49(2), 295–318. <https://doi.org/10.1177/0022427811415284>
- Miley, L. N., Fox, B., Muniz, C. N., Perkins, R., DeLisi, M. (2020). Does childhood victimization predict specific adolescent offending? An analysis of generality versus specificity in the victim-offender overlap. *Child Abuse & Neglect*, 101, 104328. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2019.104328>
- Millon, T. (1993). *Millon Adolescent Clinical Inventory*. Minneapolis, MN: National Computer Systems.
- Millon, T., Davis, R. O. (1996). *Disorders of personality: DSM-IV and beyond*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Millon, T., Millon, C. M., Meagher, S. E., Grossman, S. D., Ramnath, R. (2012). *Personality disorders in modern life*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Millon, T., Millon, C. M., Meagher, S. E., Grossman, S. D., Ramnath, R. (2012). *Personality disorders in modern life*. John Wiley & Sons.
- Mischel, W. (1973). Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality. *Psychological Review*, 80, 252– 283. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0035002>
- Mischel, W. (2014). *The marshmallow test: Understanding self-control and how to master it*. Random House.

- Mischel, W., Gilligan, C. (1964). Delay of gratification, motivation for the prohibited gratification, and responses to temptation. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 69(4), 411-417.
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674>
- Moffitt, T. E. (2005). The new look of behavioral genetics in developmental psychopathology: gene-environment interplay in antisocial behaviors. *Psychological Bulletin*, 131(4), 533-554. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.131.4.533>
- Moffitt, T. E. (2007). TE A review of research on the taxonomy of life-course persistent and adolescence-limited offending. W: D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi, I. D. Waldman (red.), *The Cambridge Handbook of Violent Behavior and Aggression* (s. 49-74). Cambridge University Press
- Moffitt, T. E., Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life-course persistent and adolescence-limited antisocial pathways among males and females. *Development and Psychopathology*, 13(2), 355-375. doi:10.1017/S0954579401002097
- Moffitt, T. E., Silva, P. A. (1988). IQ and delinquency: a direct test of the differential detection hypothesis. *Journal of Abnormal Psychology*, 97(3), 330-333. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-843X.97.3.330>
- Mudrecka, I. (2013). Wykorzystanie koncepcji resilience w profilaktyce niedostosowania społecznego i resocjalizacji. *Resocjalizacja Polska*, 5, 49–62.
- Mudrecka, I. (2021). Prężność u młodzieży z placówek resocjalizacyjnych i szkół ponadpodstawowych–analiza porównawcza. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J–Paedagogia-Psychologia*, 33(4), 249-262.
- Murray, J., Farrington, D. P. (2010). Risk factors for conduct disorder and delinquency: Key findings from longitudinal studies. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 55(10), 633-642.
- Niv, S., Tuvblad, C., Raine, A., Baker, L. A. (2013). Aggression and rule-breaking: Heritability and stability of antisocial behavior problems in childhood and adolescence. *Journal of Criminal Justice*, 41(5), 285-291. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2013.06.014>

- Nolen-Hoeksema, S., Girgus, J. S., Seligman, M. E. (1992). Predictors and consequences of childhood depressive symptoms: A 5-year longitudinal study. *Journal of Abnormal Psychology, 101*(3), 405–422. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.101.3.405>
- Noszczyk, M. (2002). „Rodzinne uwarunkowania niedostosowania społecznego wśród dzieci i młodzieży”. *Auxilium Sociale-Wsparcie Społeczne, 2*, 107-127.
- Nowak A. (1998), *Zarys postępowania z nieletnimi dla pedagogów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Nowakowski, K., & Wróbel, K. (2021). Psychopathic traits, psychological resilience and coping with stress in socially maladjusted youth. *Psychiatria Polska, 55*(5), 1157-1167. <https://doi.org/10.12740/PP/OnlineFirst/118139>
- OJJDP Statistical Briefing Book. (2019). Online. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Washington, D.C.: OJJDP. Pobrane dnia 19 sierpnia 2022 z: <http://www.ojjdp.gov/ojstatbb>
- Opora, R. (2009). *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Opora, R. (2011). Nieletni niedostosowani społecznie, lecz odporni psychicznie. W: W. Junik (red.), *Resilience. Teoria – badania – praktyka* (s. 29–43). Wydawnictwo Edukacyjne Parpamedia.
- Opora, R. (2013). *Resocjalizacja: wychowanie i psychokorekcja nieletnich niedostosowanych społecznie*. Oficyna Wydawnicza" Impuls".
- Ormel, J., Oldehinkel, A. J., Ferdinand, R. F., Hartman, C. A., De Winter, A. F., Veenstra, ... Verhulst, F. C. (2005). Internalizing and externalizing problems in adolescence: General and dimension-specific effects of familial loadings and preadolescent temperament traits. *Psychological Medicine, 35*(12), 1825 – 1835. doi: 10.1017/S0033291705005829
- Ostaszewski, K. (2017). *Używanie substancji psychoaktywnych jako przejaw zachowań ryzykownych młodzieży szkolnej*. Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka, 16(1), 132-145.
- Ostrowska, K. (1986). Diagnostyka psychologiczna nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży. W: K. Ostrowska, E. Milewska (red.). *Diagnostyka psychologiczna w kryminologii*. Warszawa: ATK, 6-143.

- Oyserman, D. (1987). Possible selves and behavior: The case of juvenile delinquency. University of Michigan.
- Oyserman, D., Markus, H. (1990b). Possible selves in balance: Implications for delinquency. *Journal of Social Issues*, 46(2), 141-157. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1990.tb01927.x>
- Oyserman, D., Markus, H. R. (1990a). Possible selves and delinquency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(1), 112–125. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.1.112>
- Oyserman, D., Saltz, E. (1993). Competence, delinquency, and attempts to attain possible selves. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(2), 360–374. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.65.2.360>
- Paprocki, M. (2016). Zjawisko przestępczości nieletnich w latach 2013-2015. *Probacja*, 1, 141-155.
- Pardini, D. A., Fite, P. J. (2010). Symptoms of conduct disorder, oppositional defiant disorder, attention-deficit/hyperactivity disorder, and callous-unemotional traits as unique predictors of psychosocial maladjustment in boys: Advancing an evidence base for DSM-V. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 49(11), 1134-1144. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2010.07.010>
- Pastwa-Wojciechowska, B. (2004). *Naruszanie norm prawnych w psychopatii: analiza kryminologiczno-psychologiczna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pastwa-Wojciechowska, B. (2012). Pojęcie psychopatii a badania nad niedostosowaniem społecznym u dzieci i młodzieży. *Problemy resocjalizacji penitencjarnej i niedostosowania społecznego*, 48-58.
- Pastwa-Wojciechowska, B. (2014). Psychopatyczne/antyspołeczne zaburzenia osobowości. W: L. Cierpiałkowska, E. Soroko (red.), *Zaburzenia osobowości: problemy diagnozy klinicznej* (s. 213-234), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
- Pennington, B. F., Bennetto, L. (1993). Main effects or transactions in the neuropsychology of conduct disorder? Commentary on “The neuropsychology of conduct disorder”. *Development and Psychopathology*, 5(1-2), 153-164. <https://doi.org/10.1017/S0954579400004314>

- Pollak, S. D., Cicchetti, D., Hornung, K., Reed, A. (2000). Recognizing emotion in faces: Developmental effects of child abuse and neglect. *Developmental Psychology*, 36(5), 679–688. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.36.5.679>
- Pospiszyl, I. (2008). *Patologie społeczne. Resocjalizacja*. PWN.
- Pospiszyl, K. (1973). *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pospiszyl, K. (1978). *Niedostosowanie społeczne – przejawy, przyczyny i sposoby terapii*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Pospiszyl, K. (1985). Extraversion, neuroticism and anxiety in self-injurers and suicide attempters. *Polish Psychological Bulletin*, 16(2), 109-112.
- Pospiszyl, K. (1998). *Resocjalizacja: teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań*. Żak.
- Przetacznikowa, M., & Susułowska, M. (1978). Wybrane zagadnienia psychologii kliniczno-wychowawczej dzieci i młodzieży. W: A. Lewicki (red.) *Psychologia kliniczna*. PWN Warszawa
- Pytka, L. (2000). *Pedagogika resocjalizacyjna*. Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Pytka, L. (2001). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Pytka, L., Florczykiewicz, J. (2020). Nieprzystosowanie społeczne jako wyraz negatywnych ustosunkowań wobec norm. *Resocjalizacja Polska*, 19, 245-257.
- Radochoński, M. (2000). *Osobowość antyspołeczna: Geneza, rozwój i obraz kliniczny*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Raine, A. (2008). From genes to brain to antisocial behavior. *Current Directions in Psychological Science*, 17(5), 323-328. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2008.00599.x>
- Raine, A., Brennan, P., Mednick, S. A. (1994). Birth complications combined with early maternal rejection at age 1 year predispose to violent crime at age 18 years. *Archives of General Psychiatry*, 51(12), 984-988. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1994.03950120056009>

- Raschle, N. M., Fehlbauer, L. V., Menks, W. M., Martinelli, A., Prätzlich, M., Bernhard, A., ... Stadler, C. (2019). Atypical dorsolateral prefrontal activity in female adolescents with conduct disorder during effortful emotion regulation. *Biological Psychiatry: Cognitive Neuroscience and Neuroimaging*, 4(11), 984-994.
<https://doi.org/10.1016/j.bpsc.2019.05.003>
- Rebellon, C. J., Piquero, N. L., Piquero, A. R., Tibbetts, S. G. (2010). Anticipated shaming and criminal offending. *Journal of Criminal Justice*, 38(5), 988-997.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.06.016>
- Reykowski, J. (1986). *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Reykowski, J., Kochańska, G. (1980). *Szkice z teorii osobowości*. Wiedza Powszechna.
- Rhee, S. H., Waldman, I. D. (2002). Genetic and environmental influences on antisocial behavior: a meta-analysis of twin and adoption studies. *Psychological Bulletin*, 128(3), 490-529. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.3.490>
- Rochester Youth Development Study, Thornberry, T. P., Lizotte, A. J., Krohn, M. D., Farnworth, M., Jang, S. J. (1991). Testing interactional theory: An examination of reciprocal causal relationships among family, school, and delinquency. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 82, 3-35. <https://doi.org/10.2307/1143788>
- Rode, D. (2015). *Modele psychologicznego opiniodawstwa w sprawach karnych*. Uniwersytet Śląski, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne
- Rode, D., Dukala, K., Kabzińska, J., Zalewska-Łunkiewicz, K. (2020). *Kliniczna psychologia sądowa*. PWN.
- Rode, M. (2013). *Style myślenia przestępczego: podstawy teoretyczne i diagnostyczne*. Difin.
- Rode, M. (2014). Czynniki ryzyka stylów myślenia przestępczego nieletnich. *Polskie Forum Psychologiczne*, 19,2, 258-274.
- Rotter, J. B., Lah, M. I., Rafferty, J. E. (1992). *Rotter incomplete sentences blank manual*. Psychological Corporation. Harcourt Brace Jovanovich, San Antonio.
- Rotter, J. B., Rafferty, J. E. (1950). *Manual: The Rotter Incomplete Sentences Blank*, College Form. (No Title).
- Różańska-Kowal, J., Rajska-Kulik, I. (2000). Zastosowanie Skali Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI) w diagnozie niedostosowania społecznego nieletnich dziewcząt

- i chłopców:(analiza porównawcza). *Chowanna*, 2000, t. 1, s. 52-72.
<http://hdl.handle.net/20.500.12128/17405>
- Rubini, M., Palmonari, A. (2020). Adolescents' relationships to institutional order. In *Handbook of adolescent development* (pp. 264-283). Psychology Press.
- Sajewicz-Radtke, U. (2010). Jak radzić sobie z trudnościami emocjonalnymi dzieci z dysleksją. W: W. Budziński (red.), *Terapia i resocjalizacja dzieci i młodzieży z problemami szkolnymi* (s. 105-109). Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna
- Salekin R.T. (2002), Psychopathy and therapeutic pessimism. Clinical lore or clinical reality? *Clinical Psychology Review*, 22, s. 79–112. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(01\)00083-6](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(01)00083-6)
- Salekin R.T., Neumann C.S., Leistico A.-M.R., DiCicco, T.M. (2004), Construct validity of psychopathy in a youth offender sample: Taking a closer look at psychopathy's potential importance over disruptive behavior disorders, *Journal of Abnormal Psychology*, 113, 416–427
- Salekin R.T., Neumann C.S., Leistico A.-M.R., Zalot A.A. (2004), Psychopathy in youth and intelligence: An investigation of Cleckley's hypothesis, *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 33, s. 731–742
- Samavi, S. A. (2022). Positive psychology studies in education. *Frontiers in Psychology*, 13. Published online 2022 Feb 21. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.845199>
- Satterfield, J. H., Hoppe, C. M., Schell, A. M. (1982). A prospective study of delinquency in 110 adolescent boys with attention deficit disorder and 88 normal adolescent boys. *The American Journal of Psychiatry*, 139(6), 795-798
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1176/ajp.139.6.795>
- Schalkwijk, F., Stams, G. J., Stegge, H., Dekker, J., Peen, J. (2016). The conscience as a regulatory function: Empathy, shame, pride, guilt, and moral orientation in delinquent adolescents. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60(6), 675-693. <https://doi.org/10.1177/0306624X14561830>
- Seligman, M. (2010). Flourish: Positive psychology and positive interventions. *The Tanner lectures on human values*, 31(4), 1-56.
- Seligman, M. E., Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist* 55 (1) 5-14. <https://doi.org/1037//003-066X.55.1.5>

- Shanker, S. (2010). Self-regulation: Calm, alert and learning. *Education Canada* 50, 3, 4-7.
- Shanker, S. (2014). Broader Measures of Success. Measuring What Matters.
- Shanker, S. (2016). *Self-reg: How to help your child (and you) break the stress cycle and successfully engage with life*. Penguin.
- Shaw, C. R., McKay, H. D. (2014). Juvenile delinquency and urban areas. W: T. L. Anderson (red.), *Understanding Deviance* (s. 106-127). Routledge.
- Shaw, D. S., Bell, R. Q., Gilliom, M. (2000). A truly early starter model of antisocial behavior revisited. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 3, 155-172.
<https://doi.org/10.1023/A:1009599208790>
- Sheikh, S., & Janoff-Bulman, R. (2010). The “shoulds” and “should nots” of moral emotions: A self-regulatory perspective on shame and guilt. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(2), 213-224. <https://doi.org/10.1177/0146167209356788>
- Siemionow, J. (2011). *Niedostosowanie społeczne nieletnich: działania, zmiana, efektywność*. Difin.
- Siemionow, J. (2022). *Resocjalizacja młodzieży niedostosowanej społecznie jako proces wspierania rozwoju psychospołecznego oraz kształtowania potencjałów*. Difin.
- Simmons, C., Rowan, Z., Knowles, A., Steinberg, L., Frick, P. J., Cauffman, E. (2019). A life history approach to understanding juvenile offending and aggression. *Aggression and Violent Behavior*, 49, 101317. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2019.07.012>
- Sitnik-Warchulska, K., Izydorczyk, B., Lipowska, M. (2019). Wyzwania klinicznej diagnostyki psychologicznej dzieci i młodzieży: Rekomendacje konsultantów w dziedzinie psychologii klinicznej. *Psychiatria i Psychologia Kliniczna*, 19(1). 54-62.
<http://dx.doi.org/10.15557/PiPK.2019.0008>
- Skiba, R., & Grizzle, K. (1992). Qualifications v. logic and data: Excluding conduct disorders from the SED definition. *School Psychology Review*, 21(1), 23-28.
<https://doi.org/10.1080/02796015.1992.12085589>
- Skimina, E., Harsismczuk, J., Ciecuch, J. (2022). *Podstawowe standardy edytorskie naukowych tekstów psychologicznych w języku polskim na podstawie reguła APA 7*. Wydawnictwo Liberi Libri. <http://www.apa7.liberilibri.pl/>

- Smith, C., Thornberry, T. P. (1995). The relationship between childhood maltreatment and adolescent involvement in delinquency. *Criminology*, 33(4), 451-481.
<https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1995.tb01186.x>
- Snyder C. R. (2000). *Handbook of Hope: Theory, Measures, and Applications*. Cambridge, MA: Academic Press.
- Snyder C. R., Hoza B., Pelham W. E., Rapoff M., Ware L., Danovsky M., i in. (1997). The development and validation of the Children's Hope Scale. *Journal of Pediatric Psychology* 22, 399–421. 10.1093/jpepsy/22.3.399
- Sobczak, S., Zacharuk, T. (2022). The predictive role of parental attitudes in adolescent maladjustment. *Polish Journal of Social Rehabilitation/Resocjalizacja Polska*, (23). 85-104.
- Sobol, E. (2004). *Słownik języka polskiego PWN*. Pozyskano z <http://sjp.pwn.pl>.
- Spinazzola, J., Hodgdon, H., Liang, L.-J., Ford, J. D., Layne, C. M., Pynoos, R., Briggs, E. C., Stolbach, B., Kisiel, C. (2014). Unseen wounds: The contribution of psychological maltreatment to child and adolescent mental health and risk outcomes. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 6(Suppl 1), 18–28. <https://doi.org/10.1037/a0037766>
- Spionek-Pelc, H. (1985). *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stålenheim, E. G. (1997). *Psychopathy and biological markers in a forensic psychiatric population* (Doctoral dissertation, Acta Universitatis Upsaliensis).
- Stams, G. J., Brugman, D., Deković, M., Van Rosmalen, L., Van Der Laan, P., Gibbs, J. C. (2006). The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 692-708. <https://doi.org/10.1007/s10802-006-9056-5>
- Stanik, J. M. (2013). *Psychologia sądowa*. Warszawa: PWN.
- Stanik, J. M. (2021). *Psychologia sądowa: podstawy, badania, aplikacje*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stanik, J.M. (2015). Psychologiczny model ułomnej regulacji osobowości asocjalnej (UROA). Wybrane aspekty weryfikacji empirycznej. W: A. Kieszkowska (red.) *Prawda Dobro Piękno Wymiar Filozoficzno Prawny i Socjopedagogiczny*. Difin.

- Stein, K. F., Markus, H. R. (1996). The role of the self in behavioral change. *Journal of Psychotherapy Integration*, 6(4), 349–384. <https://doi.org/10.1037/h0101118>
- Stein, S., Merrell, K. W. (1992). Differential perceptions of multidisciplinary team members: Seriously emotionally disturbed vs. socially maladjusted. *Psychology in the Schools*, 29(4), 320-331. [https://doi.org/10.1002/1520-6807\(199210\)29:4%3C320::AID-PITS2310290405%3E3.0.CO;2-B](https://doi.org/10.1002/1520-6807(199210)29:4%3C320::AID-PITS2310290405%3E3.0.CO;2-B)
- Steinberg, L., Morris, A. S. (2001). Adolescent development. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 83-110. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.83>
- Steinsbekk, S., Wichstrøm, L., Stenseng, F., Nesi, J., Hygen, B. W., Skalická, V. (2021). The impact of social media use on appearance self-esteem from childhood to adolescence—A 3-wave community study. *Computers in Human Behavior*, 114, 106528. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106528>
- Steketee, M., Aussems, C., Marshall, I. H. (2021). Exploring the impact of child maltreatment and interparental violence on violent delinquency in an international sample. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(13-14), <https://doi.org/10.1177/0886260518823291>
- Stott, D. H. (1966). *The social adjustment of children: Manual to the Bristol Social Adjustment Guides*. University of London Press
- Stott, D. H. (2013). *Studies of troublesome children* (Vol. 3). Routledge.
- Stouthamer-Loeber, M., Loeber, R. (1986). Boys who lie. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 14(4), 551–564. <https://doi.org/10.1007/BF01260523>
- Sullivan, C., Grant, M. Q., Grant, J. D. (1957). The development of interpersonal maturity: Applications to delinquency. *Psychiatry*, 20(4), 373-385.
- Sullivan, H. S. (Ed.). (2013). *The interpersonal theory of psychiatry*. Routledge.
- Svensson, R. (2004). Shame as a consequence of the parent-child relationship: A study of gender differences in juvenile delinquency. *European Journal of Criminology*, 1(4), 477-504. <https://doi.org/10.1177/1477370804045692>
- Sykes, G. M., Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664-670. <https://doi.org/10.2307/2089195>

- Szumski, F., Zielona-Jenek, M. (2016). Zniekształcenia poznawcze u sprawców wykorzystania seksualnego dziecka. Konceptualizacje pojęcia. *Psychiatria Polska*, 50(5), 1053-1063. <https://doi.org/10.12740/PP/37470>
- Szymański, A. M. (2010). *Niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży: wybrane problemy*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.
- Tangney, J. P., Dearing, R. L. (2002). *Gender differences in morality*. The Guilford Press.
- Tangney, J. P., Dearing, R. L. (2004). *Shame and guilt*. The Guilford Press.
- Tangney, J. P., Miller, R. S., Flicker, L., Barlow, D. H. (1996). Are shame, guilt, and embarrassment distinct emotions? *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(6), 1256–1269. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.70.6.1256>
- Tangney, J. P., Stuewig, J., Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345-372. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.56.091103.070145>
- Tanrikulu, I., Erdur-Baker, Ö. (2021). Motives behind cyberbullying perpetration: a test of uses and gratifications theory. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(13-14), <https://doi.org/10.1177/0886260518819882>
- Taylor, S. E., Stanton, A. L. (2007). Coping resources, coping processes, and mental health. *Annual Review Clinical Psychology*, 3, 377–401. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.3.022806.091520>
- Thomas, A., Chess, S. (1984). Genesis and evolution of behavioral disorders: from infancy to early adult life. *The American Journal of Psychiatry*, 141(1), 1-9. <https://doi.org/10.1176/ajp.141.1.1>
- Thornberry, T. P. (1998). Membership in youth gangs and involvement in serious and violent offending. W: R. Loeber, D. P. Farrington (red.), *Serious & violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions* (s. 147–166). Sage Publications, Inc.
- Tibbetts, S. G. (2003). Self-conscious emotions and criminal offending. *Psychological Reports*, 93(1), 101-126. <https://doi.org/10.2466/pr0.2003.93.1.101>
- Todd, R. M., Lewis, M. D. (2008). Self-regulation in the developing brain. W: J. Reed, J. Warner-Rogers (red.), *Child neuropsychology: Concepts, theory and practice* (s. 285-315). Wiley-Blackwell

- Tomaszewski, T. (1975). *Studia nad teoria czynności ludzkich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Topalli, V. (2005). When being good is bad: An expansion of neutralization theory. *Criminology*, 43(3), 797-836. <https://doi.org/10.1111/j.0011-1348.2005.00024.x>
- Torstrick, A., McDermut, W., Gokberk, A., Bivona, T., Walton, K. E. (2015). Associations between the Rotter Incomplete Sentences Blank and measures of personality and psychopathology. *Journal of Personality Assessment*, 97(5), 494-505. <https://doi.org/10.1080/00223891.2015.1015679>
- Trentacosta, C. J., Shaw, D. S. (2009). Emotional self-regulation, peer rejection, and antisocial behavior: Developmental associations from early childhood to early adolescence. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30(3), 356-365. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2008.12.016>
- Tsiftis, K., & Chorianopoulos, A. (2009). *Data mining techniques in CRM: Inside customer segmentation*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Underwood, M. K., Beron, K. J., Rosen, L. H. (2011). Joint trajectories for social and physical aggression as predictors of adolescent maladjustment: Internalizing symptoms, rule-breaking behaviors, and borderline and narcissistic personality features. *Development and Psychopathology*, 23(2), 659-678.
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Dz.U. 1982 nr 35, poz. 228 z późn. zm.
- van Goozen, S. H. M., Fairchild, G., Snoek, H., Harold, G. T. (2007). The evidence for a neurobiological model of childhood antisocial behavior. *Psychological Bulletin*, 133(1), 149–182. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.1.149>
- Volavka, J. (1999). The neurobiology of violence: an update. *The Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*, 11(3), 307-314. <https://doi.org/10.1176/jnp.11.3.307>
- Waller, R., Wagner, N. J., Barstead, M. G., Subar, A., Petersen, J. L., Hyde, J. S., Hyde, L. W. (2020). A meta-analysis of the associations between callous-unemotional traits and empathy, prosociality, and guilt. *Clinical Psychology Review*, 75, 101809. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2019.101809>
- Walters, G. D. (1990). *The Criminal lifestyle*. SAGE Publications, Incorporated.

- Walters, G. D. (2002). The psychological inventory of criminal thinking styles (PICTS) A review and meta-analysis. *Assessment, 9*(3), 278-291.
<https://doi.org/10.1177/1073191102009003007>
- Walters, G. D. (2006). Appraising, researching and conceptualizing criminal thinking: A personal view. *Criminal Behaviour and Mental Health, 16*(2), 87-99.
<https://doi.org/10.1002/cbm.50>
- Walters, G. D., Trgovac, M., Rychlec, M., DiFazio, R., Olson, J. R. (2002). Assessing change with the Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles: A controlled analysis and multisite cross-validation. *Criminal Justice and Behavior, 29*(3), 308-331.
<https://doi.org/10.1177/0093854802029003004>
- Wasserman, G. A. (2003). *Risk and protective factors of child delinquency*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Weeks, M., Ploubidis, G. B., Cairney, J., Wild, T. C., Naicker, K., Colman, I. (2016). Developmental pathways linking childhood and adolescent internalizing, externalizing, academic competence, and adolescent depression. *Journal of Adolescence, 51*, 30-40.
<https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2016.05.009>
- Weis, R. (2015). Incomplete Sentences Blank. W: R. L. Cautin, S. O. Lilienfeld (red.), *The Encyclopedia of Clinical Psychology* (s.1-6). John Wiley & Sons.
DOI: 10.1002/9781118625392.wbecp116
- Werner, E. E. (1994). Overcoming the odds. *Developmental and Behavioral Pediatrics, 15*(2), 131-136.
- Werner, E. E. (2000). Protective factors and individual resilience. W: J. P. Shonkoff, S. J. Meisels (red.), *Handbook of Early Childhood Intervention* (s. 115-132). Cambridge University Press
- White, J. L., Moffitt, T. E., Earls, F., Robins, L., & Silva, P. A. (1990). How early can we tell? Predictors of childhood conduct disorder and adolescent delinquency. *Criminology, 28*(4), 507-535. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1990.tb01337.x>

- Wiggins, J. S. (1962). Strategic, method, and stylistic variance in the MMPI. *Psychological Bulletin*, 59(3), 224–242. <https://doi.org/10.1037/h0048092>
- Wikström, P. O. H., Loeber, R. (2000). Do disadvantaged neighborhoods cause well-adjusted children to become adolescent delinquents? A study of male juvenile serious offending, individual risk and protective factors, and neighborhood context. *Criminology*, 38(4), 1109-1142. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2000.tb01416.x>
- Wirkus, Ł. (2020). Struktura rodziny a proces niedostosowania społecznego nieletnich. *Resocjalizacja Polska*, 20(1), 267-281.
- Wojtasik, Ł. (2014). Seksting wśród dzieci i młodzieży. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 13(2), 79-98.
- Wolańczyk, T. (2002). *Zaburzenia emocjonalne i behawioralne u dzieci i młodzieży szkolnej w Polsce*. Akademia Medyczna.
- Woźniakowska-Fajst, D. (2009). Przystępczość nieletnich dziewcząt w świetle wyników badań. *Prace Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji*, (14), 225-252.
- Wysocka, E. (2013). *Diagnoza w resocjalizacji: obszary problemowe i modele rozwiązań w ujęciu psychopedagogicznym*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wysocka, E. (2019). *Diagnoza pozytywna w resocjalizacji. Warsztat diagnostyczny pedagoga praktyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Yang, Y., Raine, A. (2009). Prefrontal structural and functional brain imaging findings in antisocial, violent, and psychopathic individuals: a meta-analysis. *Psychiatry Research: Neuroimaging*, 174(2), 81-88. <https://doi.org/10.1016/j.pscychresns.2009.03.012>
- Yoon, J., Hughes, J., Gaur, A., & Thompson, B. (1999). Social cognition in aggressive children: A metaanalytic review. *Cognitive and Behavioral Practice*, 6(4), 320-331.
- Yoshpe, S. R. (1957). A validation study of the Rotter incomplete sentences blank, high school form (Doctoral dissertation, California State University, Sacramento).
- Zmysłowska, K. (2006). Zaburzenia w rozwoju osobowości. W: J. Cz. Czabała, E. Zasepa (red.) *Psychologia kliniczna okresu dzieciństwa i adolescencji* (s. 153-183). Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej
- Znaniecki, F. (2001). *Socjologia wychowania*, vol. 1. *Wychowujące społeczeństwo*.

Spis tabel

Tabela 1 <i>Charakterystyka badanej próby</i>	81
Tabela 2 <i>Średnie i odchylenia standardowe wyników diagnozy rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego wśród badanej młodzieży niedostosowanej społecznie</i>	88
Tabela 3 <i>Częstotliwość występowania zachowań antyspołecznych lub niepożądanych doświadczeń wśród badanej młodzieży niedostosowanej społecznie</i>	89
Tabela 4 <i>Przeciętne nasilenie poszczególnych wymiarów osobowości (wyniki standaryzowane) dla każdego z czterech profili niedostosowania społecznego</i>	91
Tabela 5 <i>Odsetek osób o określonym profilu niedostosowania społecznego</i>	97
Tabela 6 <i>Wielozmiennowe współczynniki ryzyka wystąpienia kradzieży i włamań z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego</i> ...	99
Tabela 7 <i>Wielozmiennowe współczynniki ryzyka niszczenia mienia z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego</i>	101
Tabela 8 <i>Wielozmiennowe współczynniki ryzyka powtarzania klasy z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego</i>	103
Tabela 9 <i>Wielozmiennowe współczynniki ryzyka używania substancji psychoaktywnych z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego</i>	104
Tabela 10 <i>Wielozmiennowe współczynniki ryzyka samookaleczania się z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego</i>	106
Tabela 11 <i>Wielozmiennowe współczynniki ryzyka stosowania przemocy z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego</i>	107
Tabela 12 <i>Wielozmiennowe współczynniki ryzyka doświadczania przemocy z uwzględnieniem zmiennych socjodemograficznych i profilu niedostosowania społecznego</i>	109
Tabela 13 <i>Zestawienie ryzyk wystąpienia zachowań antyspołecznych oraz doświadczania przemocy wśród młodzieży niedostosowanej społecznie o określonym profilu rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego</i>	110

Spis rysunków

Rysunek 1 <i>Graficzna prezentacja czterech profili niedostosowania społecznego w badanej grupie</i>	92
---	----

Oświadczenie

Wojciech Błazek
ul. Michałowskiego 47/26
80-300 Gdańsk

Oświadczam, że moja praca pt. *Profile rozwoju osobowościowego i społeczno-moralnego wśród młodzieży niedostosowanej społecznie*:

- a. została przygotowana przeze mnie samodzielnie
- b. nie narusza praw autorskich w rozumieniu ustawy 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz.U. 1994 nr 24 poz. 83 z późn. zm.) oraz dóbr osobistych chronionych prawem,
- c. nie zawiera danych i informacji, które uzyskałem sposobem niedozwolony,
- d. nie była podstawą nadania dyplomu uczelni wyższej lub tytułu zawodowego ani mnie ani innej osobie.

Ponadto oświadczam, że treść pracy przedstawionej przeze mnie do obrony zawarta na przekazanym nośniku elektronicznym jest identyczna z jej wersją drukowaną.

Gdańsk, dnia 02.09. 2023

.....

(czytelny podpis)